

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛУГАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ХРИСТІЯНСЬКИЙ ДИТЯЧИЙ ФОНД

СОЦІАЛЬНА РОБОТА В УКРАЇНІ

За загальною редакцією
І. Д. Зверевої, Г. М. Лактіонової

видання 2-ге, перероблене і доповнене

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів,
(Лист №1/11-3949 від 15.09.2003 р.)*

Навчальний посібник підготовлено за підтримки Дирекції з питань розвитку та співробітництва Швейцарії в рамках партнерського проекту «Соціальна освіта в Україні» (Міжнародна федерація соціальних працівників, Християнський дитячий фонд, Українська асоціація соціальних педагогів та спеціалістів із соціальної роботи)

Колектив авторів:

доктор пед. наук **Зверева І. Д.** - науковий керівник - вступ, 4.3;

Розділ 1: канд. пед. наук, доцент **Безпалько О. В.** - 1.1; канд. пед. наук, доцент **Янкович О. І.** - 1.2; старші викладачі **Бондаренко З. П.** і **Лях Т. Л.** - 1.3; канд. пед. наук, доцент **Петрович В. С.** - 1.4; канд. пед. наук, доцент **Жуков В. І.** - 1.5;

Розділ 2: канд. пед. наук, доцент **Безпалько О. В.** - 2.1; канд. пед. наук, доцент **Вайнола Р. Х.** - 2.2; магістр соціальної роботи **Шендеровський К. С.** - 2.3;

Розділ 3: доктор пед. наук, професор **Харченко С. Я.**; доктор пед. наук, професор **Ваховський Л. Ц.**; канд. пед. наук, доцент **Песоцька О. П.**; канд. пед. наук, доцент **Кратінов М. С.**; канд. пед. наук, доцент **Кратінова В. О.** - 3.1,3.2,3.3; доктор пед. наук **Лактіонова Г. М.**, викладачі **Аніщенко О. В.**, заступник начальника Головного управління у справах сім'ї та жінок Держкомітету України у справах сім'ї та молоді **Колос Л.Є.** - 3.4;

Розділ 4: канд.пед.наук.доцент **Поліщук В. А.** - 4.2.; викладач **Цюман Т.П.-іЛ.** 4.3.

Рецензенти:

Сухомлинська О. В. - доктор педагогічних наук, професор;

Олексюк О. М. - доктор педагогічних наук, професор;

Алексєєнко Т. Ф. - кандидат педагогічних наук.

С 69 **Соціальна робота в Україні:** Навч. посіб. / І. Д. Зверева, О. В. Безпалько, С. Я. Харченко та ін.; За заг. ред.: І. Д. Зверєвої, Г. М. Лактіонової. - К.: Центр навчальної літератури, 2004. - 256 с

ISBN 966-8568-19-2

У навчальному посібнику представлено теоретичні засади, зміст та організацію соціальної роботи; запропоновано форми і методи соціальної роботи з різними категоріями клієнтів; розкрито функції та сфери діяльності соціального працівника, подано його особистісно професійну характеристику; представлено етичні принципи діяльності та етичні норми поведінки соціального працівника.

Призначений для навчальних закладів різних рівнів акредитації з метою професійної підготовки майбутніх фахівців, пропонується для соціальних педагогів, соціальних працівників, учителів, практичних психологів у соціально-педагогічній діяльності.

ББК65.9(4УКР)272я73

ISBN 966-8568-19-2

© Колектив авторів, 2004

© ЛДПУ ім. Тараса Шевченка, 2004

© Християнський дитячий фонд, 2004

© Центр навчальної літератури, 2004.

ВСТУП

За роки незалежності України соціальна робота пройшла кілька етапів становлення та розвитку. За цей час створено державну систему центрів соціальних служб для молоді, виникли різноманітні служби, ініціаторами яких стали як державні структури, так і громадські організації. Зараз підготовку соціальних педагогів, соціальних працівників, підвищення професійної кваліфікації фахівців здійснюють понад 30 вищих навчальних закладів. Постійно зростає кількість наукових досліджень з цієї проблематики, виходять друком видання, в яких представлений як зарубіжний, так і національний досвід, теоретичні й практичні напрацювання. Регулярним стало обговорення різноманітних питань соціальної роботи на міжнародних, національних, регіональних конференціях, семінарах, «круглих столах». Вагомою складовою процесу становлення і розвитку соціальної роботи в Україні продовжують залишатися проекти й програми соціального спрямування, що здійснюються за допомогою міжнародних організацій.

Значний внесок у розбудову вітчизняної практики соціальної роботи зробили професійні об'єднання. Відразу за створенням у 1992 році Української асоціації соціальних педагогів і спеціалістів із соціальної роботи виникли Ліга соціальних працівників, ціла низка регіональних громадських організацій, що об'єднали фахівців соціальної роботи. Прийняття «Етичного кодексу спеціаліста із соціальної роботи України», сприяло тереходу фахівців соціальної сфери на новий рівень який і відповідає міжнародним стандартам та вимогам щодо даної галузі професійної діяльності.

Зміни, які супроводжують процес становлення соціальної роботи на кожному етапі її розвитку, зумовлюють розробку й обґрунтування науково-теоретичних і методичних засад, що, як правило, викладені в навчальних і методичних посібниках. Поява цього навчального посібника є результатом тривалої копіткої роботи групи науковців, викладачів вищих навчальних закладів, практиків із соціальної роботи, які були учасниками партнерського проекту «Соціальна освіта в Україні». Проект здійснювався, і починаючи з 1999 року, Християнським дитячим фондом і Українською ісоціацією соціальних педагогів та спеціалістів із соціальної роботи в лартнерстві з Міжнародною федерацією соціальних працівників за підтримки Дирекції з питань розвитку та співробітництва Швейцарії. За загальною оцінкою фахівців, проект створив умови для постійного продуктивного діалогу як теоретиків, так і практиків соціальної сфери, у т. ч. студентів і волонтерів, а також сприяв інтенсивному розвитку соціальної ооботи і соціальної педагогіки в Україні.

У пропонованому навчальному посібнику вперше в Україні комплексно ісвітлено проблеми теорії і практики вітчизняної соціальної роботи.

Погляди і наукові розвідки авторів посібника ґрунтуються, насамперед, на особистому досвіді соціальної роботи, аналізі існуючого теоретичного та практичного матеріалу з проблем соціальної практики, узагальненні передового досвіду працівників соціальної сфери.

У першому розділі навчального посібника представлено теоретичні засади соціальної роботи, що розглядається як вид суспільної діяльності й навчальна дисципліна; подано основні поняття, закономірності та принципи соціальної роботи, історію розвитку соціальної роботи в Україні. Особливу увагу приділено нормативно-правовій базі соціальної роботи.

У другому розділі розкрито зміст та організацію соціальної роботи з урахуванням типології клієнтів, визначено основні напрями, методи і форми роботи, а також окремі аспекти управління соціальною роботою.

У третьому розділі пропонуються технології соціальної роботи з різними категоріями клієнтів, а саме: з сім'єю, представниками проблемних груп, жінками, молоддю.

Четвертий розділ посібника розкриває вимоги до соціального працівника як особистості та професіонала, зокрема, виокремлюються його особисті професійні характеристики, розкриваються етичні засади, функції та сфери його діяльності.

Пропонований навчальний посібник являє собою поєднання теорії і методики соціальної роботи і орієнтований перш за все на студентів навчальних закладів різних рівнів акредитації з метою їхньої професійної підготовки на факультетах (відділеннях) соціальної роботи. Його матеріали також можуть широко використовуватися соціальними педагогами, соціальними працівниками, учителями, практичними психологами в різних сферах соціальної діяльності.

Розділ 1 Теоретичні засади соціальної роботи

1.1. СОЦІАЛЬНА РОБОТА ЯК ВИД СУСПІЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА

Соціальна робота як різновид професійної діяльності утвердилася близько ста років тому в країнах Західної Європи. За цей час у практиці соціальної роботи за кордоном сформувалася достатня кількість теорій, моделей, технологій цієї діяльності. В нашій країні соціальну роботу визнано як професію на початку 90-х років ХХ ст. Очевидно, що зараз теорія і практика соціальної роботи як професійної діяльності в Україні знаходиться на етапі становлення. Тому в спеціальній літературі не існує однозначного тлумачення терміна «соціальна робота». У більшості наукових праць вітчизняних і зарубіжних учених це поняття розглядається у трьох аспектах:

- як практична професійна діяльність із подання допомоги та підтримки людям, що опинилися у скрутній ситуації;
- як навчальна дисципліна з професійної підготовки фахівців із соціальної допомоги та підтримки населення;
- як галузь наукових знань, що ґрунтується на сукупності концепцій і теорій, має свій категоріальний апарат, досліджує принципи і закономірності, моделі та методи соціальної роботи [4, с.6].

Аналіз понятійного масиву дефініції «соціальна робота», поданого у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі, свідчить про відсутність узагальненого її розуміння. Так, відомий теоретик російської школи соціальної роботи О. І. Холостова розглядає соціальну роботу як інструмент реалізації державної соціальної політики, «особливий вид діяльності, метою якої є задоволення соціально гарантованих та особистісних інтересів різних груп населення, створення умов, що сприяють відновленню чи покращенню здатності людей до соціального функціонування» [10, с.5].

Подібного підходу до розуміння соціальної роботи дотримується відомий український вчений А. Й. Капська, яка вважає, що це «вплив професіоналів, громадськості та соціальних інститутів на суспільство шляхом формування і реалізації соціальної політики, спрямованої на створення сприятливих умов життєдіяльності кожної людини і сім'ї» [1, с.13].

Інші науковці ототожнюють соціальну роботу із наданням допомоги людині у кризових ситуаціях. Вони вважають, що це «професійна діяльність, пов'язана з використанням соціологічних, психологічних, педагогічних, методів і прийомів для розв'язання індивідуальних та соціальних проблем» [9, с. 568].

У більшості словників, виданих в Україні, це поняття трактується як «цілеспрямована діяльність у суспільстві через уповноважені органи, спрямована на забезпечення належного соціального, культурного та матеріального рівня життя членів суспільства та надання допомоги різним категоріям людей» [7;8].

Розуміння соціальної роботи як допомоги поширене і серед зарубіжних дослідників. Так, Національна асоціація соціальних працівників США визначає соціальну роботу як «професійну діяльність з надання допомоги індивідам, групам і спільнотам, посилення чи відновлення їх здатності до соціального функціонування та створення сприятливих соціальних умов для досягнення цих цілей» [4, с.8].

Відомі українські вчені Л. Г. Коваль і І. Д. Зверева наголошують, що особливістю соціальної роботи як «професійної або волонтерської діяльності є вплив на особистість із метою надання допомоги їй у самовиявленні» [2, с.12].

Російський дослідник М. В. Фірсов розширює розуміння суті соціальної роботи, включаючи сюди як допомогу, так самопомогу і взаємодопомогу в системі соціокультурних і психосоціальних взаємин і взаємовідносин різних суб'єктів [11, с. 21].

Один із основоположників української школи соціальної роботи І.І. Мигович наголошує, що визначення соціальної роботи має базуватися на таких стрижневих поняттях, як «соціальне» та «соціалізація». Тому через призму цих понять він стверджує, що це «професійна діяльність соціальних інститутів, державних і недержавних організацій, груп та окремих індивідів, пов'язана з наданням допомоги особам чи групам людей щодо соціалізації, якщо в них за відсутності належних умов у суспільстві або через наявність особистих вад процес соціалізації ускладнюється, призупиняється або відбувається у зворотному напрямі (тобто, спостерігається десоціалізація)» [4, с.15].

На підставі аналізу запропонованих визначень можна зробити висновок про те, що на сучасному етапі розвитку соціальної роботи є три підходи до її трактування. У першому підході соціальна робота розглядається як інструмент реалізації державної соціальної політики. Для другого підходу характерний акцент на допомозі населенню у кризових або важких ситуаціях. Третій підхід зводить сутність соціальної роботи до надання соціальних послуг. Але спільним для всіх цих підходів є розуміння соціальної роботи як професійної, практичної діяльності. Основними завданнями соціальної роботи як виду суспільної діяльності є покращення соціального самопочуття людини, вдосконалення умов її життя, забезпечення відповідного соціального функціонування, гармонізація системи відносин у сім'ї, колективі, суспільстві в цілому.

Соціальна робота є різновидом численних видів професійної діяльності. Кожна професійна діяльність характеризується наявністю специфічних, лише їй притаманних компонентів, має свою певну структуру.

У структурі соціальної роботи як різновиду практичної діяльності насамперед виділяють її суб'єкт та об'єкт.

Суб'єкти соціальної роботи - це державні, громадські організації, фізичні особи, що реалізують соціальну політику та надають соціальну допомогу різним категоріям населення.

Таблиця 1

Суб'єкти соціальної роботи в Україні

Державні організації	Недержавні організації	Фізичні особи
Верховна Рада України Кабінет Міністрів України Органи виконавчої влади Міністерство праці та соціальної політики: - мережа центрів зайнятості - територіальні центри по роботі з населенням - будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів - пансіонати для ветеранів - притулки - кризові центри Міністерство охорони здоров'я: - лікарні та поліклініки - санаторно-курортні установи - санітарно-профілактичні установи - анонімні медичні кабінети Державний комітет у справах молоді: - соціальні служби молоді - дружні клініки для молоді - реабілітаційні центри Міністерство освіти і науки: - загальноосвітні заклади - професійно-технічні заклади - вищі навчальні заклади - школи-інтернати для дітей-сиріт - спеціалізовані школи-інтернати для дітей з різними видами захворювань Міністерство внутрішніх справ: - виправно-трудова установи - приймальники-розподільники - служби у справах неповнолітніх	- Благодійні фонди, товариства - Громадські об'єднання - Приватні соціальні служби - Відділення міжнародних організацій (ПРООН, ЮНІСЕФ, Товариство Червоного Хреста, Християнський Дитячий фонд тощо)	- Соціальні працівники - Соціальні педагоги - Психологи - Реабілітологи - Медичні працівники - Волонтери

Суб'єкти соціальної роботи мають на меті здійснення соціальної політики держави, розв'язання завдань громадських структур шляхом забезпечення населення необхідними життєвими благами, сприяння нормалізації соціально-психологічних взаємовідносин, розвитку самостійності членів суспільства в розв'язанні різноманітних проблем,

пов'язаних з умовами праці, побуту, дозвілля, охорони здоров'я, безпеки життєдіяльності тощо.

Об'єкти соціальної роботи - окремі особи чи соціальні групи, які потребують допомоги та підтримки в процесі їх соціалізації. Об'єктом соціальної роботи в її широкому розумінні є всі громадяни. Це пояснюється тим, що життєдіяльність усіх верств населення залежить від умов, які значною мірою визначаються рівнем розвитку суспільства, станом соціальної сфери, змістом соціальної політики, особливостями її реалізації. Кожна людина в певний період свого життя потребує повного задоволення своїх інтересів і потреб або стикається з певними труднощами та проблемами, які не завжди може подолати самостійно [10, с.13]. Таке трактування соціальної роботи можна пояснити також тим, що, з одного боку, вона спрямована на розв'язання невідкладних сьогочасних проблем людини, а з іншого - спрямована на запобігання соціальним проблемам національного масштабу (різноманітні захворювання, безробіття, зростання різних форм девіантної поведінки тощо).

Соціальна робота як професійна діяльність не є спонтанною чи фрагментарною. Вона спрямована на досягнення певних цілей і результатів, які зумовлені метою конкретної діяльності. Загальна мета соціальної роботи полягає у створенні оптимальних умов для соціалізації особистості. Подальша конкретизація цієї мети відбувається в її змісті, що визначає коло основних професійних завдань стосовно суб'єктів та об'єктів соціальної роботи. На сьогодні її зміст розкривається у процесі соціальної адаптації, профілактики, реабілітації, ресоціалізації та соціального обслуговування певних вікових і соціальних груп. На основі змісту розрізняють функції соціальної роботи. Незважаючи на те, що в спеціальній літературі, присвяченій проблематиці соціальної роботи, спостерігається їх різночитання, більшість учених і практиків визначають такі функції.

Комунікативна - забезпечує налагодження взаємодії між суб'єктами та об'єктами соціальної роботи.

Організаторська - характеризує соціальну роботу з позиції соціального менеджменту, що полягає в структуруванні, плануванні, розподілі різновидів професійної діяльності та координації роботи з різними соціальними інститутами та представниками споріднених професій.

Прогностична - виконує змістовно-цільові (стратегічні) та організаційно-методичні (тактичні) завдання. Насамперед, це передбачення результатів діяльності соціального працівника щодо різних аспектів його роботи. Це також ідеальне «програвання» варіантів різноманітних технологій соціальної роботи та вибір серед них таких, що можуть забезпечити максимальну результативність за розумних витрат зусиль і часу.

Правозахисна функція спрямована на відстоювання прав та інтересів клієнтів на основі державних і міжнародних правових документів.

Діагностична функція покликана виявляти окремі соціальні аномалії в певному мікросоціумі, конкретизувати проблему клієнта та виявляти його індивідуальні особливості.

Профілактична - має на меті виявлення й обмеження негативних явищ та запобігання їм, з'ясування причин соціальної дезадаптації серед різних груп населення та окремих осіб, забезпечення умов для соціально-позитивної спрямованості особистості.

Корекційно-реабілітаційна функція полягає в роботі, спрямованій на зміну та вдосконалення особистісних, фізичних якостей клієнта, особливостей його життєдіяльності та створення умов для розвитку потенційних можливостей.

Соціально-терапевтична - забезпечує вчасне подолання кризових ситуацій та проблем клієнта на основі самоусвідомлення особистістю ставлення до себе, оточуючих і навколишнього середовища.

Залежно від масштабності соціальної роботи ці функції можуть бути реалізовані на державному, регіональному, місцевому та індивідуальному рівнях. Зміст соціальної роботи на **державному рівні** обумовлюється законодавчою базою та соціальною політикою держави, розробкою системи соціального захисту населення в межах країни.

На **регіональному рівні** соціальної роботи відбувається реалізація законодавчих і нормативних актів у соціальній сфері з урахуванням різноманітних особливостей певного регіону: економічних, природничих, етнопонаціональних тощо.

Місцевий рівень соціальної роботи визначається особливостями соціальних проблем, властивих для певного соціуму, та наявністю організацій і спеціалістів, які можуть брати участь в їх розв'язанні.

Індивідуальний рівень соціальної роботи - це безпосередня робота з конкретною людиною чи групою осіб, які звернулися за допомогою до певних соціальних служб.

Соціальна робота здійснюється також на професійному та непрофесійному рівнях.

Професійний рівень соціальної роботи забезпечується спеціалістами відповідного профілю в окремих сферах суспільного життя (медицині, юриспруденції, соціальному обслуговуванні населення, освіті тощо).

Непрофесійний рівень соціальної роботи характеризується залученням добровільних помічників (волонтерів) до участі у вирішенні різноманітних соціальних проблем як державними, так і громадськими організаціями. У переважній більшості волонтери надають ті види соціальної допомоги, яка не потребує певної професійної підготовки. Кількість громадських організацій, зорієнтованих на соціальну роботу в Україні, нині становить близько 44,1%. До реалізації різноманітних соціальних програм вони залучають як волонтерів-спеціалістів певного виду професійної діяльності (психологи, медики, юристи тощо) так і всіх, хто бажає надати допомогу

окремим групам людей. Тому діяльність громадських організацій в Україні здійснюється одночасно як на професійному, так і на непрофесійному (волонтерському) рівнях.

Як і кожна професійна діяльність, соціальна робота на певному етапі її розвитку вимагає узагальнення накопиченого досвіду, теоретичного осмислення та обґрунтування особливостей її функціонування. Це стало поштовхом для формування системи наукових знань у галузі соціальної роботи, що, в свою чергу, надало можливість розглядати її і як науку.

Розвиток теорії соціальної роботи було започатковано в 90-х роках XIX ст. у Великій Британії: тут почали читати лекційні курси щодо організації благодійної діяльності. А в 1899 році було відкрито перший у світі інститут соціальних працівників в Амстердамі. Важливим внеском у розвиток соціальної роботи як науки стали роботи М. Річмонд «Дружній візит до бідняків: керівництво для тих, хто працює у благодійних організаціях» (1899) та «Соціальні діагнози» (1917), в яких вперше було науково обґрунтовано методи й категорії соціальної роботи.

Нині теорія соціальної роботи має всі структурні компоненти науки: предмет та об'єкт дослідження, закономірності функціонування, принципи та методи діяльності, категоріальний апарат. Вона складається з двох розділів": **теоретико-методологічного**, фундаментального (методологія, базові поняття та категорії, закономірності, принципи) та **прикладного** - практичне застосування теоретичного та емпіричного знання в процесі вирішення конкретних завдань соціальним працівником.

Соціальна робота як наука досліджує:

- вплив соціальних процесів на розвиток і поведінку соціальних спільнот, груп, особистості;
- роль соціальної політики у розв'язанні суспільних проблем і практичних завдань соціальної роботи;
- технології соціальної роботи з різними соціальними групами;
- особливості діяльності різних державних і громадських інститутів соціального обслуговування населення;
- закономірності соціального управління в системі соціальної роботи.

Тому **об'єктом теорії** соціальної роботи є соціальні явища, процеси та відносини, а її **предметом** - особливості їх впливу на соціальне функціонування окремих спільнот, груп чи особистості. Теорія соціальної роботи досліджує не глобальні соціальні процеси, а конкретні проблеми життєдіяльності особи, групи, спільноти людей. Це не означає спрощення її предмета, оскільки соціальні явища і відносини не є незмінними та уніфікованими. Це послідовна зміна станів, стадій, що закономірно чергуються в поведінці й розвитку особи, сім'ї, соціальної групи чи суспільства. Цей складний процес обумовлений внутрішніми та зовнішніми факторами, потребами, інтересами, мотивами його учасників. Тому соціальна робота досліджує і виявляє в цьому процесі істотні, об'єктивно

необхідні зв'язки та явища. Усе це дає підстави визначати **теорію соціальної роботи** як науку про закономірності та принципи функціонування й розвитку конкретних соціальних процесів, явищ, відносин, їх динаміку під цілеспрямованим впливом організаційних, психолого-педагогічних та управлінських факторів у захисті громадянських прав і свобод особи в суспільстві [4, с.32].

За своїм змістом соціальна робота як наука є соціально-гуманітарною, за характером - міждисциплінарною та інтегративною. Оскільки соціальна робота вивчає суспільні явища, на фоні яких проходить життєдіяльність людей, вона тісно пов'язана з такими соціальними науками, як **соціологія, політика, право**. Водночас у фокусі уваги соціального працівника перебувають окремі люди чи соціальні групи, тому важливе значення для соціальної роботи мають такі людинознавчі дисципліни, як **психологія, соціальна педагогіка, етнологія**.

Оскільки в соціальній роботі відбувається аналіз, систематизація емпіричних фактів, вони узагальнюються в єдину теорію завдяки фундаментальним методологічним засадам - філософським ідеям щодо різних аспектів людського буття (сенси, способи життя, умови і механізми розвитку особистості), пізнання навколишньої дійсності, діалектичного взаємозв'язку різноманітних процесів та явищ. Тому загальнотеоретичні положення філософії виступають своєрідним методологічним базисом вирішення часткових питань соціальної роботи на науковому рівні.

Розглядаючи взаємозв'язок соціальної роботи з політикою, варто, насамперед, охарактеризувати взаємозумовленість соціальної політики та соціальної роботи. **Соціальна політика** - складова внутрішньої політики держави, яка реалізується у соціальних програмах і в практиці регулювання відносин у суспільстві в інтересах основних соціальних груп населення. Це дії держави, спрямовані на розв'язання проблем, що існують у суспільстві, та встановлення рівноваги між становищем різних соціальних груп. Головна мета соціальної політики - гармонізація суспільних стосунків, забезпечення політичної стабільності та громадянської згоди шляхом відпрацювання та здійснення організаційно-економічних, науково-технічних і морально-правових заходів.

Соціальна політика реалізується певними механізмами. Одним із механізмів соціальної політики є творення нормативно-правової бази, яка забезпечує соціальний захист населення, інший механізм забезпечується шляхом перерозподілу матеріальних ресурсів, узгодження організаційних зусиль, спрямованих на забезпечення та підвищення життєвого рівня населення впровадженням податків та їх розподілом, а також шляхом розвитку підприємництва, державного контролю та благодійництва. Система оподаткування забезпечує безкоштовну середню освіту, медичні послуги, соціальні виплати окремим категоріям громадян (інваліди, пенсіонери, воїни-інтернаціоналісти, багатодітні сім'ї тощо). У соціальній

політиці виокремлюють два відносно самостійних блоки. **Соціальна політика в широкому розумінні** охоплює рішення та заходи, що стосуються всіх сторін життя членів суспільства: забезпечення товарами, житлом і послугами соціальної інфраструктури, робочими місцями, створення системи гарантованих соціальних умов для життєдіяльності громадян, їхньої освіти, охорони здоров'я, дозвілля.

Соціальна політика у вузькому розумінні представлена різноманітними напрямками в сфері соціального захисту населення: сімейна соціальна політика, молодіжна політика, соціальна політика щодо людей з обмеженими функціональними можливостями, політика соціального захисту людей похилого віку.

Основними суб'єктами соціальної політики є держава, представлена сукупністю всіх органів, які орієнтовані на регулювання соціальних відносин; політичні партії та громадські організації; спеціалісти соціальної сфери.

Таким чином, соціальна політика виступає змістовною та організаційною основою соціальної роботи, а остання, в свою чергу, - способом реалізації та своєрідним «реформатором» соціальної політики.

Соціальна робота як наука та сфера практичної діяльності взаємопов'язана з соціологією, яка вивчає суспільство через взаємодію індивідів і соціальних груп з урахуванням того, хто є ці індивіди, до яких спільнот вони належать та яку реальність своєю взаємодією творять. Оскільки взаємодія індивідів у спільнотах є ні чим іншим, як їхнім соціальним життям, то цілком справедливо зазначити, що соціальна робота спирається на визначені соціологією закони та форми суспільного життя у різних за складністю соціальних системах, спільнотах, інститутах, процесах.

У соціальній роботі при визначенні соціальних проблем і громадської думки широко використовуються такі соціологічні методи, як **анкетування, інтерв'ювання, аналіз документів, біографічний метод** тощо.

Аналізуючи психологічні основи соціальної роботи, варто зазначити що соціальні працівники використовують у своїй практиці знання загальної, вікової, соціальної психології, патопсихології з метою оцінки проблем клієнта та розробки конструктивного плану щодо їх розв'язання. У практиці соціальної роботи широко використовуються тестування, проєктивні методики, психологічне консультування, ігрова терапія, психодрама та інші методи психодіагностики та поведінкової терапії, соціально-психологічний тренінг.

Окрім зазначених наук, соціальна робота тісно взаємопов'язана з іншими дисциплінами та сферами суспільної діяльності. **Право** надає можливість соціальному працівнику відстоювати інтереси клієнтів на основі державних і міждержавних правових документів. **Історія** подає свідчення про особливості становлення і розвитку соціальної роботи як науки та сфери практичної діяльності у різні часові періоди. **Етика** визначає основні морально-етичні вимоги до професійної діяльності соціального

працівника. **Менеджмент** дозволяє організувати соціальну роботу на таких управлінських засадах, що можуть забезпечити оптимальну ефективність практичної діяльності. **Знання основ медицини** необхідні соціальному працівникові в організації соціального обслуговування людей з обмеженими функціональними можливостями, осіб похилого віку.

Розвиток соціальної роботи як суспільної діяльності в останнє десятиріччя зумовив необхідність професійної підготовки різноманітних спеціалістів соціальної сфери, зокрема, соціальних працівників. Однією з провідних навчальних дисциплін у системі підготовки фахівців цього профілю у вищих навчальних закладах є «Теорія соціальної роботи». Як навчальна дисципліна вона виступає систематизованим викладом основ наукової теорії соціальної роботи відповідно до профілю навчального закладу [10,с.46]. Зміст цього навчального курсу зумовлюється також як вимогами до професійної компетентності соціального працівника, так і до особистісних якостей спеціаліста, що працює в сфері «людина-людина».

У цілому призначення курсу «Теорія соціальної роботи» полягає в тому, щоб студенти засвоїли знання теорії і методики цього виду професійної діяльності, набули практичних навичок щодо здійснення соціальної роботи серед категорій громадян, які потребують соціального захисту й підтримки, виховали у собі високоморальні, гуманістичні якості, необхідні спеціалістам цього профілю [4,с.35]. Основні завдання соціальної роботи як навчальної дисципліни:

- ознайомити студентів із теоретико-методологічними засадами соціальної роботи (структура, рівні, функції, закономірності, принципи, методи, категорії, основні теорії та моделі соціальної роботи);
- проаналізувати генезис соціальної роботи як науки та сфери практичної діяльності;
- визначити роль соціальної роботи у розв'язанні соціальних проблем;
- ознайомити з особливостями й технологіями організації та здійснення соціальної роботи в різних сферах суспільного життя (медицина, освіта, пенітенціарна система, система соціального захисту населення тощо) та з різними групами населення (діти та молодь, сім'я, особи похилого віку, люди з обмеженими функціональними можливостями, особи девіантної поведінки тощо);
- виховувати в студентів моральні якості та формувати гуманістичні ідеали і загальнолюдські цінності, визначені в етичних засадах соціальної роботи;
- розвивати творче мислення студентів, уміння професійно аналізувати й оцінювати соціальні явища, втілювати в життя соціальну політику держави, сприяти гармонізації людських стосунків;
- формувати необхідні знання й уміння в галузі менеджменту соціальної роботи.

Соціальна робота як різновид гуманітарної науки та професійної діяльності з кожним роком набуває в нашій державі все більшого розвитку.

Це пояснюється складністю соціально-економічних процесів і багатогранністю суспільних відносин, що, в свою чергу, веде до збільшення різноманітних соціальних та особистісних проблем. У найближчі десятиріччя професія соціального працівника буде такою ж масовою, як професія лікаря чи педагога, оскільки запобігати соціальним хворобам набагато легше, ніж боротися з соціальними епідеміями.

Питання та завдання для самостійної роботи і контролю

1. Розкрийте сутність соціальної роботи як суспільної діяльності й наукової теорії.
2. Охарактеризуйте особливості розвитку соціальної роботи в Україні в сучасних умовах.
3. Обґрунтуйте зв'язок соціальної роботи з іншими науками та сферами суспільного життя.
4. Охарактеризуйте суб'єкти та об'єкти соціальної роботи, покажіть їх взаємозв'язок і взаємозумовленість.
5. Проаналізуйте роль соціальної роботи у реалізації різних напрямів соціальної політики.

Література

1. *Капська А.Й.* Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю. - К., 2001.
2. *Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р.* Соціальна педагогіка: Навч. посібник. - К., 1997.
3. *Лукашевич М. П., Мигович І.І., Пінчук І. М.* Соціальна робота в Україні: теоретико-методичні засади. - К., 2001.
4. *Мигович І.І., Лукашевич М. ПІ.* Теорія і методи соціальної роботи: Навч. посібник. - К., 2002.
5. *Основы социальной работы / Под ред. П. Д. Павленок.* - М., 1997.
6. *Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е. И. Холостовой.* - М., 1997.
7. *Словник-довідник для соціальних педагогів та працівників / За заг. ред. А. Й. Капської.* - К., 2000.
8. *Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник.* - К., 2002.
9. *Социальная работа / Под ред. В. И. Курбатова.* - Ростов н/Дону, 1999.
10. *Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие / Отв. ред. Е. И. Холостова.* - М., 2001.
11. *Фирсов М.В., Студенова Е. Г.* Теория социальной работы: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. - М., 2001.
12. *Энциклопедия социальной работы: Пер. с англ. В 3 т.* - М., 1994.

1.2. ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНІ

Витоки історії соціальної роботи в Україні слід шукати в зародженні процесів підтримки та взаємодопомоги у східнослов'янських племен, які перебували на такій стадії свого розвитку, що відповідає первісному суспільству. Необхідно зазначити, що предкам українців була властива лагідна вдача; серед рис характеру переважали гостинність, добро-сердечність, співчутливість.

Стародавні слов'яни (відомі з історичних джерел від VI ст. н. е.) жили родовими громадами. Виконання трудомістких робіт було посильним лише для великого колективу. Саме тому в житті слов'ян особливого значення набула громада. Вона була органом місцевого самоврядування, до компетенції якого входили земельні переділи, оподаткування, судові справи, а також питання допомоги нужденним.

Практика надання захисту в системі роду та громади знайшла своє відображення у конкретних формах підтримки та взаємодопомоги.

Культова підтримка з різноманітними сакральними (тобто такими, що стосуються релігійного культу й ритуалу) атрибутами, общинно-родова в межах роду, сім'ї та поселення, господарська допомога.

Прикладом культової форм підтримки може служити вшанування богів, формою якого були братчини; поклоніння древніх слов'ян кругу (колесу), що означало оберігання від злих духів; родовий обряд шанування померлих предків, оскільки вважалося, що вони сприяли родючості та врожаю.

Серед *общинно-родових* форм допомоги й захисту слід розрізнити *індивідуальні* та *колективні*. Індивідуальну підтримку надавали людям похилого віку, сиротам, вдовам. До колективних форм відносили допомогу родині, громаді та цілому роду.

Існували кілька варіантів підтримки старих людей: спеціальне відведення їм земель, улаштування на постій (харчування, проживання) на декілька днів до різних членів громади та ін. Не залишались поза увагою й діти-сироти. Їх усиновлювали члени родової общини. Сиротам надавали також громадську допомогу.

Згодом зароджуються форми підтримки вдів.

В основу *господарської* форми допомоги було покладено взаємну підтримку. Поширеними видами опіки були селянські «помочі», «наряди громадою», толоки, спільне використання робочої худоби і т. ін.

Таким чином, у найдавніший період слов'янської історії вже зароджуються слухні форми допомоги і підтримки. Вони мають не тільки внутрішньородовий характер, а й виходять за його межі, стають основою християнської моделі допомоги і підтримки нужденних.

Період *церковної благодійності*, що розпочався з прийняттям християнства у 988 році, - один із найтриваліших в історії і України.

Із запровадженням візантійської релігії починає формуватися християнська концепція допомоги, в основі якої - філософія любові до ближнього. «Полюби ближнього твого, як самого себе» - ця формула визначала сутність вчинку індивіда.

Основними об'єктами допомоги були хворі, жебраки, вдови, сироти. Виникли законодавчі акти, що регулювали соціальну підтримку різних категорій населення. До найдавніших правових документів такого роду належать статuti князів Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого. З'явилися нові суб'єкти допомоги: князь, церква, парафія, монастирі.

У розвитку процесу соціальної підтримки нужденних, на яку помітний вплив справляли князі, дослідники розподіляють два етапи. Перший пов'язаний з поширенням християнства в Київській Русі. Він умовно визначається періодом, що бере початок із часу хрещення Русі й до другої половини XII ст. - утворення князівств і поширення християнства на околицях східнослов'янських земель.

Другий етап починається з другої половини XII ст. і триває до XIII ст. включно: в цей час спостерігається поступове злиття благодійницьких функцій князя з церковно-монастирськими формами опіки.

Характерною особливістю соціальної допомоги в Київській Русі було роздавання милостині всім, хто просить. Ніякі дослідження реальної потреби злидарів не проводилися, оскільки це було заборонено вченням святих отців.

Існували три основні форми княжої благодійності: 1) роздавання милостині; 2) харчування при княжому дворі; 3) розвезення продуктів для злидарів.

Князь Володимир постановив разом із митрополитом Львом віддавати десятину з усього майна бідним, сиротам, немічним, перестарілим та іншим категоріям нужденних.

Князю Володимирі приписують заснування перших училищ для навчання дітей, богаділень, можливо, також перших лікарень. В історичних пам'ятках згадуються й інші добродійні князі - Ярослав Мудрий, який уславився складанням першого письмового руського зведення законів - «Руської Правди», Володимир Мономах, котрий, за свідченням сучасників, роздавав предмети першої необхідності обома руками. У створеному ним «Повчанні дітям» висвітлено теоретичні аспекти соціальної допомоги. Приводом для написання твору стала зустріч із послами від братів, які схилили його приєднатися до міжусобної боротьби. Володимир відмовився порушити дану ним клятву і, залишившись наодинці, прочитав улюблену книгу Псалтир. Глибокі роздуми над подіями в державі через призму Святого письма лягли в основу його «Повчання». У результаті вийшли ґрунтовні настанови, як жити відповідно до заповідей Божих, головними з яких є *каяття*, *сльози* і *милостиня*. Володимир Мономах закликав понад усе убогих не забувати, при першій нагоді годувати їх, за права вдів

підкуватися..., милостиню творити не скудну (щедру), бо то є початок всякого добра.

Заповіт великого князя виконували і сучасники, і нащадки. Так, сестра його, Ганна Всеволодівна, заснувала в Києві училище для дівчат, яких не тільки утримувала за свій рахунок, а й вчила їх читати, писати, опановувати ремесла.

І все ж княжа благодійність у Древній Русі не переступила меж приватної опіки. Найважливішими її рисами були:

1. Княжа добродійність ґрунтувалась на особистому бажанні правителя, а державної системи благодійності не існувало.

2. Участь в опіці була не обов'язком, а правом князя. Добродійність існувала як риса, варта наслідування.

3. Допомога князів була епізодичною, не мала чіткої системи.

4. Княжа влада мирилася з фактом існування злидарства, дивлячись на нього як на необхідний, посланий Богом хрест. Сама при цьому виступала в ролі приватного благодійника.

У другій половині XII ст. княжа допомога і захист поступово витісняються монастирською і церковною опікою. В X—XIII ст. церковна практика допомоги бідним поширювалась не тільки через монастирі, а й через парафії. На відміну від монастирської допомоги, парафіяльна була більш відкритою. В ній зосереджувалось все общинне, громадське і церковне життя. Парафії не обмежувалися тільки наданням допомоги калікам, злидарям, вони здійснювали найрізноманітнішу підтримку бідних від матеріальної допомоги до виховання і перевиховання.

Проте благодійність у Київській Русі мала не лише позитивні сторони, вона, в решті-решт, призвела до гострих соціальних проблем. Жебрацтво і злидарство розглядалися у державі як свого роду необхідність; убогість, згідно з давніми уявленнями, входила у плани Господні, оскільки надавала можливість тим, хто подає милостиню, здійснити благодійну справу і тим самим полегшити своє існування на шляху до вічного спасіння. Такий погляд на злидарство сприяв розвитку професійного жебрацтва, що поступово розрослося до розмірів великого громадського лиха. Монастирі та княжо-боярські двори стали центрами, що приваблювали натовпи ледарів, які знаходили тут поживу. При багатих княжих дворах з'явилися навіть особливі групи постійних жебраків.. Держава ж мирилася з існуючим злидарством, дивлячись на нього як на посланий Богом хрест.

Розвиток економічного, культурного та соціального життя був перерваний монголо-татарською навалою.

Незважаючи на велику шкоду, якої завдали Україні монголо-татарські спустошення, чужинські впливи, війни та чвари, традиції благодійницької діяльності, закладені з часів Київської Русі, не були забуті.

Варто зазначити, що епоха українського Відродження (друга половина XV-XVII ст.) в історії соціальної роботи збігається з періодом церковно-державної благодійності.

Значну соціальну допомогу нужденним у вказаний період продовжували надавати церква та монастирі. Крім релігійної й просвітницької діяльності монастирі розвивали різного роду ремесла, садівництво, городництво, надавали притулок і допомогу старим людям, осиротілим, потерпілим від лиха.

Що стосується церкви, то вона поступово перетворилась на духовний центр, що поєднував у собі храм, школу і шпиталь. У храмові дні біля церков влаштовувались громадські обіди, обдаровування калік, сиріт тощо.

Основний тягар соціальної допомоги на селі взяла на себе громада, яка несла відповідальність за всіх своїх членів, особливо за убогих, жебраків, волоцюг. Керівники громади мусили організувати притулок для убогих. З цією метою використовувались або вільні хати або спеціальні будинки. Нужденним односельцям допомагали харчами, а тим, хто постраждав внаслідок лиха, надавали одяг, харчі, насіння та будівельні матеріали.

Специфічним різновидом громад виявилися церковні *братства*, які брали активну участь у розв'язанні багатьох соціальних проблем своїх членів і тогочасного українського суспільства: вони допомагали бідним, вдовам, сиротам, хворим, будували церкви, друкарні, шпиталі, оберігали пам'ятки історії, культури, викупували бранців із татарсько-турецької неволі. У відкритих ними школах виховували молодь у дусі людинолюбства, побожності, милосердя.

Запорізька вільна республіка започаткувала самобутні філантропічні заклади та соціальну опіку над нужденними.

По всій Україні створювалися благодійні установи для старих воїнів, що були водночас і лікарнями, і притулками, і громадськими осередками для тих, хто не міг працювати.

Запорізькі козаки завжди гостинно ставилися до заїжджих і захожих людей, любили мандрівників. Таким був звичай у запорожців, якого вони дуже суворо дотримувалися. В Запоріжжі будь-який бажаючий міг жити в курені, їсти, пити, не висловлюючи вдячності за гостинність. Там ніхто не смів докоряти старій людині, що вона даремно їсть хліб.

Одинокі козаки жили у бурдюках, які завжди і для всіх були відкритими. Коли господар помешкання йшов куди-небудь у степ, він залишав на столі продукти харчування. У бурдюк міг зайти будь-який мандрівник. Господар зустрічав гостя як рідного батька, оскільки поряд не було ні родичів, ні друзів.

Накопичення певних матеріальних статків у руках козацької верхівки спонукало її до благодійництва. Не тільки гетьмани, а й полковники, козацька старшина будували церкви, монастирі, шкільні споруди.

Зокрема, великим покровителем української церкви, меценатом і захисником прав народних мас був гетьман Іван Мазепа. Він побудував за свої кошти ряд величних церков і монастирів у Києві, Чернігові, Переяславі та в інших містах і навіть селах, поставив нову будівлю Києво-Могилянської

академії й щедро обдарував її маєтностями, фундував школи, бурси, шпиталі, всіма способами сприяв просвітництву й мистецтву.

У діяльності Запорізької Січі виразно простежуються два провідні напрями суспільної опіки, що мали місце в Україні в епоху Відродження: особиста благодійність і громадська (державна) при збереженні та заохоченні, філантропічної функції церкви.

Першим серед українських діячів, хто створив світський твір про суть милосердя і звернувся до проблеми професійного жебрацтва, був Єпіфаній Славинецький. Він відомий як досвідчений педагог-практик, теоретик виховання. Вперше Є. Славинецький розглядає «людей Церкви» (злидарів) не тільки як заступників перед Всевишнім, але і як ледарів, що спекулюють на добрих почуттях християн. Для того, аби професійне жебрацтво не поширювалось, автор твору «Слово о милости и кии просяних достойни суть милости, кии же ни» запропонував молодим і здоровим надавати роботу, а для немічних і убогих організувати спеціальні заклади. Кошти на їх створення має надавати духовенство. Суспільство також не повинно залишатись осторонь, а має надавати організовану допомогу через братства милосердя.

Членами «братства» стають добровільно і відповідно до своїх можливостей надають посильну допомогу. Одні фінансують, інші вислуховують нужденних, щоб з'ясувати потреби, треті допомагають порадою.

Велику увагу приділяли превентивним заходам проти убогості. З цією метою створювали каси для тих, хто бідував, де під заставу без процентів можна було отримати гроші, причому, вдови і бідняки звільнялися від застави. Таким чином, на межі XVII-XVIII ст. з'явилися перші проекти заміни мирської опіки на цивілізовані форми суспільної опіки. Піднята Є. Славинецьким проблема боротьби з професійним жебрацтвом згодом стала актуальною для всієї Російської імперії, куди ввійшла Лівобережна Україна.

Друга половина XVII-XVIII ст. характеризувалася переходом до державної системи захисту нужденних. Перші кроки по її створенню були зроблені за Івана IV (Грозного), проте саме в період правління Петра I утвердилися державно-адміністративні підходи до суспільної та приватної опіки. Держава законодавчо втрутилась у справи церкви, підпорядкувавши її своєму впливові (1721-1724 рр.), обмежила, а в окремі періоди фактично призупинила використання монастирів як закладів соціального піклування. Практично до 60-х років XIX ст. церковно-монастирські форми допомоги перебували в стані кризи. За правління Петра I було розпочато не лише секуляризацію церковної та монастирської власності (в Україні проведено в 1786-1788 рр.), а й здійснено переоцінку загальнолюдських цінностей. Якщо раніше убога людина мала статус святенності, то тепер критерієм, що визначав нову теорію допомоги, стала здатність приносити користь суспільству. Саме з цих позицій починають розглядати проблеми бідності, активізується боротьба з професійним жебрацтвом.

Державне управління соціальною допомогою за царювання Петра I поділяється на три головні етапи: *приказний* (1682-1709 рр.); *губернський* (1710 -1718 рр.); *колезький* (1719-1725 рр.).

Основи системного підходу до соціальної допомоги почали виявлятися вже наприкінці XVIII ст. з прийняттям законодавства про губернії (1775 р.). Катериною II були спеціально створені органи - Прикази суспільної опіки, які охоплювали як інститути підтримки, так й інститути контролю: народні школи, лікарні, сирітські будинки, аптеки, богадільні, будинки для невиліковно хворих, для душевнохворих, трудові, гамівні.

Економічний розвиток України в першій половині XIX ст. характеризувався розпадом феодално-кріпосницької системи. У цей період дуже гостро постало питання підтримки нужденних. Систему соціального захисту представляли прикази суспільної опіки, які створювались у кожній губернії під головуванням цивільного губернатора. З 1810 року прикази перейшли під юрисдикцію Міністерства поліції, пізніше - Міністерства внутрішніх справ. Окрім того, соціальну допомогу надавали міські магістрати, дідичі (поміщики) у кріпацьких селах та війти (старости) у поселеннях з вільним населенням. Як уже зазначалося, церковно-монастирські форми допомоги перебували в стані кризи.

У другій половині XIX ст. істотно змінюється управління соціальним захистом. Функції нагляду за суспільною опікою залишились за Міністерством внутрішніх справ; у більшості губерній його здійснювали земські та міські установи, що стали правонаступниками приказів суспільної опіки на місцях. Але в деяких губерніях, де ще не було земських установ, продовжували функціонувати прикази. Державна фінансова підтримка закладів опіки (на кінець XIX ст.) поступово набуває систематичного характеру. Згодом виявляються нові категорії непрацездатних осіб суспільної опіки: незаконнонароджені немовлята і підкидьки, що потребували загального та амбулаторного лікування, прокажені, хронічні хворі, божевільні, безробітні, сім'ї солдат, призваних на дійсну службу. Згідно з Лікарським статутом суспільна опіка мала стосуватися породіль, тимчасово безпритульних неповнолітніх, осіб, покусаних скаженими тваринами, алкоголіків.

Земська система опіки була більш мобільною і прогресивною. До її компетенції входили такі питання: розвиток освіти і запровадження всезагального навчання; опіка безпритульних дітей; організація медичного обслуговування; профілактика зубожіння; організація громадських робіт; соціально-економічна допомога селянству; юридична допомога.

Істотну роль у наданні соціальної допомоги відіграли також органи міського самоврядування (міські думи) та сільські громади, важливу роль відігравала приватна благодійність. Тут варто відзначити діяльність родин Терещенків, Ханенків, М. Дегтярьова, С. Могилевцева, Т. Гладинюка, Л. Бродського та інших. Родина українських промисловців та землевласників Терещенків на благодійність витратила майже 5 млн крб.,

підтверджуючи тим самим девіз їхнього дворянського герба - «Прагнути до громадських справ». Художнє зібрання Терещенків лягло в основу Київського музею російського мистецтва та інших музеїв столиці.

Благодійницькою діяльністю займалася також українська письменниця, педагог, активний громадський діяч періоду української революції Софія Русова. Опіка над жіноцтвом і дітьми завжди були в полі її неослабної уваги. Жіночі товариства різних країн, поважні особи, серед яких Андрій Шептицький, надсилали на ім'я Русової кошти на допомогу дітям і жінкам. В еміграції Софія Федорівна багато часу і сил віддала організації притулків для дітей емігрантів.

Перша світова війна, революція, громадянська війна призвели до різноманітних соціально-економічних змін в Україні, внаслідок чого в системі допомоги і захисту починає домінувати держава. Вона стає головним суб'єктом допомоги; церква, громадські організації, а також приватні особи не беруть участі в цій діяльності.

Після жовтневого перевороту справою підтримки нужденних починають займатися спочатку Міністерство, а згодом Народний комісаріат державної опіки (НКДО). У квітні 1918 року з метою надання цілеспрямованої державної допомоги тим, хто її потребує, було створено Наркомат соціального забезпечення (НКСЗ). У формуванні адміністративної системи радянського соціального забезпечення значну роль відіграв I з'їзд комісарів соціального забезпечення. Одним із важливих напрямів діяльності державних органів соціального забезпечення в 20-ті роки була боротьба з дитячою безпритульністю. Проблема безпритульних дітей вирішувалась шляхом відкриття дитячих будинків, трудових комун, виховних колоній. Тривав пошук шляхів соціального виховання. У ці роки було створено дитячу соціальну інспекцію при відділі правового захисту дітей Наркомату освіти, що вела боротьбу з жебракуванням, безпритульністю, проституцією, правопорушеннями, експлуатацією дітей, жорстоким поведінням з ними у сім'ях. Цій проблемі присвячена діяльність видатного педагога А. С. Макаренка.

Важливим напрямом соціальної підтримки була допомога селянству. В середині 20-их років селянство стало основним об'єктом діяльності НКСЗ. Починаючи з 1922 року, в селах почали створювати селянські комітети громадської взаємодопомоги, на які було покладено функції самозабезпечення і патронажу нужденних.

У 30-ті роки основним завданням соціального забезпечення було проголошено роботу з працевлаштування і навчання інвалідів, забезпечення сімей червоноармійців та інвалідів війни пенсіями; організацію кас взаємодопомоги у колгоспах; надання допомоги сліпим і глухим тощо.

У сфері добробуту народу головна увага зосереджувалась насамперед на підвищенні оплати праці низькооплачуваних категорій робітників.

Протягом 1928-1932 років було розроблено законодавство про пенсійне забезпечення по старості як самостійний вид соціального забезпечення.

У 1937 році вийшло нове положення про Народний комісаріат соціального забезпечення (НКСЗ), яке значно розширювало сферу його впливу. Згідно з ним НКСЗ мав займатися державним забезпеченням інвалідів праці та інших категорій людей, організацією їхнього матеріально-побутового, культурного, лікувально-оздоровчого та санаторно-курортного обслуговування тощо.

Більшість дослідників питань історії соціальної роботи дотримуються думки, що помилковим було намагання влади замкнути всю діяльність із соціальної допомоги та забезпечення виключно на державі, згорнувши роботу громадських, благодійних організацій та приватних осіб. Ефективне здійснення політики соціального забезпечення лише на основі держбюджетних коштів можливе тільки в економічно розвинутих країнах. Не виправдала себе і боротьба із церковнослужителями, усунення їх від справи соціальної підтримки, а також вирішення соціальних проблем одних верств населення за рахунок інших.

Новий етап у розвитку соціальної допомоги в Україні починається після Великої Вітчизняної війни. У 1949 році НКСЗ перейменовано на Міністерство соціального забезпечення. У 1956 році Верховна Рада СРСР прийняла Закон про державні пенсії, за яким не тільки було розширено коло осіб, яким призначалась пенсія, а й було виділено у самостійну галузь законодавство про соціальне забезпечення. У 1961 році змінилось положення про Міністерство соціального забезпечення, внаслідок чого його функції значно розширились.

У 70-их роках декларувалися такі основні засади соціального забезпечення: загальність соціального забезпечення, різноманітність видів обслуговування, забезпечення громадян різними видами соціальної допомоги за рахунок державних і громадських коштів.

У 80-их роках рівень життя населення почав знижуватися. Виникла необхідність реформування соціальної системи та її важливої складової частини - соціального забезпечення. Спроби здійснити таку реформу робляться й в умовах України як самостійної держави.

Вітчизняний досвід соціальної допомоги нужденним і зарубіжні інноваційні проекти з підтримки вразливих категорій населення стали тим фундаментом, на якому в останнє десятиріччя вибудовується *соціальна робота* в Україні. Вона має свої особливості, зумовлені досвідом минулого і впливом сучасних світових тенденцій. Актуальною проблемою нині є формування *соціальної політики*. З-поміж важливих документів, що визначили її мету, пріоритетні напрями та завдання, слід зазначити ухвалену в грудні 1993 року Верховною Радою України Концепцію соціального забезпечення населення України та Концепцію соціальної політики України (Постанова від 29 липня 1994 р.), затверджені Указом Президента України 18 жовтня 1997 року. Це документи, які визначили основні напрями соціальної політики на 1997-2000 рр., стан і тенденції соціального розвитку України. Нині в націй державі реалізуються шість

великомасштабних соціальних програм, що мають загальнонаціональний характер. Дві з них затверджено указами Президента України: «Діти України» (1996), «Здоров'я літніх людей» (1997). Решту програм затверджено постановами Кабінету Міністрів України: Національна програма планування сім'ї (1995), Довгострокова програма поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства (1992), Комплексна програма вирішення проблем інвалідності (1991), Програма зайнятості населення на 1997-2000 рр. (1997). І все ж, як показує досвід, вони неспроможні розв'язати назрілі соціальні проблеми.

Істотним стратегічним прорахунком соціальної політики в Україні є орієнтація на соціальний захист без першочергового забезпечення прав та інтересів працюючого населення, що спричинило брак мотивації до праці, і як наслідок цього - спад виробництва. Виникла парадоксальна ситуація, коли матеріальної допомоги потребують ті, хто працює.

Зважаючи на світовий досвід, єдиним перспективним шляхом соціальної політики є відмова від узагальненого принципу соціального захисту. Необхідно стимулювати ініціативу активного населення і розвивати цілеспрямовану допомогу.

Серед важливих проблем соціальної політики можна назвати відсутність чітких уявлень про модель соціального захисту (у світовій практиці існують ліберальна та соціально-демократична або патерналістська), пріоритет цінностей у суспільній свідомості. Поки що зберігається застарілий соціалістичний принцип рівності кінцевих результатів. Багаторічний досвід забезпечення владою пільг спонукає населення займати споживацьку позицію, коли в усьому треба покладатися на державу. Створені для їх підтримки соціальні програми часто не мають фінансового забезпечення та ефективних механізмів реалізації. Щоб ліквідувати ці недоліки, обговорюються можливості запровадження державних замовлень (контрактів), договорів про спільну діяльність, пайове субсидування, пільгове кредитування, проведення тендерів, залучення неурядових і комерційних організацій тощо. Таким чином, актуальним завданням на сучасному етапі є переведення державної системи соціального захисту на ринкових засадах, залучення громадян, роботодавців до витрат на соціальний захист, обмеження кола державної підтримки лише тими категоріями людей, які через відсутність роботи, похилий вік, багатодітність чи вади здоров'я не мають змоги забезпечити себе самостійно.

Практичним механізмом реалізації соціальної політики є соціальна робота, яка на початку 90-их років ХХ ст. у незалежній Українській державі починає формуватися як *фахова діяльність*. У навчальних закладах розпочато підготовку відповідних спеціалістів. Першочерговими заходами щодо формування стратегії соціальної роботи є реформування системи соціальної допомоги, розвиток адресної допомоги; соціальна підтримка сім'ї, ветеранів війни та праці, жінок, дітей і молоді; соціальний захист громадян, які потерпіли від наслідків Чорнобильської катастрофи; забезпечення

інвалідам рівних з іншими громадянами можливостей для участі в економічній, політичній і соціальній сферах життя суспільства, умов для реалізації потенційних можливостей інвалідів; соціальна підтримка громадян, звільнених у запас або відправлених у відставку з військової служби, служби в органах внутрішніх справ і членів їхніх сімей. Об'єктом соціальної роботи є також розвиток і забезпечення ринку праці та зайнятості, запобігання і скасування причин соціального ризику тощо.

У зв'язку з неспроможністю чинної системи соціального захисту надавати достатньою мірою послуги вразливим верствам населення в Україні в останнє десятиріччя набув поширення *волонтерський рух*. Це діяльність, яка спрямована на допомогу іншим і здійснюється добровільно не заради матеріальної користі. Вона потребує ефективних механізмів залучення, відбору і навчання потенційних волонтерів. Значна кількість волонтерів займається соціальною роботою як у недержавних, так і в державних організаціях багатьох регіонів.

За приналежністю до певної організаційної структури волонтерів поділяють на дві умовні групи:

- перша - ті, хто працює при центрах соціальних служб для молоді;
- друга - ті, хто є членами різних громадських організацій.

Залучення людей до волонтерської діяльності відбувається різними шляхами і на різних засадах. Найпоширеніший варіант - залучення студентів відповідних спеціальностей через волонтерські групи.

В останнє десятиріччя в Україні спостерігається тенденція до об'єднання спеціалістів у галузі соціальної роботи. У 1992 році з метою консолідації зусиль у становленні й розвитку соціальної педагогіки і соціальної роботи в Україні створено *Асоціацію соціальних педагогів і спеціалістів соціальної роботи*, яка з 1994 року є членом Міжнародної федерації соціальних працівників.

Соціальна педагогіка є основою соціальної роботи, про що свідчить головний принцип світової соціальної роботи - «допомога самодопомозі», мета якого - відновлення духовної сфери людини, що дає можливість кожній особистості самостійно задовольняти свої потреби і розв'язувати виниклі проблеми. Крім того, соціальна робота залежить від соціального виховання настільки, наскільки в суспільстві домінує думка, що країна без громадської взаємодопомоги розвиватися не може. Інакше соціальна робота перестає бути суспільною, вироджується у державну (стає засобом маніпулювання населенням), втрачаючи свою громадську сутність.

Питання та завдання для самостійної роботи і контролю

1. Які форми соціальної допомоги східних слов'ян збереглися до наших днів?
2. Який вплив мало запровадження християнства для розвитку соціальної підтримки у Київській Русі?
3. До яких соціальних негараздів призвела благодійність у Київській Русі?

4. Назвіть особливості опіки над вразливими верствами населення в Запорізькій Січі.

5. Хто першим з вітчизняних діячів створив світський твір про суть милосердя, звернувся до проблеми професійного жебрацтва?

6. Які превентивні заходи проти убогості висвітлені в соціально-педагогічній думці України?

Література

1. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV-XVII вв. - М., 1985. - 366 с.

2. Ващеико Г. Виховний ідеал. - Полтава, 1994, - 191 с.

3. Горілий А. Г. Історія соціальної роботи в Україні. - Тернопіль, 2001. - 68 с.

4. Грушевський М. Ілюстрована історія України. (Репринтне відтворення видання 1913 р.) - К., 1990. - 524 с

5. Киево-Печерский Патерик, или сказания о житии и подвигах Святых Угодников Киево-Печерской Лавры. - К., 1991. - 255 с.

6. Кузьмин К. В., Сутырин Б. А. История социальной работы за рубежом и в России (с древности до начала XX в.) - М., 2002. - 480 с.

7. Мельников В. П., Холостова Е. И. История социальной работы в России: Учеб. пособие. - М., 2001. - 344 с.

8. Надточій Б. Пенсійне страхування в Україні: Історичний аспект // Соціальний захист. - 2000. - № 3. - С. 54-58.

9. Попович Г. М. Соціальна робота в Україні і за рубежом: Навч.-метод, посібник. - Ужгород, 2000. - 143 с,

10. Соціальна робота в Україні: перші кроки // За ред. В. Полтавця. - К., 2000. - 236 с.

11. Соціальна робота: теорія, досвід, перспективи: Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції. Ч. II // За ред. І. В. Козубовської, І.І. Миговича. - Ужгород, 1999. - 368 с

12. Фирсов М. В. История социальной работы в России. Учеб. пособие. - М., 1998. - 246 с.

13. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. У 3-х т. - К., 1990.

1.3. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ І КАТЕГОРІЇ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Найважливішим компонентом системи логічно впорядкованого знання є **понятійний апарат** науки - сукупність понять, категорій і термінів, які дозволяють в узагальненій формі відобразити явища, що вивчаються певною наукою, а також зв'язки між ними шляхом фіксації їх істотних ознак та закономірностей. Понятійний апарат формується в процесі узагальнення результатів емпіричного спостереження та експерименту, шляхом застосування у пізнавальній діяльності дослідницьких процедур абстрагування, ідеалізації, узагальнення, порівняння, аналізу, синтезу та умовиводів. Понятійний апарат утворює структуру науки.

Будь-яка гуманітарна наука відображає, досліджує соціальні **явища** (наприклад, взаємодію «людина - людина», «людина - середовище»; «суспільний розвиток» тощо). Узагальнюючи та інтерпретуючи предметну галузь, вчені висувають поняття - стислі, але всеохоплюючі визначення, які пояснюють особливості певних явищ, не дозволяючи трактувати їх неоднозначно. Основна логічна функція поняття - виділення загального, яке досягається шляхом виокремлення з усіх особливостей деяких предметів даного класу. Ознаки, які об'єднує в собі певне поняття, становлять його зміст.

Отже, поняття - це відображення в узагальненій формі явищ і подій дійсності, зв'язків між ними шляхом фіксації їх загальних і специфічних ознак та якостей. У соціальній роботі розрізняють два рівні понять: *первинні* і *теоретичні*. До первинного рівня належать поняття, які відображають їх відповідність повсякденній формі чуттєвих явищ, до теоретичного - ті, які утворюються шляхом логічних інтерпретацій первинних понять.

Якщо поняття влаштовує більшість дослідників, стає сталим, його називають терміном. Термін (з латини «terminus» - кордон, межа) - слово або словосполучення, що використовується з відтінком спеціального наукового знання, тобто виражає певне поняття якоїсь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо.

Звідси термінологія - сукупність, система термінів будь-якої науки.

Понятійно-термінологічні проблеми виникають в усіх науках. Особливо вони загострюються в період становлення науки та її інтенсивного розвитку. Саме тоді часто одному й тому самому поняттю (наприклад, «соціалізація», «активність», «освіта» тощо) дають десятки визначень. Іноді, навпаки, одним і тим самим терміном позначають різні поняття. Наприклад, і «розвиток», і «навчання», і «виховання» іноді позначаються терміном «освіта». Аналогічна ситуація спостерігається нині й у соціальній роботі, де понятійно-термінологічні неузгодження іноді серйозно ускладнюють розвиток нової науки, а також викладання її як навчальної дисципліни.

«Вершиною» наукового пояснення, коли термін стає загально визнаним, є **категорія**. Категорії (з грецької *katēgoria* - висловлювання;

ознака) - це найважливіші, ключові поняття будь-якої науки, що становлять основу її понятійного апарату.

Поняття і категорії соціальної роботи можна об'єднати в три групи:

- поняття, які відображають змістовий аспект;
- поняття, що відбивають технологічний аспект;
- поняття, що характеризують якісний стан соціальної роботи.

Шлях «явище - поняття - категорія» для всіх наук є дуже тривалим, іноді потрібні десятиріччя, щоб після багатьох суперечок, дискусій, доведень, досліджень, дійти категорій - провідних понять, що визначають предмет науки.

Питання про категорії соціальних наук достатньо складне, адже соціальні явища і процеси, які відображаються ними, досить мінливі, різноманітні, їх аспекти тісно переплетені один з одним, вони по-різному інтерпретуються окремими галузями соціального знання, що обумовлює відносність меж між самими цими категоріями, поліпарадигмальність теорії соціальної роботи. Тому з метою впорядкування їх багаточисельності доцільно говорити про такі **групи понять і категорій соціальної роботи**:

- перша група - **запозичені** - поняття і категорії не специфічні для теорії соціальної роботи, оскільки визначені ними явища і процеси вивчаються іншими науками;

- друга група - **загальні** - поняття і категорії, які належать, переважно, до теорії соціальної роботи, але використовуються також в інших галузях знань;

- третя група - **специфічні** - поняття і категорії власне соціальної роботи, які виражають її сутнісний аспект (закономірності, принципи, цілі, функції, зміст), відображають конкретні способи прояву її сутнісного аспекту, характеризують її якісний стан (форми, методи, інструментарій, структура).

До **першої групи** понять можна віднести такі: соціум, соціальне середовище, соціальні відносини, соціалізація, соціальне виховання, соціальна активність, соціальна діяльність тощо.

Соціум - оточення, в якому формується людина; сукупність різноманітних груп та інших об'єднань, організацій, закладів, соціальних досягнень, що складають оточення; середовище, вплив якого людина відчуває в процесі своєї життєдіяльності; простір - предметний, культурний, духовний, де кожна особа реалізує себе, виявляє свою активність.

Соціальне середовище - сукупність соціальних умов життєдіяльності людини (сфери суспільного життя, соціальні інститути, соціальні групи), що впливають на її свідомість і поведінку.

Соціалізація особистості невід'ємна від соціального середовища, яке охоплює людину від моменту її народження і впливає на неї до кінця життя. Соціальне середовище, його сфери (політична, соціальна, духовна) формують певні очікування щодо поведінки особистості. Ці очікування

перетворюються відповідними соціальними інститутами в цілі, завдання, зміст соціального виховання.

Соціальне середовище існує завдяки великій кількості взаємовідносин його членів і соціальних інститутів. Чим більша і різноманітніша палітра складових соціального середовища, тим інтенсивніший його розвиток і різноманітніші умови життєдіяльності особистості.

У структурі соціального середовища розрізняють макро- та мікрорівні. До макрорівня належить матеріальне, культурне, політичне середовище. Мікрорівень - це конкретні умови життя особистості (сім'я, сусідство) та умови, сформовані в середовищі найближчого оточення (вулиця, тип поселення, навчальний чи трудовий колектив, громадські організації, формальні та неформальні об'єднання).

Соціальне середовище класифікують за такими ознаками:

- за *видом спільноти* - суспільна формація, клас, група;
- за *видом групи* - сімейне, навчальне, громадське, трудове, спортивне, військове тощо;
- за *формуючим впливом* - детермінуюче, тренувальне, навчальне, виховальне, перевиховальне тощо.;
- за *способом впливу на форму свідомості* - правове, моральне, естетичне, наукове;
- за *віком* - ровесники, старші, молодші, мішана група;
- за *емоційним ставленням* - позитивне (що спричинює наслідування), байдуже, негативне (яке викликає протидію);
- за *соціальною спрямованістю* - соціальне, асоціальне;
- за *ступенем контактів* - безпосереднє, опосередковане.

Отже, соціальне середовище - це конкретний прояв суспільних відносин, у яких розвиваються конкретна особистість, соціальна спільнота; соціальні умови їхнього розвитку.

Соціальні відносини - певна стійка система зв'язків індивідів, яка склалася в процесі взаємодії одного з одним в умовах певного суспільства; відносини між групами людей, які посідають різне становище в суспільстві, беруть неоднакову участь у його економічному, політичному й духовному житті, різняться *способом життя*, рівнем і джерелами доходів, структурою особистого споживання. Вони можуть приймати характер дружнього співробітництва або ж *конфлікту* (на основі спільності або розбіжності інтересів цих груп).

За своєю природою соціальні відносини є об'єктивними, незалежними від волі та свідомості людей. Вони органічно пов'язані з усіма іншими видами суспільних відносин, із формами і способами соціальної діяльності людей та їх спільнот, соціальними інтересами і соціальними потребами, соціальною справедливістю або несправедливістю, соціальною рівністю або нерівністю, соціальною однорідністю або неоднорідністю, соціальною активністю або пасивністю.

Характер соціальних відносин і місце людини в їх системі залежать від тих принципів (уявлень, знань), на яких ґрунтується та організується соціум. В ролі такого принципу нині обирається або «Декларація прав людини і громадянина» з визнанням невід'ємних і священних для суспільства прав людини, або обґрунтування прогресивності одних класів (груп, людей) і реакційності, історичної обмеженості інших.

Соціалізація (з латини «socialis» - суспільний) - це процес засвоєння індивідом протягом усього його життя певної системи знань, соціальних норм і культурних цінностей, настанов і зразків поведінки, які дозволяють йому функціонувати в якості повноправного члена суспільства, до якого він належить.

Сутність соціалізації полягає в поєднанні пристосування (адаптації) і самоствердження людини в умовах конкретного суспільства. Соціалізація неможлива без активної участі самої людини в процесі засвоєння широкого кола цінностей, понять і навичок, на ґрунті яких складається її повсякденне життя.

Розрізняють декілька видів соціалізації: *стихийну соціалізацію* (відбувається внаслідок впливу на особистість різноманітних, спеціально не створюваних обставин суспільного життя); *відносно спрямовану соціалізацію* (має на меті створення в суспільстві певних економічних, законодавчих і інших передумов, які впливають на розвиток та життєвий шлях особистості); *соціально контрольовану соціалізацію* (це процес спеціально організованої передачі соціального досвіду особистості та розвитку її потенційних можливостей, який здійснюється в різних державних і недержавних організаціях (школа, позашкільні заклади, дитячі та молодіжні організації тощо)).

Соціалізація особистості залежить від величезної кількості різноманітних умов, які з різною інтенсивністю впливають на її розвиток. Ці умови називаються *факторами соціалізації*. Фактори соціалізації умовно можна об'єднати в чотири групи. Перша - *мегафактори* (мега - дуже великий, загальний) - космос, планета, світ, - що певною мірою через різні групи факторів впливають на соціалізацію всіх жителів планети Земля. Друга - *макрофактори* (макро - великий) - країна, етнос, суспільство, держава, - які впливають на соціалізацію всіх, хто проживає в певних країнах. Третя - *мезофактори* (мезо - середній, проміжний) - умови соціалізації великих груп людей, класифікованих: за місцевістю і типом поселення, де вони мешкають (регіон, місто, селище, село); за належністю до аудиторії тих чи інших мереж масової комунікації (радіо, телебачення тощо); за належністю до певних субкультур. Мезофактори впливають на соціалізацію як прямо, так і опосередковано через четверту групу - *макрофактори*. До них належать сім'я, сусіди, групи однолітків, державні, релігійні та приватні організації, мікросоціум.

Для соціальної роботи важливим є поділ процесу соціалізації на три основні етапи:

- 1) дотрудовий - період життя людини до початку трудової діяльності, здобуття освіти і професії;
- 2) трудоий - зріла, свідомо діяльність людини на благо своє та суспільства;
- 3) післятрудоий - переважно, пасивний спосіб життєдіяльності (пенсіонери тощо.).

Соціалізація здійснюється, переважно, на базі групового досвіду. Її характер і тип визначаються культурою суспільства. У демократичному суспільстві соціалізація і за формою, і за змістом має гуманітарний характер, а для тоталітарного - характерне ігнорування прав і свобод особистості, її індивідуальності, культ влади, повне підкорення.

Десоціалізація - втрата особистістю якостей, необхідних для повноцінної життєдіяльності в суспільстві; порушення нормального ходу соціалізації індивіда, втрата або деформація важливих функцій особистості.

Ресоціалізація - відновлення в особистості якостей, необхідних для нормальної життєдіяльності в суспільстві; засвоєння нових цінностей, ролей, навичок замість попередніх, які були недостатньо засвоєні або застаріли; стосовно осіб з девіантною поведінкою - комплекс заходів, спрямований на відновлення соціального статусу особистості, втрачених чи несформованих соціальних навичок, на переорієнтацію соціальних і референтних орієнтацій девіантів за рахунок включення їх у нові, позитивно орієнтовані відносини та види діяльності.

Соціальне виховання - цілеспрямовано керований процес соціального розвитку, соціального формування особистості; допомога людині в засвоєнні та прийнятті нею моральних норм, які склалися в сім'ї та суспільстві, прийнятті правових, економічних, громадянських і побутових відносин; цілеспрямоване виховання людини з урахуванням її особистісно-соціальних проблем і відповідно до соціальних потреб середовища, що її оточує в процесі життєдіяльності.

Соціальне виховання здійснюється в ході участі особистості в різних, відносно автономних сферах життєдіяльності: освіта, набуття соціального досвіду, індивідуальна допомога одне одному.

Соціальне виховання забезпечується суспільством і державою в організаціях, що спеціально створюються для його здійснення (школа, мережа позашкільних закладів, дитячі та молодіжні організації), а також там, де виховання не є провідною функцією (армія, виробництво, громадські об'єднання). Роль держави в організації соціального виховання полягає в тому, що вона не тільки створює його інфраструктуру, а й формулює завдання соціального виховання, закріплені в державних програмах та документах (наприклад, Національна доктрина розвитку освіти у XXI столітті, Національна програма «Діти України» тощо), визначає його

структуру та зміст. Провідним завданням соціального виховання в кожному суспільстві є створення оптимальних умов для повноцінного розвитку особистості.

Соціальна активність - свідома, цілеспрямована діяльність людини, орієнтована як на перетворення об'єктивних соціальних умов, так і на формування соціальних якостей власної особистості (активної життєвої позиції); характеристика діяльності, відображена міра реалізації та розвитку соціальних потенцій, можливостей людини (її здібностей, знань, навичок, прагнень). Соціальна активність виступає необхідною умовою різнобічного розвитку особистості, елементом прискорення соціального розвитку. Вона може реалізовуватись у різних формах, не лише як індивідуальна, але і як групова, колективна, організаційна, спрямована на реалізацію можливостей та інтересів тих чи інших соціальних груп.

Ступінь соціальної активності можна визначити, порівнюючи такі характеристики: мобільність, різноманітність способів і сфер дії, усвідомленість дій, які набувають якості суспільно значущих вчинків, використання досвіду інших суб'єктів, що допомагає розширити обсяг і посилити інтенсивність перетворювальної діяльності, залучення сил інших суб'єктів для досягнення суспільно значущих цілей, творчий потенціал, який забезпечує генерацію нових способів перетворення природи і суспільних відносин.

Розрізняють такі види соціальної активності:

- *трудова* (виявляється в сфері трудових відносин і характеризує суб'єкт з боку виконання ним професійних соціальних функцій. Розглядається як основний вид соціальної активності. Її форми: рух за економію і бережливість, участь у науково-технічній творчості, рух раціоналізаторів і винахідників тощо);

- *громадсько-політична* (проявляється в діяльності людей у сфері громадсько-політичних відносин. Її форми: участь в обговоренні державних законів, у роботі виборчих органів і громадських організацій, волонтерство тощо);

- *у сфері культури та побуту* (діяльність суб'єкта у побуті. Вона менш формалізована і більшою мірою залежить від індивідуальних якостей, бажань, устремлінь людей. Проявляється в підвищенні рівня освіти, занятті фізкультурою і спортом, вихованні дітей, розвагах тощо).

Кожен із видів соціальної активності визначається знаннями, переконаннями, діями. Вивчається шляхом дослідження соціальних факторів за допомогою безпосередньо фіксованих ним об'єктивних і суб'єктивних характеристик.

Соціальна діяльність - сукупність соціально значущих дій, здійснюваних суб'єктом (групою, особистістю) у різноманітних сферах і на різноманітних рівнях соціальної організації суспільства, які переслідують певні соціальні цілі, інтереси та використовують заради досягнення

поставлених цілей і задоволення інтересів різноманітні засоби - економічні, соціальні, політичні та ідеологічні. Цей термін також трактують у теорії соціальної роботи як різновид професійної або волонтерської діяльності, спрямований на гарантовану підтримку і надання соціальної допомоги та різноманітних соціальних послуг будь-якій людині, а також на створення умов для самореалізації людини в суспільстві.

Профілактична діяльність, наприклад, має здійснюватися в усіх закладах та установах, де проводиться масова робота з дітьми та молоддю. З цієї точки зору, доцільно виокремити декілька видів соціальної діяльності, що мають свою специфіку. Це соціальна діяльність в освітніх закладах, у дитячих і молодіжних громадських об'єднаннях та організаціях, у позашкільних закладах, дитячих оздоровчих таборах, конфесіях тощо.

Соціальна діяльність має *адресний* характер. Вона спрямована на конкретну людину і розв'язання її індивідуальних проблем, що виникають у процесі життєдіяльності.

До **другої групи** можна віднести такі поняття: соціальна реабілітація, соціальна адаптація, соціальний захист, соціальний інститут, соціальне інспектування, соціальна діагностика тощо-

Соціальна реабілітація (з латини «rehabilitatio» - відновлення) - комплекс заходів, спрямованих на відновлення порушених чи втрачених індивідом суспільних зв'язків і відносин внаслідок стійкого розладу функцій організму (інвалідність), зміни соціального статусу (люди похилого віку, безробітні, біженці). Метою соціальної реабілітації є повернення особистості до суспільно-корисної діяльності, формування позитивного ставлення до життя, праці, навчання. Об'єкти соціальної реабілітації: сім'ї, що опинилися в кризовій ситуації; діти з особливими потребами та їх батьки; діти-сироти; жінки та діти, що зазнали різних форм насилля, безробітні, особи похилого віку.

Основні принципи соціальної реабілітації: здійснення реабілітаційних заходів на початку виникнення проблеми; неперервність і постійність їх проведення; комплексний характер реабілітаційних програм; індивідуальний підхід до визначення обсягу, характеру та змісту реабілітаційних заходів.

У практиці соціальної роботи розрізняють такі види реабілітації: медичну, психологічну, педагогічну, професійну, трудову, побутову, спортивну.

Медична реабілітація спрямована на повне або часткове відновлення/компенсацію порушеної чи втраченої функції організму людини, можливе уповільнення прогресування захворювання, підтримку фізичних сил особистості.

Під *психологічною реабілітацією* розуміють вплив на психічну сферу, спрямований на подолання в свідомості людини уявлення про безвихідь її становища, відновлення захисних сил організму, формування впевненості та мотивації в можливості подолати кризову ситуацію.

Педагогічний аспект соціальної реабілітації має на меті освіту, виховання та всебічний розвиток дітей, насамперед, з фізичними та розумовими обмеженнями, створення умов для розвитку їхніх потенційних можливостей. Він також охоплює різні форми підготовки особистості до життя в суспільстві та сім'ї, окремі напрями її професійної орієнтації та навчання певних видів трудової діяльності.

Професійна реабілітація - система заходів, спрямованих на відновлення людиною втрачених професійно важливих якостей, необхідних для повернення її до трудової діяльності в тій сфері, яка найбільшою мірою відповідає її індивідуальним можливостям. У процесі професійної реабілітації, як правило, відбувається розвиток професійно важливих якостей та умінь в іншій сфері діяльності, відмінній від тієї, в якій раніше працювала людина.

У реабілітаційних центрах широко використовується метод *трудої терапії*, що полягає в тонізуючому та активізуючому впливі праці на психофізіологічну сферу людини, піднімає життєвий тонус, виступаючи природним стимулятором.

Побутова реабілітація - забезпечення необхідними протезами тих, хто цього потребує, створення умов для самообслуговування і незалежного існування.

Останнім часом важливого значення набуває *спортивна реабілітація*, яка полягає в реалізації комплексу заходів щодо сприяння зміцненню фізичного здоров'я людини, покращенню її психічного стану, виробленню позитивних настанов у повсякденному житті.

Отже, соціальна реабілітація - це система заходів, спрямованих на якнайшвидше і найповніше відновлення здоров'я хворих та інвалідів, повернення їх до активного життя і суспільно-корисної праці.

Соціальна адаптація - одна зі складових процесу соціалізації особистості. У широкому розумінні адаптація розглядається як пристосування організму до певних умов існування. У соціальній роботі соціальна адаптація - це процес активного пристосування індивіда до певних умов соціального середовища, формування адекватної системи відносин із соціальними об'єктами, інтеграція особистості у соціальні групи, діяльність, спрямована на пристосування до певних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища.

Процес соціальної адаптації є неперервним, з огляду на те, що в навколишньому середовищі постійно відбуваються соціальні зміни, які, безперечно, потребують нових способів пристосування індивіда. Соціальна адаптація здійснюється з різною мірою інтенсивності. Періоди підвищеної адаптивної інтенсивності можна співвідносити з поживанням соціальної діяльності суспільства, і навпаки, уповільнення явищ соціальної трансформації зменшує інтенсивність соціального пристосування індивіда.

Значну роль у процесі соціальної адаптації відіграє адаптаційний потенціал людини. Це ступінь здатності особистості пристосуватися до нових умов соціального середовища. Він пов'язаний з адаптивною підготовкою особистості, тобто тими уміннями та навичками щодо пристосування, яких індивід набуває в процесі життєдіяльності.

Соціальна адаптація може здійснюватися у формі акомодації (повного підпорядкування вимогам середовища без критичного аналізу), конформізму (вимушеного підпорядкування вимогам середовища) та асиміляції (свідомого і добровільного прийняття норм і цінностей середовища на основі особистісного погодження з ними).

Розрізняють два види соціальної адаптації: активну і пасивну. У процесі активної адаптації індивід прагне енергійно взаємодіяти з середовищем, впливати на його розвиток і зміни, долати труднощі й перепони, вдосконалювати суспільні процеси. За пасивної адаптації індивід не прагне до зміни довкілля, пасивно приймає наявні норми, оцінки, способи діяльності, слабо мобілізує біологічні та психологічні ресурси для пристосування в соціальному середовищі. Внаслідок цього при зіткненні індивіда з певними об'єктивними труднощами, хворобами, екстремальними ситуаціями як результат низької адаптації може виникнути соціальна дезадаптація, що проявляється в різних формах девіантної поведінки.

Соціальний захист - система заходів, здійснюваних суспільством та його різноманітними структурами, з метою надання гарантованих мінімально достатніх умов життя, підтримки діяльності людини.

Соціальний інститут (з латини «institutium» - установа, заклад) - історично утворена стійка форма організації спільної діяльності людей.

Суспільство - це система соціальних інститутів, складна сукупність економічних, політичних, правових, моральних та інших відносин. Найбільш фундаментальні соціальні інститути - держава, власність, сім'я, наука, система засобів масової інформації, виховання, освіта, право. Через соціальні інститути відбувається функціонування суспільного організму, здійснюється соціалізація індивідів. Зміна соціальних інститутів або наповнення їх новим змістом відбувається в період соціальної революції.

У межах загальних характеристик соціальні інститути розрізняються певними функціональними якістьми. Економічні соціальні інститути (банки тощо) забезпечують виробничі зв'язки у суспільстві, поєднуючи економічне життя з іншими соціальними сферами. Політичні (держава, партії, суд, армія) виражають існуючі в суспільстві інтереси і відносини. Соціальні інститути, які діють у духовній сфері (моральні норми, масова комунікація, громадська), сприяють здійсненню суспільних зв'язків.

Соціальне інспектування - система заходів, спрямованих на здійснення нагляду, аналізу, експертизи, контролю за функціонуванням соціальних програм, проектів, за умовами життєдіяльності, моральним, психічним і фізичним станом різних груп населення, забезпечення захисту їхніх прав, свобод і законних інтересів.

Соціальна діагностика - процес комплексного дослідження соціального явища з метою виявлення, розпізнання і вивчення причинно-наслідкових зв'язків і відношень, які характеризують стан і тенденції подальшого розвитку. Соціальна діагностика - це методологічний інструмент, який дає органам управління необхідні знання, на основі яких розробляються різноманітні соціальні прогнози і проекти, вивчається суспільна думка і морально-психологічний клімат у суспільстві. Вона відіграє важливу роль у формуванні та розвитку технологій як соціальної роботи, так і всіх інших сфер соціального життя.

Соціальна діагностика керується принципами об'єктивності, причинності, комплексного підходу та наукової обґрунтованості.

До специфічних понять, які утворюють **третю групу**, належать: соціальний педагог, соціальний працівник, соціальне обслуговування, соціальна профілактика, соціальне страхування, соціальний супровід, добротність, волонтерський рух тощо.

Соціальний педагог - спеціаліст із соціально-педагогічної роботи з дітьми і батьками, підлітками, молодіжними групами та об'єднаннями, з дорослим населенням в умовах освітніх і спеціалізованих установ, за місцем проживання. Соціальний педагог забезпечує цілеспрямовану соціально-педагогічну допомогу і підтримку процесу соціалізації різноманітних категорій дітей і молоді, сприяє їхньому соціальному вихованню в умовах життєдіяльності, надає психолого-педагогічну і соціально-педагогічну допомогу сім'ї, різним виховним закладам, допомагає підліткам у період їхнього соціального і професійного становлення.

Соціальний працівник - спеціаліст, діяльність якого спрямована на надання допомоги людині, сім'ї або групі осіб, що потрапили у складну життєву ситуацію, шляхом інформування, консультування, організації різних форм підтримки та обслуговування хворих чи самотніх людей.

Оскільки соціальний працівник/соціальний педагог взаємодіє з людиною та її оточенням, він повинен володіти знаннями щодо розвитку і поведінки людини в конкретному середовищі, а це означає, що психолого-педагогічна компетентність спеціаліста становить базову основу його функціональної грамотності, підготовленості.

Розподіл сфери діяльності соціальних служб на *соціально-педагогічну* та *соціальну роботу* нині втратив свою доцільність. Між цими двома дефініціями спостерігається інша залежність: загальне визнання провідної ролі психолого-педагогічної забезпеченості соціальної роботи (як професії в цілому, так і конкретного соціального працівника зокрема) передбачає, по-перше, обов'язкову наявність у соціальній ролі професії базової інтегративної основи, *соціально-педагогічного фундаменту*; по-друге, розвиток соціальної педагогіки як науки, що педагогізує соціальну роботу, розглядаючи людину в особистісно-середовищному контексті як відкриту систему, яка постійно змінюється.

Соціальне обслуговування - це вид соціальної діяльності державних та недержавних органів, спрямованої на забезпечення матеріальних, оздоровчих, освітніх, естетичних та інших потреб особистості. Соціальне обслуговування здійснюється на принципах адресності, доступності, добровільності, гуманності, першочерговості в наданні соціальних послуг клієнтам, які перебувають у важкій життєвій ситуації, конфіденційності; реалізується у формі соціальної допомоги та соціальних послуг.

Соціальна допомога - вид соціальної діяльності, спрямованої на підтримку осіб і соціальних груп, що знаходяться в кризовій ситуації. Розрізняють такі види соціальної допомоги:

- матеріальна допомога (матеріальне забезпечення у разі тимчасової чи постійної непрацевдатності, безкоштовне забезпечення одягом, продуктами харчування та іншими речами, окремі виплати в системі соціального забезпечення);
- медико-соціальна допомога (різних форми медичного обслуговування, гарантованих державою; благодійна діяльність недержавних органів; допомога, спрямована на реабілітацію інвалідів);
- психолого-педагогічна допомога (коригування, виправлення психологічних вад, виявлення та зміна поведінкових і діяльнісних моделей особистості, вироблення навичок самопомоги).

Соціальні послуги - комплекс дій, здійснюваних державними, громадськими організаціями, і спрямованих на забезпечення та покращення умов життєдіяльності особистості чи окремих груп. За тривалістю дії соціальні послуги поділяються на:

- постійні (всі види соціального страхування; послуги, гарантовані діяльністю соціальних служб, спрямовані на вирішення соціальних, правових, культурних, психологічних та інших проблем);
- тимчасові (пов'язані з необхідністю отримання важливої для особистості інформації, консультації чи організації її дозвілля в певний проміжок життєдіяльності).

Залежно від особистості клієнта, місця надання послуг та їх виду вони бувають безкоштовні та платні. Рівень розвитку соціальних послуг у державі є показником спрямованості її соціальної політики та індикатором розв'язання соціальних проблем.

Соціальна профілактика (з грецької prophylaktikos - профілактичний, запобіжний) - комплекс економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на заповічання, обмеження, локалізацію негативних явищ у соціальному середовищі; сукупність державних, громадських, соціально-медичних і організаційно-виховних заходів, спрямованих на попередження, подолання або нейтралізацію основних причин та умов, що викликають різного роду соціальні відхилення негативного характеру та інші соціально небезпечні і шкідливі відхилення у поведінці.

Профілактика ґрунтується на своєчасному виявленні та виправленні негативних інформаційних, педагогічних, психологічних, організаційних, чинників, що зумовлюють відхилення в психологічному та соціальному розвитку, в поведінці, стані здоров'я, а також в організації життєдіяльності та дозвілля. У сучасній практиці розрізняють первинну, вторинну й третинну профілактику. Первинна профілактика більшою мірою має інформаційний характер, оскільки спрямована на формування в особистості неприйняття та категоричну відмову від певних стандартів поведінки та негативних звичок. Вторинна профілактика прагне обмежити поширення окремих негативних явищ, що мають місце в суспільстві чи соціальній групі. Третинна профілактика - це комплекс соціальних, освітніх і медико-психологічних заходів, спрямованих на відновлення особистісного і соціального статусу людини, повернення її в сім'ю, освітній заклад, трудовий колектив, до суспільно-корисної діяльності.

Крім цих видів профілактики, розрізняють ще загальну та спеціальну профілактику. Загальна профілактика полягає у здійсненні заходів, спрямованих на запобігання певним проблемам у майбутньому житті людини, наприклад, профілактика девіантної поведінки підлітків. Спеціальною профілактикою називається система заходів, спрямованих на запобігання конкретним негативним явищам у поведінці людей та їх локалізацію (профілактика підліткового суїциду, профілактика небезпечної статевої поведінки тощо).

Профілактична робота може проводитись на кількох рівнях: особистісному, сімейному, соціальному. На особистісному рівні вплив на цільову групу сфокусований на тому, щоб сприяти формуванню таких якостей особистості, які забезпечують підвищення рівня особистісної відповідальності людини. До провідних форм профілактики на особистісному рівні можна віднести консультування й тренінгові заняття. Сімейний рівень профілактики має на меті вплив на найближчий «мікросоціум» - сім'ю, аби допомогти молодій людині прийняти рішення на користь здорового способу життя.

Соціальний рівень профілактики сприяє актуалізації проблем, пов'язаних з окремими негативними явищами в суспільстві, а також зміні суспільних норм стосовно осіб, які за певних причин стали жертвами асоціальних моделей поведінки (наркозалежні, люди нетрадиційної сексуальної орієнтації, ВІЛ-інфіковані тощо).

Соціальне страхування - одна з найважливіших форм соціальної підтримки і соціального захисту населення, яка являє собою систему (державну чи громадську) грошового і матеріального забезпечення громадян при досягненні ними пенсійного віку, у випадку тимчасової або повної втрати працездатності, з метою охорони їхнього здоров'я.

Загальна декларація прав людини, прийнята на Генеральній Асамблеї ООН у 1948 році, визначила право кожної людини на соціальний захист за

допомогою соціального страхування як у ситуації соціального ризику, так і в усіх інших випадках, наприклад, втрата засобів до існування з причин, не залежних від людини.

Соціальне страхування здійснюється за рахунок спеціальних фондів, які створюються з обов'язкових внесків підприємств, закладів, організацій та інших працедавців, а також дотацій із державного бюджету на матеріальне забезпечення працівників і членів їхніх сімей.

Соціальний супровід - вид соціальної діяльності, спрямований на здійснення соціальної опіки, допомоги та патронажу соціально незахищених верств населення з метою подолання життєвих труднощів, збереження, підвищення їхнього соціального статусу; тривалий процес, спрямований на здійснення системи комплексних заходів різними спеціалістами щодо соціальної реабілітації зазначених категорій.

Соціальна опіка (патронаж) - особлива форма державного захисту прав особистості, майна недієздатних та інших громадян у випадках, передбачених законом. Патронаж передбачає проведення в домашніх умовах профілактичних, оздоровчих, санітарно-просвітницьких заходів, надання соціальних послуг.

Доброчинність - у вузькому розумінні - надання приватними особами чи організаціями безоплатної допомоги людям або соціальним групам, що її потребують. У широкому розумінні - безоплатна діяльність по створенню і передачі фінансових, матеріальних і духовних цінностей (благ) для задоволення нагальних потреб людини, соціальної групи або більш широких спільнот, які потрапили у складну життєву ситуацію.

Історія доброчинності бере свій початок від подання милостині до системи законів та інших актів, у яких юридично закріплювалося існування такого явища як найважливішого наряду суспільного життя.

Волонтерський рух - це доброчинна діяльність, яка здійснюється фізичними особами на засадах неприбуткової діяльності, без заробітної плати, без просування по службі, заради добробуту та процвітання спільнот і суспільства в цілому. Людину, яка добровільно надає безоплатну соціальну допомогу та послуги інвалідам, хворим, особам і соціальним групам, що опинилися в складній життєвій ситуації, називають *волонтером*. Волонтери керуються такими принципами:

- визнають право на закріплення за всіма чоловіками, жінками та дітьми, незалежно від їхньої расової приналежності, віросповідання, фізичних особливостей, відповідного соціального та матеріального становища;
- поважають гідність і культуру всіх людей;
- надають допомогу, безкоштовні послуги особисто або організовано в дусі партнерства і братерства;
- визнають рівну важливість особистих і колективних потреб, сприяють їх колективному забезпеченню;

- ставлять перед собою мету перетворити волонтерство в елемент особистого процвітання, набуття нових знань і навичок, удосконалення здібностей, стимулюючи для цього ініціативу і творчість людей, надаючи кожному можливість бути творцем, а не користувачем, спостерігачем;
- стимулюють почуття відповідальності, заохочують сімейну, колективну і міжнародну солідарність.

За належністю до певної організаційної структури серед волонтерів України можна умовно виокремити тих, хто працює при центрах соціальних служб для молоді, а також волонтерів - членів різних громадських об'єднань (Всеукраїнський громадський центр «Волонтер», Центр волонтеріату «Добра воля» тощо).

Серед волонтерів найчисельнішою групою є учні старших класів і середніх спеціальних закладів, студенти вищої школи. Волонтерами виступають також батьки, пенсіонери та спеціалісти, які безкоштовно надають різні види соціальних послуг.

Волонтерська діяльність як прояв милосердя і добродійності буде існувати доти, доки існує потреба людей у тій чи іншій допомозі та обмежена державна участь у задоволенні потреб своїх громадян, їхній соціальній підтримці.

Соціальна робота є відносно новою галуззю соціально-гуманітарного знання у системі суспільних наук. Вона характеризується інтегративністю і, переважно, прикладною спрямованістю. Їй властиві всі структурні елементи, які свідчать про її сформованість як науки, а саме: наявність об'єкта і предмета дослідження, відповідних йому понять і властивих закономірностей; сформована система принципів та ідей і практичний досвід соціальної роботи.

Дефініції соціальної роботи можуть з часом змінюватися, залежати від теоретичних підходів, соціально-політичного і культурного контекстів, емпіричних досліджень, поглиблення та уточнення теоретичних знань, що, безперечно, збагатить і розширить систему категорій соціальної роботи.

Питання та завдання для самостійної роботи і контролю

1. Знайдіть відмінності між дефініціями «термін», «поняття», «категорія».
2. Назвіть основні групи понять і категорій соціальної роботи та охарактеризуйте їх.
3. Обґрунтуйте, чому соціальне середовище є необхідною умовою соціалізації особистості.
4. Обґрунтуйте твердження, що волонтерський рух - це добродійна діяльність і необхідна умова розвитку соціальної роботи в умовах сучасної України.
5. Підберіть приклади використання основних категорій соціальної роботи іншими науками. Порівняйте визначення та проаналізуйте відмінності в них.

6. Напишіть есе «Понятійно-термінологічні проблеми соціальної роботи на сучасному етапі».

7. Використовуючи класифікацію понять і категорій соціальної роботи, наведену у параграфі, віднесіть до відповідних груп (запозичені, загальні, специфічні) такі терміни: *психосоціальна робота, опікунство, соціальні норми, милосердя, міграція, молодь, соціальний лідер, соціальний клімат, соціальний контроль, соціальна деривація, соціальна дистанція, соціальна гігієна, соціальна взаємодія, соціальний стереотип, соціальне управління, соціальні гарантії, соціальне планування, соціальне проектування, соціальна роль, соціальні наслідки, соціальна політика*. Дайте їх стислу характеристику та обґрунтуйте свою позицію.

Література

1. Закон України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» // Відомості Верховної Ради (ВВР). - 2001. - № 42. - С. 213.
2. *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях.- К.:Логос, 2003.- 134с.
3. *Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р.* Соціальна педагогіка / Соціальна робота: Навч. посібник . - К.: ІЗМН, 1997. - 392 с.
4. *Лукашевич М. П.* Соціалізація. Виховні механізми і технології. Навч.-метод. посібник. - К.: ІЗМН, 1998. - 112 с
5. *Мудрик А.В.* Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В. А. Слостенина. - М.: «Академия», 2000. - 192 с.
6. Российская энциклопедия социальной работы / Под ред. А. М. Панова, Е. И. Холодовой. - М.: Институт социальной работы, 1997. - Т. 2. -406 с.
7. Словарь по социальной педагогике / Авт.-сост. Л. В. Мардахаев. - М.: «Академия», 2002. - 368 с.
8. Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е. И. Холодовой. - М: Юрист, 2000. - 424 с.
9. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. И. Капської, І. М. Шнчук, С. В. Толстоухової. - К., 2000.-260 с.
10. Соціальна робота / соціальна педагогіка (понятійно-термінологічний словник) / Під заг. ред. І. Д. Звереві. - К.: Етносфера, 1994. - 119с.
11. Социальная работа: словарь-справочник / Под ред. В. И. Филоненко. - М.: «Контур», 1998. - 480 с.
12. *Тетерский С. В.* Введение в социальную работу: Учеб. пособие. - М.: Академический Проект, 2000. - 496 с.

І.4. ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА ПРИНЦИПИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Для соціальних процесів характерна взаємодія великих мас людей, що мають різноманітні інтереси, прагнення, зв'язки, розмаїття яких неможливо детально з'ясувати і врахувати. Тому визначають загальний, осьбовий (серединний) напрям розвитку соціального процесу, що виявляється як закономірна тенденція. Одним із найважливіших структурних елементів соціальної роботи, як і будь-якої іншої галузі соціального знання, є її **закономірності**. Без глибокого знання закономірностей розвитку соціальних процесів, конкретних умов життєдіяльності людей, без уміння використовувати досвід, накопичений попередніми поколіннями і сучасниками, не можна успішно виконувати завдання, поставлені перед соціальною роботою.

Результативність та ефективність соціальної роботи з населенням багато в чому визначаються оптимальним рівнем становлення і функціонування соціальних служб, науковою обґрунтованістю вибору змісту, методів і технологічних прийомів роботи з людьми, безпосередніми й опосередкованими зв'язками і взаємовпливами потреб, інтересів, прагнень, мотивів поведінки людини в різних життєвих обставинах. Закономірності ж соціальної роботи найбільш повно і концентровано виражають умови ефективної організації роботи, характер і спрямованість усієї сукупності соціальних зв'язків і явищ, що мають відношення до соціальної ситуації клієнта [5, с 31].

Виявлення і формулювання закономірностей як найбільш істотних, повторюваних зв'язків, від пізнання й розуміння яких залежить результативність соціальної роботи, - найважливіше завдання її наукової теорії в цілому, та вчених і практиків у сфері соціальної роботи з населенням, зокрема. Варто зазначити, що закономірності, які об'єктивно існують у реальній дійсності, найчастіше відрізняються за обсягом, змістом і формою фіксації від закономірностей, що мають місце в науці. Особливість реальної практики соціальної роботи полягає в тому, що закономірності в ній виявляються в комплексі, в переплетенні різних сторін та елементів, кожен з яких не може виявляти себе ізольовано від інших. І лише в теорії наше мислення завдяки здатності абстрагуватися в своїй уяві від неістотних на цей момент явищ і зв'язків, логічно вичленовувати аналізовані відношення дозволяє досліджувати і формулювати закономірність у «чистому» вигляді. От чому, коли йдеться про закономірності теорії соціальної роботи, вони, найчастіше, представлені ідеальним усередненим відображенням тенденцій розвитку і функціонування системи соціальної підтримки і захисту населення [8, с 45].

Закономірності соціальної роботи, сформульовані в науці, в міру розвитку і поглиблення пізнання реальних процесів, у міру вдосконалювання понятійного апарату і дослідницької технології змінюються, трансформуються, постійно наближаючись до моделі об'єктивних

закономірностей, що простежуються в реальній практиці соціальної роботи. Вони існують не як самостійне утворення, а в соціальних процесах, коли відбувається перехід об'єкта соціальної роботи з одного якісного стану в інший під впливом внутрішніх чи зовнішніх факторів. Варто також зазначити, що закономірності соціальної роботи як логічні форми знання недоступні почуттєвому сприйняттю, вони можуть бути досягнені лише на основі абстрактного мислення, аналізу і синтезу виявлених тенденцій і взаємозалежностей у соціальних процесах [5, с 31].

Таким чином, *закономірності соціальної роботи* в своєму загальному вигляді на думку В. І. Жукова, виражають найістотніші зв'язки між фахівцями органів соціального захисту населення і різними групами, а також індивідами, що виступають у ролі споживачів соціальної допомоги і послуг [7, с 62]. П. Д. Павленок розуміє *закономірності соціальної роботи* як істотні, стійкі й повторювані зв'язки, що виявляються у взаємодії суб'єкта та об'єкта соціальної роботи та обумовлюють характер і спрямованість її впливу на розвиток конкретних соціальних явищ, процесів, відносин [2, с 8]. Однак у деяких наукових працях закономірності соціальної роботи занадто конкретизуються, що нерідко призводить до їх ототожнення і змішування з принципами.

Як основну закономірність, передусім, можна виділити *взаємозв'язок соціальних процесів у суспільстві, соціальної політики держави і змісту соціальної роботи серед населення*. Дійсно, сам факт уведення соціальної роботи як спеціальної професійної діяльності пов'язаний з переорієнтацією соціальної політики з великих груп населення, класів, прошарків на надання допомоги індивіду, сім'ї, що опинилися у важкій життєвій ситуації. З огляду на це закономірним є також взаємозв'язок між *цілями соціального розвитку і рівнем розвитку соціальної роботи* [8, с 46]. Хоча зазначені цілі формулюються в основних державних документах, у працях теоретиків та експертів досить загально, аналіз діяльності соціальних служб дозволяє зробити висновок про певну спрямованість такого розвитку. Зокрема, в останні роки спостерігається зміна пріоритетів соціального обслуговування, що розпочиналося, переважно, як діяльність з надання допомоги, насамперед, самотнім, інвалідам і людям похилого віку, а зараз діє також як система з надання допомоги бездоглядним і дезадаптованим дітям і підліткам, сім'ям груп ризику, іншим категоріям населення, що переживають життєві труднощі. Ці процеси свідчать про початок відходу від практики лише оперативного, поточного реагування на соціальні проблеми і про появу зародків перспективного бачення цілей соціального розвитку.

У спеціальній літературі існує декілька підходів до визначення і класифікації закономірностей соціальної роботи. В окремих науково-методичних джерелах розрізняють:

1) закономірності функціонування і розвитку суб'єкта соціальної роботи, зміст яких визначається тим, що ця робота розглядається як специфічний вид діяльності організацій і посадових осіб щодо соціальної підтримки населення, впливу на процеси, які спостерігаються в суспільстві

відповідно до інтересів і потреб людей, вимог конкретної обстановки, природи соціальних суб'єктів;

2) істотні зв'язки між суб'єктом та об'єктом соціальної діяльності, що формують характер взаємодій суб'єкта та об'єкта соціальної роботи, уможливають здатність забезпечити ефективне досягнення цілей соціального розвитку [2, с 8; 6, с. 11].

Деякі автори, зокрема Є. І. Холостова, пропонують поділити їх відповідно до двох основних рівнів соціальної роботи: організаційно-управлінського та безпосередньо контактного [8, с 47].

Для діяльності *управлінських органів системи соціального захисту населення* загальнодержавного, регіонального і муніципального рівнів, що являють собою сукупність організаційно оформлених груп фахівців, наділених певними повноваженнями, з фіксованими правами та обов'язками, характерні такі закономірності:

- взаємний вплив особливих інтересів суб'єктів управління;
- залежність ефективності результативності соціального захисту від структурної повноти і завершеності системи органів соціального управління та закладів соціального обслуговування;
- залежність результативності соціального захисту від соціальної орієнтації свідомості та діяльності кадрового складу органів державного управління;
- залежність результативності соціальної роботи від відповідності та узгодженості найближчих і довгострокових цілей соціального впливу на об'єкт соціального захисту населення й ін. [8, с 47; 7, с. 64].

Істотні зв'язки, що впливають на ефективність досягнення цілей соціальної роботи *при безпосередньому контактному рівні*, можуть бути виражені такими закономірностями:

- спільна зацікавленість соціального працівника і клієнта в кінцевих результатах їхньої взаємодії;
- залежність результативності соціальної роботи від професіоналізму і моральних якостей фахівців;
- цілісність і комплексність впливу фахівця з соціальної роботи на клієнта;
- відповідність повноважень і відповідальності фахівця із соціальної роботи;
- відповідність рівнів розвитку фахівця із соціальної роботи і клієнта соціальних служб;
- необхідність розв'язання загальних соціальних проблем через особистісні потреби та інтереси клієнтів тощо.

Вітчизняний досвід діяльності щодо надання соціальної допомоги, а також досвід соціальної роботи, нагромаджений у країнах близького і далекого зарубіжжя свідчить, що зазначені вище закономірності соціальної роботи носять об'єктивний характер і проявляються себе незалежно від волі та бажання людей, знання чи незнання їх фахівцями. Співробітник

соціальної служби чи органу соціального управління з огляду на різні причини може ігнорувати об'єктивний характер існуючих закономірностей, однак це не нівелює їх дії та впливу. Усунення ж негативних наслідків, спричинених зневагою до дії об'єктивних факторів соціального функціонування, вимагає додаткових зусиль, часу і ресурсів, котрі в соціальній сфері завжди дефіцитні. От чому, чим глибше фахівець із соціальної роботи усвідомлює і чим повніше враховує ці закономірності в своїй практичній діяльності, тим ефективнішими будуть її результати [8, с 47].

Водночас варто зазначити, що саме по собі знання закономірностей соціальної роботи ще не гарантує їх успішного використання фахівцями у своїй практиці. Фахівець-практик не в змозі в кожному конкретному випадку проводити розгорнутий теоретичний аналіз соціальної ситуації, цілеспрямовано співвідносити свої дії зі стійкими зв'язками і закономірностями соціальної дійсності, рефлексувати з приводу своїх стосунків із клієнтом. Тому на практиці він частіше виходить із типовості проблем клієнтів, використовує, передусім, ті висновки і правила, що формулюються наукою і практикою на основі відкритих закономірностей які, виражаючи цілком конкретний перелік вимог, стають **принципом діяльності соціального працівника**.

На думку теоретика російської школи соціальної роботи Є. І. Холостової, основними вихідними положеннями, найважливішими структурними елементами логічних форм наукової теорії й основних правил емпіричної діяльності в сфері соціальної роботи є її *принципи*. Через застосування принципів здійснюється безпосереднє співвідношення теоретичних положень, утілених у категоріях і закономірностях, із практикою соціальної роботи. Слово «принцип» походить від латинського «*principium*», що означає «основа», «початок». Принципи існують об'єктивно, незалежно від нас, і відступати від них не можна - в противному разі така діяльність може бути не лише марною, але й шкідливою.

Питання щодо принципів соціальної роботи для кожного періоду розвитку цієї науки і галузі практичної діяльності є дискусійним. Не є винятком і сучасний період. Різні вчені висувають ті чи інші принципи, поновому тлумачать уже відомі. Великі складнощі виникають у цьому плані в соціальній роботі, оскільки, незважаючи на її зрілий у світовому відношенні вік (понад сто років), в Україні ця наука робить лише свої перші кроки.

Дотепер у теорії соціальної роботи не склалося усталеного визначення її принципів, хоча окремими вітчизняними і зарубіжними вченими сформульовано та обґрунтовано певні підходи до їх змісту.

Так, І. І. Мигович, В. І. Жуков, В. І. Курбатов визначають принципи соціальної роботи як «основоположні ідеї, правила, норми поведінки суб'єктів соціального захисту та підтримки населення, зумовлені закономірностями соціальних процесів і вимогами передової практики» [1, с 54; 7, с. 69; 4, с. 93]. Принципи соціальної роботи, за І.І. Миговичем, - це не приблизні абстракції чи суб'єктивні умовиводи. Вони є об'єктивними за змістом і лише суб'єктивними за формою. Люди формулюють їх для того, аби

повсякденна практика не суперечила існуючим соціальним закономірностям і водночас була раціональною, економічною та ефективною [1, с 54].

В основу принципів соціальної роботи В. М. Сидоров покладає психологічні механізми, розглядаючи їх як основні вихідні положення, що ґрунтуються на ідеях гуманістичної психології, яка виходить з того, що людина як особистість хоче і має бути серйозно сприйнятою в своїй готовності та бажанні жити в злагоді з іншими людьми і для реалізації своїх намірів потребує підтримки [11, с. 14].

Як впливає з наведених визначень, принципи соціальної роботи тісно пов'язані, з одного боку, з її закономірностями, а з іншого боку, - з практичним досвідом соціальної роботи, що дає стійкі позитивні результати. Оскільки соціальна робота як професійна діяльність тісно взаємопов'язана з різними соціальними інститутами та галузями суспільної практики, вона функціонує як розгалужена сукупність зв'язків та відносин у соціальній сфері. Тому її принципи являють собою певну систему.

Не ставлячи спеціального завдання систематизувати принципи соціальної роботи, класифікувати їх, усе ж вважаємо за можливе і доцільне об'єднати і звести всі принципи соціальної роботи в п'ять груп: методологічні (загально-філософські); соціально-політичні; організаційно-розподільні (організаційно-діяльнісні); психолого-педагогічні; специфічні (інструментальні).

Методологічні (загально-філософські) принципи лежать в основі всіх наук про суспільство, людину і механізми їх взаємодії. З огляду на той факт, що соціальна робота є універсальним видом діяльності, має міждисциплінарний характер, її методологічними принципами виступають інтегровані принципи інших наук. До них відносяться, зокрема, принципи гносеологічного підходу, детермінізму, відображення, розвитку, єдності свідомості та діяльності, соціальної обумовленості, соціальної значущості, історизму, нерозривного взаємозв'язку індивіда та його соціального середовища.

Більш вузькими за змістом, але такими, що охоплюють різні сфери соціальної роботи, є соціально-політичні, організаційно-розподільні (організаційно-діяльнісні), психолого-педагогічні та деякі специфічні (інструментальні) принципи. Складність і різноманітність взаємодіючих факторів, прояв різних субординаційних, координаційних і кореляційних зв'язків і відносин відбивається у взаємопроникненні елементів системи принципів, що регулюють діяльність з надання соціальної допомоги населенню [8, с 48].

Соціально-політичні принципи виражають вимоги, зумовлені залежністю змісту і спрямованості соціальної роботи від соціальної політики держави. Ця залежність визначає концептуальні підходи до вибору пріоритетів у соціальному захисті населення, до поєднання індивідуальних і суспільних інтересів у соціальній роботі. До основних принципів цієї групи можна віднести: гуманізм і демократизм її змісту і методів, єдність державного підходу до соціальної роботи в поєднанні з регіональними особливостями її здійснення, врахування конкретних умов життєдіяльності

особистості чи соціальної групи при виборі змісту, форм і методів соціальної роботи з ними, законність і справедливість, суспільну доцільність та економічну ефективність діяльності соціального працівника, самозабезпечення [1, с. 54; 3, с. 18; 4, с. 93; 5, с. 33].

Принцип *гуманізму* соціальної роботи припускає визнання людини абсолютною цінністю, права кожного індивіда на гідне життя, створення умов для вільного і різнобічного прояву здібностей особистості, її права на волю, щастя, творчий розвиток. У цій системі благо людини вважається показником оцінки соціальних явищ, рівність, справедливість - бажаною нормою відносин у суспільстві, а утвердження блага людини - критерієм оцінки суспільних відносин. Людяність, людинолюбство - іманентна характеристика соціальної роботи.

Принцип гуманізму соціальної роботи тісно пов'язаний із *демократизмом* взаємовідносин соціального працівника та клієнта, їх довірливим, переважно, неформальним характером. На відміну від офіційних стосунків, регульованих посадовими інструкціями, наказами і розпорядженнями, неформальні зв'язки між соціальним працівником і клієнтом виникають і будуються, головним чином, на основі психологічної сумісності особистих якостей, спільності інтересів, симпатій та антипатій, що, як відомо, не мають санкціонуючого значення. Демократизм соціальної роботи вимагає уміння встановлювати психологічний контакт із клієнтом, дотримуватися норм і правил спілкування, поваги та уваги до особистості клієнта; залучати його до активного пошуку шляхів розв'язання особистісних проблем через ненав'язливий вплив силою свого розуму, знань, моральності, досвіду.

Забезпечення на практиці *єдності державного підходу до соціальної роботи з регіональними особливостями її здійснення* припускає:

- уміння аналізувати і виявляти тенденції соціально-політичного розвитку в суспільному житті й визначати реальні та найбільш ефективні способи вирішення завдань соціальної роботи безпосередньо на місцях;
- державне гарантування економічного забезпечення соціально прийняттого рівня життя тим, хто не може досягти цього самостійно, незалежно від місця проживання людини;
- бачення перспектив розвитку соціальної роботи, підпорядкованої інтересам соціального захисту населення, і здатність вирішувати актуальні завдання сьогодення;
- рішучу боротьбу з будь-якими проявами галузевої завуальованості, що завдають шкоди інтересам особистості, сім'ї, громади, суспільства [3, с. 39; 7, с. 72].

Принципове значення має також *урахування конкретних умов життєдіяльності особистості чи соціальної групи при виборі змісту, форм і методів соціальної роботи з ними*. Це забезпечує єдність теорії та практики, реалістичність і дієвість застосовуваних форм і методів соціальної підтримки населення, захисту його прав та інтересів і має на меті адресну організацію допомоги та підтримки клієнтів, зумовлену соціально-

економічними, соціально-політичними та соціально-культурними умовами макро- та мікросередовища об'єкта соціальної роботи. .

Життя настільки багате і різноманітне, що теорія не може всього передбачити. Умови та обставини життєдіяльності людей постійно змінюються, населення і конкретна особа весь час перебувають у русі, а їхні потреби та інтереси оновлюються та збагачуються. Змінюються також можливості їх задоволення. Це визначає постійну новизну і специфічність соціальних проблем, з якими стикаються соціальні працівники. Тому вони весь час мусять аналізувати та оцінювати конкретну ситуацію, здійснювати соціальну діагностику життєвих обставин клієнта. Цей принцип зобов'язує виявляти і враховувати ті особливості соціальної ситуації, які можуть мати безпосереднє значення для досягнення мети соціальної роботи. Він несумісний з абстрактним теоретизуванням, шаблоном, інерцією, формалізмом, поверховістю [1, с 55].

Одним з основних принципів соціальної роботи є її *законність*. Він передбачає суворе виконання законів і відповідних правових актів усіма державними органами, посадовими особами, громадськими організаціями і громадянами. Нормативно-правові акти є формою, в якій виражається політика держави, в тому числі соціальна. Роль і призначення права полягає насамперед у тому, щоб служити здійсненню політичних програм, але цю роль воно може виконати лише за умови найсуворішого дотримання всіх його норм. У цьому полягає перша і основна вимога законності взагалі та в соціальній роботі, зокрема. Поза законністю право або марне, або шкідливе [7, с 74].

Дотримуючись принципу *справедливості*, соціальний працівник вживає необхідні заходи для доступу всіх членів суспільства до ресурсів, послуг, наявних можливостей. Його професійна діяльність спрямована на покращання життя нужденних. Бідність, голод, недоїдання, бездомність, відсутність засобів до існування - найважливіші проблемні сфери соціальної роботи, в яких реформаторська діяльність професіоналів закладає інституційну основу для підвищення добробуту суспільства [10, с 79].

Реалізація принципу *суспільної доцільності та економічної ефективності* полягає в тому, що контингент людей, яких захищає суспільство, має бути суворо обмежений тими категоріями населення, які цілком або частково позбавлені здатності до праці чи самозабезпечення. Його ж порушення може призвести до послаблення чи повного вгасання трудової мотивації та зростання армії утриманців, коли рівень одержання допомоги стає вищим за заробітну плату. Відрахування на фінансування соціальної сфери мають співвідноситися з усіма макроекономічними показниками: ВВП, фондом оплати праці, доходами населення і т. ін. [3, с 39-40].

Соціальна політика, в якій би формі вона не відбивала інтереси людини, лише тоді чогось варта, коли вона реалізується на ділі, та коли результати її реалізації відчуваються людьми на практиці. Декларації та гасла, не підкріплені конкретними діями по їх перетворенню в дійсність, - це лише спосіб їх дискредитації. Успішне втілення заходів, спрямованих на

соціальної захист населення, багато в чому визначається дотриманням у соціальній роботі *організаційно-розподільних принципів*, серед яких слід, насамперед, відзначити професійну соціально-технологічну компетентність кадрів; мотивування; інтеграцію; контроль і перевірку виконання; функціональну визначеність; єдність прав та обов'язків, повноважень і відповідальності [1; 4; 5].

П. Д. Павленок до *організаційних* принципів відносить ще й загальність, комплексність, посередництво, солідарність, субсидарність (допомога, допоміжність).

Професійна соціально-технологічна компетентність - це глибока обізнаність соціального працівника з умовами і технологію розв'язання проблем, що виникають, та вміння грамотно реалізувати свої знання на практиці. Соціально-технологічна компетентність у соціальній роботі - об'ємний і багатий за своїм змістом принцип. Він на практиці означає систематичне навчання і перепідготовку кадрів, чітку систему надання інформації, аналітичну і прогностичну діяльність у всіх ланках управління, глибоке і всебічне знання об'єктів соціальної роботи, їх типологію та особливості, діловитість та організованість у роботі з клієнтами соціальних служб.

Активність особи визначається інтересами і потребами, від задоволення яких значною мірою залежить розв'язання завдань соціального захисту населення. Тому одним із важливих організаційно-розподільних принципів соціальної роботи виступає її *мотивування*. Його суть - спонукати людину до усвідомленого, зацікавленого вияву активності в реалізації власної енергії, здібностей, морального і вольового потенціалу для досягнення певної мети. При цьому слід мати на увазі, що джерелом спонукальної сили в будь-якій діяльності є не інтереси і потреби людини самі по собі, а ступінь їх задоволення. З його підвищенням вони ускладнюються, зростають [1, с. 57].

Принцип *інтеграції* забезпечує координацію діяльності державних, громадських та інших організацій щодо вирішення соціальних проблем. Він спрямований на їх комплексне розв'язання, передбачаючи залучення ресурсів усіх перерахованих соціальних інституцій на досягнення позитивних результатів.

Важливим організаційним принципом соціальної роботи є *контроль і перевірка виконання*. Контрольно-перевірні функції соціальних служб - це не якась самостійна ділянка соціальної роботи, а її невід'ємний компонент. Зміст контрольно-перевірної діяльності соціальних служб та органів управління полягає в тому, щоб забезпечити реалізацію гарантованих державою заходів для соціального захисту різних груп населення. Здійснення на практиці цього принципу вимагає поєднання адміністративного і громадського контролю, регулярності його здійснення, аналізу і формулювання практичних рекомендацій щодо усунення недоліків, сприяння зміцненню законності та правопорядку [7, с. 75].

Наступний організаційний принцип соціальної роботи - *єдність повноважень і відповідальності, прав та обов'язків* її кадрів. Як показує досвід,

чітке функціонування соціальних служб та органів управління ґрунтується на таких основних засадах:

- глибокому усвідомленні кожним фахівцем соціальної роботи своїх завдань, функцій, а також відповідних прав щодо самостійного прийняття необхідних рішень;

- чіткому визначенні повноважень і відповідальності кожного підрозділу органів соціального захисту в стосунках як «по вертикалі», так і «по горизонталі»;

- встановленні раціональних зв'язків та інформаційних потоків між підрозділами і службами соціального захисту населення.

Як показує досвід, широкі повноваження при низькій відповідальності кадрів створюють сприятливий ґрунт для адміністрування, суб'єктивізму, непродуманих рішень, свавілля. Водночас висока відповідальність працівників при малих повноваженнях обмежує можливість діяти оперативно, рішуче, сковує ініціативу, породжує знеособлення, безвідповідальність. Тому необхідно встановити чітку і сумірну з наданими повноваженнями відповідальність кожної ланки і спеціалістів соціальних служб, безумовне виконання покладених на них функціональних обов'язків [1, с 56].

Значне місце в структурі логічних форм наукової теорії займають *психолого-педагогічні принципи*. Вони віддзеркалюють вимоги до вибору засобів і способів психолого-педагогічного впливу на клієнтів соціальних служб, необхідність урахування індивідуальних характеристик при здійсненні будь-яких соціально-технологічних процедур. Спираючись на знання закономірностей, принципів загальної та соціальної педагогіки і психології, соціальний працівник покликаний бачити взаємозв'язок різних форм і методів впливу на людей психолого-педагогічними засобами. До основних принципів цієї групи варто віднести: комплексний підхід до аналізу й оцінки умов життєдіяльності клієнтів і вибору форм і методів роботи з ними; індивідуальний і диференційований підхід; цілеспрямованість соціальної роботи, системність, такт і терпимість у спілкуванні з клієнтами соціальних служб тощо [8, с 49]. До числа психолого-педагогічних принципів, на думку П. Д. Павленка, можна віднести ще й модальність, емпатію (співчуття), атракцію (привабливість), довіру [2, с 9].

Розглянемо деякі з них.

Одним з основних принципів соціальної роботи цієї групи є *комплексний підхід*. Комплексність у соціальній роботі забезпечує, з одного боку, цілісність і всебічність впливу на об'єкт соціальної роботи, а з іншого, - служить заслоном проти відомчості, місництва та обмеженості у розв'язанні соціальних проблем.

Практичне втілення принципу комплексності в соціальній роботі передбачає:

- вивчення і врахування інтересів, потреб, настроїв людей, передбачення характеру впливу на їхню поведінку і самопочуття соціально-політичних, соціально-психологічних і матеріально-побутових факторів;

- уміння бачити в людях не абстрактних істот, котрі пасивно сприймають соціального працівника, а реальних особистостей, потреби і бажання яких опосередковуються їхнього професійною приналежністю, соціальним статусом, матеріально-побутовими умовами і життєвим досвідом, які слід враховувати у практиці соціальної роботи з клієнтами;
- послідовне і раціональне застосування широкого спектру засобів і методів впливу на клієнта для активізації його фізичних і духовних ресурсів;
- здійснення контролю за ходом реалізації завдань і настанов соціальної роботи для аналізу й оцінки дієвості та своєчасного внесення коректив у її зміст і форми [7, с 76].

Своєрідним розвитком цього принципу є *індивідуальний і диференційований підхід* до особистості клієнта соціальної служби, взагалі до людей. Він зумовлений необхідністю формувати у представників різних соціальних верств, груп, професій, віку специфічні погляди і ставлення до матеріальних та духовних цінностей, навколишньої дійсності, без урахування яких неможливо цілеспрямовано впливати на свідомість, почуття, волю, вчинки людей. Водночас, сприймання особою будь-якої інформації - складний і суперечливий процес, у ході якого зовнішній вплив перетворюється на внутрішній психічний стан. Він залежить не лише від поглядів, інтересів, життєвого досвіду та інших особливостей людини, а й від соціально-психологічної атмосфери, відносин, культури, які панують у соціальній групі чи іншій спільноті та вносять свої корективи у сприймання соціального працівника. Сутність цього принципу полягає в тому, що життєві проблеми, потреби клієнта необхідно віддиференціювати до певної групи подібних явищ, та, базуючись на цьому, обирати технології соціально-педагогічної роботи з урахуванням індивідуальних особливостей кожної конкретної людини. Саме тому так потрібне максимальне і конкретне врахування специфіки інтересів, схильностей, уподобань, традицій, смаків, звичок особи в соціальній роботі. Тут вкрай доречні поради видатного педагога К. Д. Ушинського, який писав: «Вихователь повинен прагнути пізнати людину, якою вона є насправді, з усіма її буденними, дрібними потребами і з усіма її великими духовними вимогами. Вихователь має знати людину в родині, в суспільстві, серед народу, серед людства і наодинці зі своєю совістю» [9].

Крім розглянутих принципів, до групи психолого-педагогічних варто віднести принцип *цілеспрямованості* в соціальній роботі. Мета впливу на клієнта, що постійно перебуває в центрі уваги соціального працівника, визначає спосіб і характер його дій, зміст і форми соціальної роботи. Досягнення мети є мірилом дієвості та ефективності зусиль, що затрачає соціальний працівник. Усе це свідчить про певне місце і значимість принципу цілеспрямованості в діяльності як окремого фахівця, так і всієї структури соціальних служб. І ще один аспект значущості принципу цілеспрямованості в соціальній роботі необхідно мати на увазі: те що виконує системоутворюючу функцію, поєднуючи всі принципи соціальної

роботи в одне ціле, додаючи їй наукового характеру при виборі форм і методів роботи [7, с 77].

Нарешті, *специфічні (інструментальні)* принципи соціальної роботи, що визначають основні правила діяльності в сфері надання соціальних послуг різним категоріям населення: принципи універсальності, охорони соціальних прав, соціального реагування, профілактичної спрямованості, клієнтоцентризму, опори на власні сили, потенційні можливості людини, принцип максимізації соціальних ресурсів, конфіденційності, толерантності, мінімізації шкоди, варіативності соціальної допомоги, гармонізації суспільних, групових та особистих інтересів тощо.

Принцип *універсальності* вимагає, щоб соціальний працівник виступав проти будь-яких форм дискримінації на ґрунті расової приналежності, кольору шкіри, статі, сексуальної орієнтації, віку, релігійних переконань, соціального походження, політичних поглядів, розумових чи фізичних вад. Сприяти кожному клієнту необхідно з єдиної причини - його потреби в допомозі.

Принцип *охорони соціальних прав* базується на тому, що надання допомоги клієнту не може бути зумовлене вимогою до нього відмовитися від своїх соціальних прав чи від їх частини. Наприклад, відповідно до чинного законодавства, не можна пов'язувати допомогу, яка надається багатодітній родині, з вимогою до неї обмежити свою дітородну активність [4, с 94].

Принцип *соціального реагування* припускає усвідомлення необхідності вживати заходів щодо виявлених соціальних проблем, діяти відповідно до конкретних обставин соціальної ситуації кожного клієнта, а не обмежуватися тільки стандартним набором заходів, орієнтованих на «середнього» споживача соціальних послуг.

Принцип *профілактичної спрямованості* полягає в необхідності докладання зусиль щодо превенції виникнення соціальних проблем і життєвих утруднень клієнтів чи запобігання ускладненню уже виниклих проблем. Практика показує, що попередити соціальні негаразди завжди легше, ніж згодом докладати зусиль, або ліквідувати їх наслідки. Скажімо, збереження сімейних і шкільних зв'язків дітей, котрі опинилися в стані дезадаптації, для них самих, для їхніх близьких і для суспільства в цілому є незрівнянно сприйнятливішим і прагматичнішим, ніж у подальшому боротьба з дитячим бродяжництвом, злочинністю і т. п. [8, с 49].

Принцип *клієнтоцентризму* означає визнання пріоритету прав клієнта в усіх випадках, крім тих, де це суперечить інтересам інших людей. Найважливіша мета діяльності соціального працівника - забезпечення здатності його клієнта до соціального функціонування, створення сприятливих умов для його позитивного соціального самопочуття і розвитку його особистості. Потреби держави і суспільства задовольняються в результаті його діяльності лише опосередковано, хоча діяльність соціального працівника може безпосередньо сприяти захисту громадських інтересів у тих випадках, коли клієнт порушує законодавство та його свобода дій є насиллям по відношенню до свобод і прав оточуючих.

У межах цього принципу можна розглядати *суверенність і автономність* клієнта, що має право приймати або не приймати допомогу соціальних працівників, вибирати той чи інший вид допомоги чи сценарій вирішення своїх життєвих проблем, тобто, кожна людина вільна самовизначатися в тому, яка допомога їй необхідна та яку вона хоче прийняти. Клієнт має одержувати повну інформацію щодо роботи з ним, він також має право відгородити своє особисте життя від стороннього втручання тією мірою, яка не наносить шкоди правам та інтересам інших осіб [4, с 95].

Принцип *опори на власні сили, потенційні можливості людини* підкреслює активну роль клієнта в розв'язанні своїх проблем. Навряд чи хто-небудь може замість самої людини здолати її власні життєві ускладнення, усунути конфліктну ситуацію, налагодити стосунки з близькими людьми. Соціальний працівник має надати консультацію клієнту щодо вибору стратегії виходу з кризи, психологічну допомогу, спонукати до самопомоги, сприяти об'єднанню людей з подібними проблемами для спільного подолання труднощів. Він має докласти максимум зусиль для того, аби не бути постійним суб'єктом підтримки клієнта. Фахівець не повинен надавати можливість клієнту використовувати його як «костур», на котрий той постійно буде спиратися в складній життєвій ситуації. Тобто, кожна людина, яка отримала допомогу, не повинна бути немічною і залежною, навпаки, вона мусить чинити активні, самостійні дії щодо вирішення своїх життєвих проблем. Зрозуміло, в цьому випадку йдеться про осіб, досить дієздатних з огляду на їхні інтелектуальні, психічні та фізичні ресурси. Люди з обмеженими можливостями, діти, особи похилого віку, що не мають потенціалу самопомоги, безумовно, мають право одержувати допомогу, не виявляючи при цьому власної активності.

Принцип *максимізації соціальних ресурсів* виходить з того, що кожна держава надає певну кількість коштів для реалізації соціальної політики, мінімум засобів для надання соціальної допомоги своєму населенню. Щоправда, реальна величина цих засобів залежить, насамперед, від соціально-економічних можливостей держави і від уявлень суспільства про те, що входить до необхідного соціального мінімуму для індивіда. Тому соціальні ресурси Канади чи Швеції, наприклад, із їх стійкою економікою і традиційно високим рівнем життя, відрізняються від рівня забезпеченості соціальною допомогою в нашій країні з її проблемами в економіці та невибагливими потребами більшості населення. Завдання соціальних інститутів та їх працівників полягає в тому, щоб оптимально використати ці ресурси для ефективного розв'язання соціальних проблем. Крім того, необхідно докласти зусиль до залучення додаткових коштів від громадських, благодійних організацій, виробничих структур з метою вдосконалення та урізноманітнення різних видів соціального обслуговування населення, використовувати інші не заборонені законом, способи [8, с 51].

Принцип конфіденційності пов'язаний з тим, що в процесі діяльності соціальному працівникові стає доступною інформація, яку довірив йому

клієнт і яка, будучи розголошеною, може завдати шкоди йому чи його близьким, дискредитувати й зганьбити їх, призвести до зміни життєвих сценаріїв клієнта та його оточення. Це, зокрема, відомості про хвороби, негативні звички, психічні захворювання, сімейні конфлікти, кримінальне минуле чи сьогодення. Така інформація може використовуватися лише в професійних межах в інтересах клієнта і може бути довірена колегам, іншим особам лише з його згоди. Проте в окремих випадках, передбачених законом і пов'язаних з можливістю загрози життю, насильства, завдання шкоди якій-небудь особі, насамперед, дітям, соціальний працівник може інформувати представників окремих державних органів [4, с 97; 10, с. 82].

Принцип толерантності зумовлений тим, що соціальна робота ведеться з різними категоріями клієнтів, у тому числі з особами, що можуть не викликати у фахівця до нього симпатії. Політичні, релігійні та національні особливості індивідів, що мають потребу в допомозі, їхні поведінкові стереотипи і сама їхня зовнішність можуть виявитися незвичними для осіб, що займаються соціальною роботою. Соціальні працівники не позбавлені також ілюзії вважати свою точку зору, свій стереотип поведінки, свої уявлення про добре і погане єдино правильними і нормативними. Тим часом, різноманітність людських типів, національно-культурних традицій, звичаїв поведінки є запорукою життєздатності всього людства. Ніхто не повинен здійснювати осуд діяльності іншої людини доти, доки вона не представляє небезпеки і не завдає шкоди оточенню. Соціальний працівник не може сортувати клієнтів на «гарних» і «поганих», «зручних» і «незручних». Кожний, хто потребує допомоги, має її одержати. Професійна толерантність фахівця із соціальної роботи означає визнання закономірності існування різних клієнтів, а також терпимість і коректність до їх проявів [8, с 52].

У вітчизняних законодавчих і нормативних актах сформульовано деякі конкретні принципи, що впливають з узагальнення досвіду соціальної роботи в країні. Серед них можна назвати такі: безпосередня участь громадян у формуванні й реалізації соціальної політики, гарантії дотримання і забезпечення прав людини і громадянина в сфері соціального обслуговування; рівні можливості в отриманні соціальних послуг і добровільна згода громадян на їх одержання; доступність соціальних послуг і рівні правові гарантії; конфіденційність у роботі; наступність усіх видів і форм соціального обслуговування; адресність; партнерство та координація в діяльності установ соціальної сфери; пріоритет сприяння громадянам, що перебувають у ситуації, яка загрожує їхньому здоров'ю чи життю; профілактична спрямованість; сприяння соціальній реабілітації та адаптації; соціальна та економічна доцільність; діяльнісний підхід; комплексне розв'язання завдань щодо охорони здоров'я, соціальної політики та екології; державна підтримка добровільної громадської діяльності з надання соціальних послуг і допомоги населенню, безкоштовне обслуговування й платність послуг та ін. [12; 13].

Знання навколишньої соціальної дійсності - найважливіше знаряддя практичного впливу на неї. Істотними компонентами системи елементів наукової теорії є наслідки, що витікають із закономірностей та принципів і відображені в методах, технологічних алгоритмах і прийомах. Вони дають ключ до розв'язання проблемних ситуацій і практичних завдань.

Питання та завдання для самостійної роботи і контролю

1. У чому полягає сутність закономірностей соціальної роботи?
2. Перерахуйте основні групи принципів соціальної роботи. У чому полягає їх значення?
3. Які принципи відносять до специфічних (інструментальних)? Чому соціальний працівник має керуватися ними в своїй професійній діяльності?
4. Пригадайте приклади реалізації принципу *опори на власні сили*, який спирається на позитивний потенціал особистості та її прагнення сприйняти соціальний вплив, з літературних джерел, власного життєвого досвіду чи зі своєї практики роботи в певній соціальній службі.

Література

1. Лукашевич М. П., Мигович І.І., Пінчук І. М. Соціальна робота в Україні: теоретико-методичні засади: Навч. посібник - К.; 2001. - С. 54-58.
2. Основы социальной работы / Отв. ред. П. Д. Павленок. - 2-е изд. - М.; 2001.-С. 8-9.
3. Попов С. Г. Социальный менеджмент: Учеб. пособие - М.; 2000. - С. 18-19,38-41.
4. Социальная работа/Под общей ред. проф. В. И. Курбатова.-Ростов н/Д.; 2000. - С. 93-99.
5. Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие / Отв. ред. Е. И. Холостова, А. С. Сорвина.- М.; 2001. - С. 30-34.
6. Справочное пособие по социальной работе / Под ред. А. М. Панова, Е. И. Холостовой. - М.; 1997. - С. 11.
7. Теория и методика социальной работы: Краткий курс / Под. ред. В. И. Жукова.- М.; 1994.- С. 61-79.
8. Теория социальной работы: Учебник / Под ред. Е. И. Холостовой. - М.; 1998,- С. 43-53.
9. Ушинский К.Д. Собрание сочинений. - М., 1960. - Т.8.
10. Фирсов М. В., Шапиро Б. Ю. Психология социальной работы: Учеб. пособие. - М.; 2002. - С. 76-83.
11. Сидоров В.М. Вступ до соціальної роботи. Ч.І: Анотація категоріального апарату. - Донецьк, 1997.
12. Введення в соціальну роботу: Навч. посібник. - К.; 2001. - С 95-120.
13. Законодавство України про соціальний захист населення. - К.; 2000.- 224 с

I.5. НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Нормативно-правові джерела соціальної роботи. Людина як суспільна істота, будь-яка соціальна група, суспільство в цілому керуються певними ціннісними орієнтаціями та відповідними нормами діяльності. Вважається, що людина є свідомою, якщо вона усвідомлює умови власного існування, поставлену мету і засоби її здійснення, регулятивні соціальні норми поведінки, форми соціального контролю, наявний статус і виконання певної ролі.

За свою багатовікову історію людство зуміло:

- визначити певні суспільні **цінності** - властивість суспільного предмета задовольняти різноманітні потреби соціального суб'єкта (людини, групи людей, суспільства);

- виробити особливі суспільні відносини, завдяки яким потреби та інтереси індивіда або соціальної групи переносяться на світ речей, предметів, духовних явищ, надаючи їм певних соціальних ознак, не пов'язаних з утилітарним призначенням цих речей, предметів, духовних явищ.

Тому **соціальна** цінність - це сутність явищ і предметів реальної дійсності з точки зору їх відповідності або невідповідності потребам суспільства, соціальної групи, особистості; моральні та естетичні вимоги, вироблені людською культурою, що є продуктами суспільної свідомості.

Загальнолюдські, загальноприйняті за результатами угоди, цінності та норми служать посередниками в соціальному житті, ланками, що інтегрують соціальну взаємодію різних суб'єктів.

Соціологи розрізняють цінності:

- 1) існуючі, наявні, наприклад, робота, сім'я, добробут тощо;
- 2) цільові, наприклад, ідеали, цілі, бажання;
- 3) обов'язкові, наприклад, норми, ролі, настанови.

Необхідною умовою життя людини в суспільстві, функціонування держави, забезпечення узгодженої взаємодії людей, прав людини і громадянина є додержання певних норм поведінки, які панують у соціумі.

Завдяки нормам здійснюється регулювання і соціальний контроль за поведінкою громадян, вони забезпечують найбільш доцільне і гармонійне функціонування суспільства відповідно до його потреб.

Загальні правила поведінки, що склалися у суспільстві в процесі історичного розвитку, називають **соціальними нормами**.

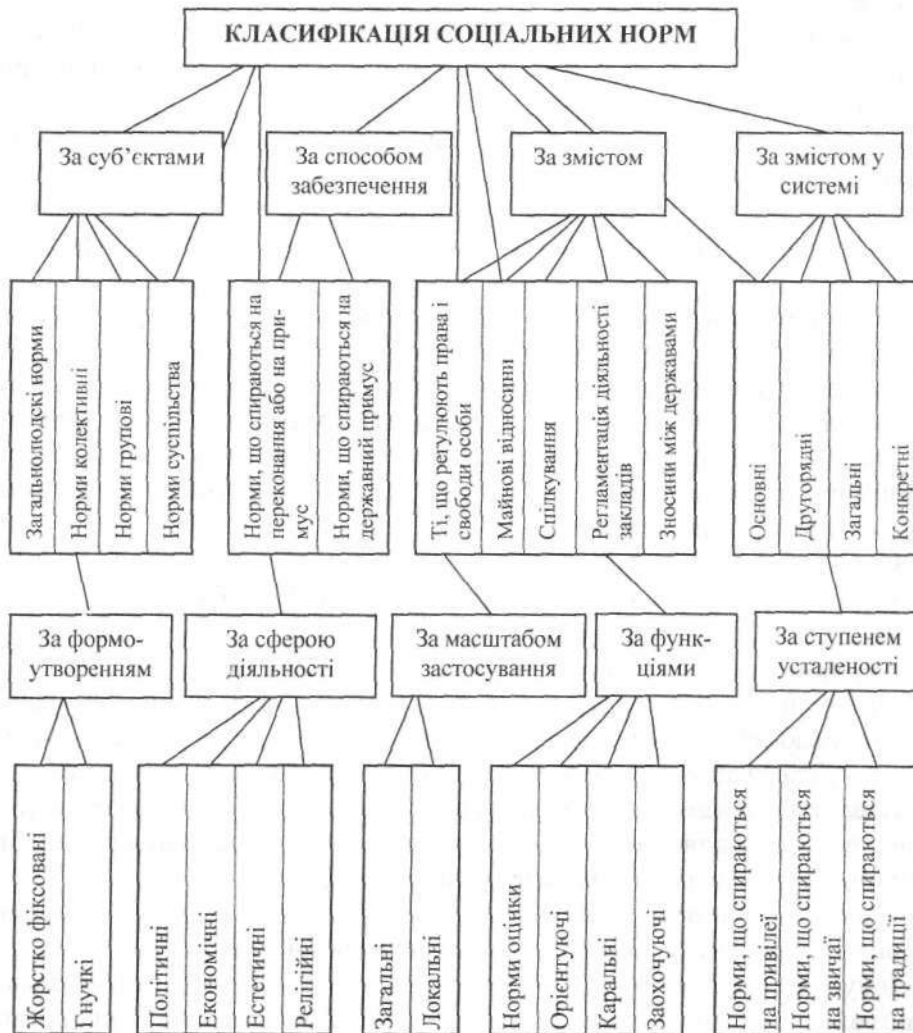
Існує безліч класифікаційних схем соціальних норм. Для соціального працівника (педагога) пропонуємо таку класифікацію соціальних норм:

- за суб'єктами, носіями норм;
- за сферою діяльності;
- за змістом;
- за місцем у нормативно-ціннісній ієрархії;

- за формою утворення і фіксації;
- за масштабом застосування;
- за способом забезпечення;
- за функціями;
- за ступенем усталеності (див. модель 1).

Модель 1

Класифікація соціальних норм

Серед інших видів соціальних норм особливо виділяють такі, що становлять основні норми людської поведінки, основні фактори єдності суспільства - це норми моралі та права.

Норми моралі розглядаються як:

- сукупність потреб, настанов індивіду поводитись відповідно до прийнятих у даному суспільстві уявлень про добро та зло;
- система норм, санкцій, оцінок, приписів, зразків поведінки, що виконують функції соціального контролю та регулювання соціальних відносин у тій чи іншій соціальній групі, суспільстві.

Право, як і мораль, є нормативним регулятором суспільних відносин, результатом соціальної взаємодії громадянина, соціальної групи, суспільства з державою.

Одержавши свою назву від лат. *justitia* - правда, справедливість, поняття право асоціюється з «мистецтвом добра, рівності та справедливості». В юриспруденції існують такі відомі його визначення:

- право є соціальним явищем, без якого неможливе існування цивілізованого суспільства;
- право в нормативній формі повинно відображати вимоги загальнолюдської справедливості, служити інтересам суспільства в цілому, а не окремим його верствам чи соціальним групам, відбивати інтереси і потреби особи як найвищої соціальної цінності;
- право приватної власності є основою всіх прав людини;
- право є мірою поведінки, яка встановлена та охороняється державою.

Право як особливий вид соціальних норм відрізняється від інших соціальних норм залежністю від держави, певною систематичністю, що формулює правила загальної поведінки у вигляді прав та обов'язків, формально визначених за змістом, формою, дією тощо.

Головним критерієм для відмежування правомірної поведінки і діяльності від протиправної або правопорушень є реальна шкода, суспільна небезпека або невиконання юридичних обов'язків. У договірному праві суб'єкти самі можуть встановлювати свої права, обов'язки і правову відповідальність за невиконання взятих на себе зобов'язань.

З метою визначення місця, функцій і взаємозв'язків правових норм у системі права їх класифікують за певними критеріями. Так, проф. П. М. Рабинович дає таку класифікацію:

- за функціональною роллю в механізмі правового регулювання:

а) первинні, відправні та вторинні (доповнювальні). Всі вони є неоднорідними й серед них можна виділити: норми-засади, норми-принципи, норми-аксіоми; норми-презумпції, норми-дефініції;

б) норми-правила поведінки і діяльності людей та інших суб'єктів. Вони зазначають права та обов'язки суб'єктів суспільних відносин, вид і міру санкції за правопорушення;

в) загальні та спеціальні; вони відрізняються ступенем загальності та об'ємом (сферою дії). Наприклад, у кожному кодексі є розділи: загальна та особлива частини і, відповідно, види норм;

- за предметом правового регулювання, або залежно від галузі права: конституційні, адміністративні, норми цивільного, трудового, кримінального, земельного, фінансового, екологічного, процесуального права тощо;

- за методом правового регулювання: імперативні (владні приписи), диспозитивні (автономні), заохочувальні (стимулюючі), рекомендаційні, закріплювальні (констатуючі право);

- за формою вираження припису правових норм, або залежно від встановлення і реалізації юридичних прав та обов'язків:

правомочні, зобов'язувальні, заборонні, караючі;

- за суб'єктами правотворчості: норми представницьких органів державної влади, референдумів, глави держави (Президента), органів державного управління, громадських об'єднань, органів місцевого самоврядування тощо.

Існує характеристика джерел права за способами або за формою його юридичного вираження.

Форма права - це зовнішнє оформлення змісту загальнообов'язкових правил поведінки, які офіційно встановлені (санкціоновані) державою або загальноновизнані суспільством.

Правознавство виділяє чотири форми права:

- 1) правовий звичай;
- 2) правовий прецедент;
- 3) нормативно-правовий договір;
- 4) нормативно-правовий акт.

Правовий звичай - це історично зумовлене неписане правило поведінки і діяльності людей, яке ввійшло у звичку в результаті багаторазового застосування в суспільстві протягом тривалого часу. Правові звичаї були поширені в родоплемінному, рабовласницькому і феодальному суспільствах.

Правовий прецедент - це рішення суду чи адміністрації, прийняте щодо конкретної справи, яка розглядалася вперше та яка мала загальнообов'язковий характер для розв'язання наступних аналогічних справ. Він поділяється на судовий чи адміністративний, залежно від того, хто приймав це рішення. Така форма права поширена в США і країнах Британської співдружності, вона ще носить назву **прецедентне право** або **англо-саксонська система права**.

Нормативно-правовий договір - це така форма права, за якої два і більше суб'єктів суспільних відносин домовились про взаємні права та обов'язки з економічних, політичних і будь-яких інших соціальних проблем, уклали між собою угоду або договір в усній чи письмовій формі. Вони

можуть мати міжнародний і внутрішньонаціональний характер, наприклад, Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (1991 р.) що виникла в наслідок розпаду СРСР; угоди між двома фірмами, підприємствами, в тому числі іноземними, між окремими громадянами.

Нормативно-правовий акт - це юридичний документ, який приймається органами державної влади або суб'єктами, що уповноважені державою, має формально визначений, загальнообов'язковий характер та охороняється державною владою від порушень. Це основна, а іноді єдина форма права, що існує в багатьох державах, у тому числі і в Україні.

Нормативно-правові акти поділяються на **закони і підзаконні акти**, що складають систему писаного права, наприклад, Закон України від 21.06.01 р. № 2558-111 «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», декрети Кабінету Міністрів, укази Президента.

У природі та суспільстві існує безліч різноманітних закономірностей розвитку природи і суспільства. Їх вивчають і досліджують різні гуманітарні та природничі науки. Закони соціально-правової взаємодії громадянина, соціальної групи, суспільства і держави вивчає юриспруденція.

Закон у широкому розумінні розглядається як комплекс нормативно-правових актів, встановлених і загальноприйнятих державою норм і правил. З точки зору юридичного тлумачення, - це нормативний акт, що приймається вищим представницьким органом державної влади або безпосереднім волевиявленням населення наприклад, у ході референдуму.

Право і законодавство реалізується безпосередньо через правомірну поведінку і діяльність, через дотримання, виконання, використання правових норм та особливу правозахисну діяльність державних органів або окремих юридичних осіб.

У законодавстві держава визначає, яка діяльність і поведінка є суспільно небезпечною або шкідливою для особи, суспільства, держави. За допомогою заборонних норм права - правових приписів, нормативно-правових актів - держава та її відповідні органи забороняють таку діяльність і поведінку. Тобто законодавство служить критерієм оцінки або кваліфікації злочинів і правопорушень для розмежування правомірного і неправомірного діяння.

Поряд з цим існують також закони, які приймаються державою як один із видів нормативно-правових актів, як одна із форм права. **Державний закон** - це нормативно-правовий акт, який приймається вищими представницькими органами державної влади (парламентом) або всім народом на загальнонародних референдумах (віче, зборах) в особливому порядку, який виражає потреби та інтереси більшості або всього народу, має найвищу юридичну силу по відношенню до інших нормативних актів, є загальнообов'язковим для всього населення і держави, охороняється державною владою і спрямований на регулювання найважливіших економічних, політичних, моральних та інших соціальних відносин, а також на охорону матеріальних і духовних цінностей суспільства.

У більшості країн світу закони приймаються парламентами - найвищими представницькими органами влади. В Україні право приймати закони належить депутатам Верховної Ради України (ст. 85 Конституції). Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю голосів від її конституційного складу, крім випадків, передбачених Конституцією (ст. 91 Конституції). У ст. 92 Конституції України зазначаються найважливіші питання і відносини, які мають регулюватися виключно законами.

Закони підписує Голова Верховної Ради України і направляє їх Президентові України. Президент протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду. Якщо Президент України протягом 15 днів не повернув закон для повторного розгляду, він вважається схваленим Президентом і має бути підписаний та офіційно оприлюднений.

Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами (2/3) від її конституційного складу, Президент зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом 10 днів. Закон набирає чинності через 10 днів від дня його офіційного оприлюднення, але не раніше від дня його опублікування (ст. 94 Конституції).

Відповідно до Конституції України право законодавчої ініціативи у Верховній Раді належить Президентові України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів і Національному банку України. Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово.

Усі закони, які існують в Україні, поділяються залежно від суб'єктів їх видання на такі види:

- 1) закони, прийняті Верховною Радою України;
- 2) закони колишнього СРСР, які регулюють відносини, що не врегульовані законами України і не суперечать Конституції та законам України;
- 3) закони Автономної Республіки Крим, затверджені до прийняття нової Конституції України. Вони діють лише на території Криму.

Залежно від юридичної сили (ієрархії) і за спеціальним значенням (цінністю) в системі законодавства закони мають таку ієрархію:

- 1) Конституційні закони, до яких відноситься Конституція - Основний Закон України - що прийнята 28.06.1996 р. Верховною Радою України. Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції й мають відповідати їй. Норми Конституції є нормами прямої дії. Крім того, в ст. 8 Конституції закріплено положення: «В Україні визнається і діє принцип

верховенства права». Це означає, що Конституція та інші закони мають відповідати вимогам і принципам права.

До конституційних законів також відносяться інші закони, які вносять зміни і доповнення до Конституції України, Конституції Автономної Республіки Крим. Наприклад, Закони «Про громадянство», «Про Президента України», Конституційний договір між Верховною Радою і Президентом України від 10.06.1995 р. та інші. Ці закони приймаються 2/3 голосів від конституційного складу депутатів Верховної Ради України.

2) Органічні закони, які займають друге місце за юридичною силою після Конституції України. Органічні закони - це такі закони, які конкретизують найважливіші положення Конституції України або її концепцію, а також які впливають з їх змісту. Ці закони приймаються 2/3 голосів від фактичної кількості депутатів ВР України.

3) Звичайні або поточні закони, які регулюють інші важливі суспільні відносини. Вони можуть бути кодифіковані та некодифіковані й становлять найбільшу кількість законів, наприклад, закони «Про власність», «Про підприємництво», Цивільний та інші кодекси.

4) Надзвичайні закони, які приймаються в особливих випадках, передбачених Конституцією і надзвичайними ситуаціями.

Крім того, можуть існувати й інші закони, в тому числі прийняті на загальнонародних референдумах, а також міжнародно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України. Вони входять у систему законодавства на рівні із законами республіки. Можуть також бути федеральні та республіканські (або штатів); крім того, можуть бути правові закони і неправові, демократичні та авторитарні, за галузями права і законодавства - кримінальні, цивільні, процесуальні тощо; за сферами впливу і змісту - економічні, політичні, моральні та аморальні, міжнародно-правові, духовні (культурні) тощо.

У системі писаного права, крім законів, існують нормативно-правові акти. Нормативно-правові акти відрізняються від правових актів, у тому числі індивідуальних правових актів, інтерпретаційних (тлумачення норм права), договірних актів та інших такими ознаками:

1) мають владний характер і різну юридичну силу, приймаються компетентними державними органами та іншими суб'єктами, уповноваженими державою, в межах своєї компетенції. Юридична сила нормативно-правових актів визначається політичною силою, правомочністю суб'єктів (парламенту, уряду, Президента, референдуму тощо), які видають нормативні акти;

2) мають офіційну назву (постанови, укази), передбачену в законах, створених для тих чи інших державних органів;

3) приймаються на підставі законів, повинні відповідати законам і спрямовані на виконання законів і Конституції. У зв'язку з цим вони підпорядковані законам і мають меншу юридичну силу, ніж закони, тому і називаються **підзаконними нормативними актами**;

4) є загальнообов'язковими, офіційними юридичними документами для всього населення і посадових осіб, кого вони стосуються; конкретизують юридичні права та обов'язки громадян і посадових осіб;

5) вступають у юридичну силу відповідно до законодавства і мають чинність у часі та просторі. Це є одна з форм права, на відміну від індивідуальних правових актів;

6) охороняються державною владою від порушень як одна із форм писаного права.

Підзаконний нормативно-правовий акт - це офіційний письмовий юридичний документ, який укладається окремими державними органами в межах їх компетенції на підставі закону (в межах закону і на його виконання), має державно-владний загальнообов'язковий характер для громадян і посадових осіб, конкретизує юридичні права та обов'язки суб'єктів правовідносин, охороняється державною владою від порушень і спрямований на регулювання та охорону правовідносин і соціальних цінностей. Підзаконні нормативно-правові акти класифікують за суб'єктами видання та юридичною силою:

1) Укази і постанови Верховної Ради України, Президії.

2) Укази і розпорядження Президента.

3) Декрети, постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України.

4) Накази, інструкції та положення міністерств і держкомітетів.

5) Накази і розпорядження держадміністрації області, району, міста.

6) Акти колишнього Президента СРСР, Ради Міністрів СРСР (Кабінету Міністрів), укази та постанови Верховної Ради СРСР з питань, що не врегульовані законодавством України і не суперечать законодавству України.

7) Підзаконні (рішення, постанови ВР АРК, РМ АРК) нормативно-правові акти Автономної Республіки Крим.

8) Міжнародні договори, укладені Україною і ратифіковані Верховною Радою України згідно з Законом «Про дію міжнародних договорів на території України» від 10.12.1991 р.

9) Інші підзаконні нормативні акти:

- акти Всеукраїнського і місцевих (локальних) референдумів;

- акти органів місцевого самоврядування;

- акти окремих громадських об'єднань, уповноважених державою видавати такі акти (так зване делеговане законодавство);

- локальні нормативно-правові акти - накази керівників підприємств та організацій, які стосуються всіх членів колективу, рішення загальних зборів і ради трудового колективу, колективний трудовий договір тощо;

- нормативно-правові акти прокуратури України, Верховного Суду, Вищого арбітражного суду та інших правоохоронних органів.

Усі підзаконні нормативно-правові акти мають відповідати Конституції, вимогам і принципам права. Вони повинні мати всі реквізити: назву,

хто видав, дату видання, причини видання, підпис уповноваженої особи і печатку.

Нормативно-правові основи соціальної роботи. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною радою України, є частиною національного законодавства України (ст. 9 Конституція України).

Соціально-правовим першоджерелом національного законодавства України вважаються документи, розроблені міжнародним співтовариством в Організації об'єднаних націй: Загальна декларація прав людини (1948), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966), Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, а також факультативний протокол (1966) до нього.

У 1973 році Президія Верховної Ради УРСР ратифікувала обидва пакти, а 25 грудня 1990 року Верховна Рада УРСР прийняла постанову про приєднання нашої країни до Факультативного протоколу до Пакту про громадянські та політичні права.

Незважаючи на це лише 17.07.1997 року Верховною Радою України було прийнято Закон «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини». Так закінчилось довготривале очікування ратифікації Європейської Конвенції про захист прав та основних свобод людини, що була прийнята 4 листопада 1950 року та вступила в силу 3 вересня 1953 року.

Конвенція являє собою правовий інструмент із власною судовою системою. Діяльність її ґрунтується на європейських цінностях - принципах демократії та панування права, а також громадянських прав людини.

Документом, що доповнює Конвенцію з питань захисту соціально-економічних прав, стала Європейська соціальна хартія, яка була підписана державами-членами Ради Європи в Турині 18 жовтня 1961 року, вступила в силу 26 лютого 1965 року. На початку XXI ст. її підписали 20 держав: Австрія, Бельгія, Німеччина, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Іспанія, Італія, Кіпр, Люксембург, Мальта, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Велика Британія, Туреччина, Фінляндія, Франція, Швеція.

У 1991 році було прийнято Протокол про внесення поправок до Європейської соціальної хартії, що спричинив певні зміни в системі контролю за виконанням положень хартії.

Наступними по важливості соціально-правовими нормативами були документи Міжнародної організації праці (МОП). Ця організація була заснована в 1919 році з метою співробітництва у справі забезпечення тривалого миру в усьому світі та усунення соціальної несправедливості шляхом поліпшення соціально-економічних умов праці. З 1946 року МОП стала першою спеціалізованою установою Організації Об'єднаних Націй.

Нині членами МОП є 174 держави, Україна входить до неї з 1954 року МОП - єдина міжнародна організація в світі, що діє за принципом трипартизму (до її складу входять представники уряду членів-учасників, організації роботодавців і найманих працівників національного рівня). У табл. 2 наведено назви Конвенцій МОП із соціальних питань.

Таблиця 2

Конвенція №	Назва конвенції	Рік прийняття
3	Охорона материнства	1919
5	Мінімальний вік для прийому на роботу в промисловості	1919
6	Нічна праця підлітків у промисловості	1919
7	Мінімальний вік для роботи в морі	1920
10	Мінімальний вік для роботи в сільському господарстві	1921
16	Обов'язковий медичний огляд підлітків на борту суден	1921
33	Мінімальний вік на непромислових роботах	1932
77	Медичний огляд підлітків у промисловості	1946
78	Медичний огляд підлітків на непромислових роботах	1946
79	Нічна праця підлітків на непромислових роботах	1946
90	Нічна праця підлітків у промисловості (переглянута)	1948
102	Мінімальні норми соціального забезпечення	1952
103	Охорона материнства (переглянута)	1952
117	Основні цілі та норми соціальної політики	1962
118	Рівноправність у галузі соціального забезпечення	1962
124	Медичний огляд молодих людей для підземних робіт	1965
128	Допомога по інвалідності, по старості та у зв'язку з втраченою годувальника	1967
130	Медична допомога та допомога у випадку хвороби	1969
138	Мінімальний вік	1973
156	Працівники з сімейними обов'язками	1981
157	Збереження прав у галузі соціального забезпечення	1982
159	Професійна реабілітація та зайнятність інвалідів	1983
182	Найгірші форми дитячої праці	1999

Таким чином, у міжнародній практиці склалася динамічна система соціальних норм і правил, які забезпечують необхідні умови життя суспільства і функціонування держави, узгоджену взаємодію людини, громадянина, соціальної групи, суспільства та держави.

Вітчизняне законодавство, ґрунтуючись на міжнародних аналогах, мусить сприяти економічному, соціально-політичному і духовному розвитку суспільства, підвищенню якості життя людей з урахуванням історичних і національних особливостей країни та характеру державної влади.

Після прийняття Конституції України (28 червня 1996 р.), а також низки Указів Президента України, Постанов Кабінету Міністрів України з різних проблем соціального буття суспільства у вітчизняному правознавстві визначилася тенденція до виокремлення особливої галузі права - **права соціального**.

Нині існує велика кількість нормативно-правових документів, що регламентують діяльність соціальної сфери, зокрема, соціальної роботи (див. дод.).

Підсумовуючи сказане, варто зазначити, що правові норми, які регулюють суспільні відносини, мають бути адекватними загальнолюдським цінностям і моралі, відповідати правовим принципам демократичної держави.

Питання та завдання для самостійної роботи і контролю

1. Дайте визначення поняття «цінність».
2. Назвіть загальнолюдські цінності.
3. За якими ознаками подається класифікація соціальних норм?
4. Назвіть основні форми права.
5. Назвіть основні ознаки норм права та поясніть їх значення.
6. Кому належить право законодавчої ініціативи у Верховній Раді?
7. Охарактеризуйте норми моралі та права.
8. Назвіть основні міжнародні норми, на яких ґрунтується вітчизняне законодавство?

Література

1. Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / Под ред. Ш. Рамон // Пер. с англ. / Под ред. Б. Ю. Шапиро. - М., 1997. - 256 с.
2. Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л. Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: право и практика. - М., 1998, - 600 с.
3. Динамика ценностей в социальной работе / Под ред. Стивена Шардлоу. - Амстердам-Киев, 1996. - 206 с.
4. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія права (3 схемами, кросвордами, тестами): Підручник. - К., 2002, - С. 353 с.
5. Ритцер Дж. Современные социологические теории. 5-е изд. - СПб., 2002. - 688 с.
6. Снівак В. М., Гопанчук В. С. Законодавство України про шлюб і сім'ю. - К. - 238 с.
7. Энциклопедический социологический словарь. (На русском, английском, немецком, французском и чешском языках). / Под ред. Г. В. Осипова. - М. 2000. - 488 с.
8. Якуба О. О. Соціологія: Навчальний посібник для студентів. - Харків:, 1996. - 192 с.

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА СОЦІАЛЬНОГО
ПРАЦІВНИКА/ПЕДАГОГА В УКРАЇНІ**

Декларація від 15.12.92 р. № 2859 «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні».

Закон України від 21.06.01 р. № 2558-111 «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю».

Закон України від 07.03.02 р. № 3109-111 «Про внесення змін до деяких Законів України».

Закон України від 26.04.01 р. № 2402-111 «Про охорону дитинства».

Закон України від 05.02.1993 р. № 2998-ХП «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні».

Указ Президента України від 23.06.01 р. № 467/2001 «Про додаткові заходи щодо вдосконалення соціальної роботи з дітьми, молоддю та сім'ями».

Постанова Кабінету Міністрів України від 03.10.01 р. № 1291 «Про розвиток центрів соціальних служб для молоді».

Постанова Кабінету Міністрів України від 21.01.98 р. № 63 «Про подальший розвиток мережі центрів соціальних служб для молоді та підвищення ефективності їх діяльності».

Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.02 р. № 564 «Про затвердження Положення про дитячий будинок сімейного типу».

Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.02 р. № 565 «Про затвердження Положення про прийомну сім'ю».

Постанова Кабінету Міністрів України від 13.06.02 р. № 809 «Про розвиток мережі центрів ресоціалізації наркозалежної молоді «Твоя перемога».

Постанова Кабінету Міністрів України від 25.07.02 р. № 1062 «Про затвердження порядку проведення конкурсу проектів програм, розроблених громадськими організаціями, стосовно дітей, молоді, жінок та сім'ї».

Постанова Кабінету Міністрів України від 26.09.02 р. № 1434 «Про затвердження Положення про Фонд соціального захисту інвалідів».

Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді від 04.02.02 р. № 10 «Про затвердження Положення про Державний центр соціальних служб для молоді».

Наказ Державного комітету статистики України, Державного комітету України у справах сім'ї та молоді від 25.03.02 р. № 133/136 «Про затвердження форми державної статистичної звітності № 1-ЦССМ та інструкції щодо її заповнення».

Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді від 04.02.02 р. № 13 «Про затвердження критеріїв ефективності діяльності державного, республіканського (АР Крим), обласних, Київського та

Севастопольського міських, районних, міських, районних у містах, сільських і селищних центрів соціальних служб для молоді».

Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді від 04.02.02 р. № 14 «Про затвердження Типового положення про спеціалізовані служби центрів соціальних служб для молоді».

Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді від 04.02.02 р. № 11 «Про затвердження порядку здійснення працівниками центрів соціальних служб для молоді соціального інспектування з метою забезпечення супроводу неблагополучних сімей».

Наказ Державного центру соціальних служб для молоді від 01.08.02 р. № 67 «Про Раду директорів регіональних центрів соціальних служб для молоді при ДЦССМ».

Наказ Українського державного центру соціальних служб для молоді від 16.02.01 р. № 16. «Про затвердження положення про громадську науково-консультативну раду сприяння діяльності і розвитку центрів ССМ».

Наказ Державного центру соціальних служб для молоді від 10.04.02 р. № 21 «Про єдиний порядок (стандарт) щодо розробки та друку методичної та соціальної рекламної інформації центрами ССМ».

Наказ Державного центру соціальних служб для молоді від 30.08.02 р. № 79 «Про затвердження Інструкції з обліку роботи з клієнтами в центрах ССМ».

Наказ Державного центру соціальних служб для молоді від 04.09.02 р. № 80 «Про затвердження Примірних положень про спеціалізовані служби центрів ССМ».

Наказ Державного центру соціальних служб для молоді від 13.06.02 р. № 57 «Про затвердження стандарту планування діяльності центру соціальних служб для молоді».

Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді від 04.09.02 р. № 709 «Про затвердження соціальних стандартів і нормативів здійснення соціальної роботи з дітьми, молоддю та різними категоріями сімей центрами соціальних служб для молоді».

Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді від 04.04.02 р. № 9 «Про порядок погодження призначення на посади та звільнення з посад директорів центрів соціальних служб для молоді».

Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді від 04.04.02 р. № 12 «Про затвердження Типової структури і штатів республіканського (Автономної Республіки Крим), обласних, Київського та Севастопольського міських, районних, міських та районних у містах центрів соціальних служб для молоді».

Наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді від 04.04.02 р. № 15 «Про основні завдання та функції відділів і Типові професійно-кваліфікаційні характеристики посад державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування центрів соціальних служб для молоді».

Розділ 2 Зміст та організація соціальної роботи

2.1. ХАРАКТЕРИСТИКА КАТЕГОРІЙ КЛІЄНТІВ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Однією з особливостей розвитку соціальної роботи в Україні в сучасних умовах є активне вивчення та впровадження на теренах країни зарубіжного досвіду соціальної роботи: з багаторічної практики зарубіжної теорії соціальної роботи наші науковці та спеціалісти соціальної сфери запозичили поняття «клієнт», яке в останнє десятиріччя стало широко-вживаним терміном у вітчизняній соціальній роботі.

Варто зазначити, що зміст цього поняття був неоднозначним на різних етапах розвитку соціальної роботи за кордоном. Найбільш яскраво процес еволюції цього поняття простежується в теорії та практиці соціальної роботи в США.

На початку ХХ ст. клієнтом для американських соціальних працівників був емігрант, який мав проблеми з адаптацією до нового соціокультурного оточення. Значною мірою таке трактування поняття було обумовлене теоретичними підходами Мері Річмонд у її відомих роботах «Дружній візит до бідняків: керівництво для працюючих у благодійних організаціях» (1899) та «Соціальні діагнози» (1917). У цих роботах зазначалося, що провідною метою роботи з клієнтами є допомога їм в адаптації до нових умов життя, інтеграції в нову суспільну систему.

У період великої американської депресії у 1929-1933 роках основною соціальною проблемою стає бідність. Тому клієнтом у цей період є малозабезпечена людина або така, що знаходиться за межею бідності. Основне завдання соціальних працівників полягає в наданні певних матеріальних засобів бідним та в їх моральній підтримці.

Після Другої світової війни основним клієнтом соціальних працівників США стає представник середнього класу, особисті проблеми якого пов'язані, насамперед, з найближчим мікросередовищем, стосунками в сім'ї. Тому провідне завдання соціальних працівників стає пошук (разом із клієнтом) різних шляхів зміни сценаріїв життя сім'ї та найближчого оточення.

Починаючи з 1987 року, в теорії і практиці зарубіжної соціальної роботи клієнт - це будь-який суб'єкт, який має проблеми, а завдання соціальних працівників - сприяти його нормальному функціонуванню в суспільстві.

У різноманітних теоретичних джерелах, де розглядаються проблеми соціальної роботи, зазначається, що вивчення особистості клієнта у соціальній роботі почалося наприкінці ХІХ ст. і базувалося воно на численних підходах і концепціях. Так, у психоаналітичній концепції соціальної роботи, яка ґрунтується на психоаналізі З. Фрейда, відносини

між соціальним працівником і клієнтом розглядаються як стосунки між психотерапевтом і пацієнтом, тобто, клієнт визначається як пацієнт, якому необхідно допомогти усвідомити, що джерело проблем знаходиться в ньому самому, і всі труднощі є результатом конфлікту між власними бажаннями клієнта або їх несумісністю.

У гуманістичному підході, основоположником якого став відомий психолог К. Роджерс, ставлення до клієнта базувалося на цінностях любові-служіння, любові-діяльності на благо іншого. Клієнт тут розглядається як суб'єкт, який перебуває в стані постійної тривоги через невідповідність між бажанням бути собою й страхом бути самим собою. Людина, яка перебуває в такому стані, не може самоактуалізуватися, розвиватися на основі свого життєвого досвіду.

Для того, аби клієнт став «повноцінно функціонуючою особистістю», соціальний працівник виступає в якості терапевта, а його стосунки з клієнтом базуються на щирості, емпатії, позитивному ставленні до нього. Поряд із цими підходами до особистості клієнта, що ґрунтуються на положеннях підтримуючої психотерапії, в ХХ ст. набули поширення також біопсихосоціальний, рольовий, системно-інституціональний підходи. Усі вони ґрунтуються на твердженні про те, що проблеми клієнта не лише можуть критися в ньому самому, а й породжуватися соціальними зв'язками, статусом, груповими очікуваннями та іншими факторами соціального функціонування особистості [7].

У біопсихологічному підході до особистості клієнта, запропонованому Х. Перлман, клієнтом є будь-яка людина, котра потребує поради та має нереалізовані потреби матеріального чи емоційного характеру.

Поведінка, індивідуальні якості, соціальний статус, соціальні ролі, набуті чи втрачені, - усе це важливі домінанти, які впливають на зміну життєвої позиції людини та перебування в якості клієнта. У зв'язку з цим Х. Перлман вводить у теорію соціальної роботи важливе поняття «індивідуальність клієнта».

Автор також вважає, що стандарти поведінки людини як індивідуальності формуються під впливом оцінки іншими людьми її особистості, соціального статусу, досягнень. Ці оцінки можуть бути джерелом «благополуччя» людини, але можуть провокувати й дисгармонію її як із самою собою, так і з оточенням. У будь-якому віці людина може зазнати труднощів, втратити надію та сподівання, і тоді вона опиниться в позиції клієнта. На думку Х. Перлман, те, що людина може опинитися в положенні клієнта соціального працівника, пояснюється такими причинами: нестачею життєвої енергії, необхідної для боротьби за виживання та збереження власної цілісності; відсутністю своєчасної соціальної підтримки; інфантилізмом особистості; втратою надії на зміну ситуації на краще.

Розроблений Х. Перлман біопсихологічний підхід був покладений С. Бріаром і Г. Міллером в основу їх рольового підходу до клієнта. Вони

вважають, що клієнт - це соціальна роль, яка формується в індивіда завдяки наявності соціального агентства, очікування соціального працівника, через свою низьку самооцінку, а також завдяки соціальним групам, вимоги та очікування яких впливають на клієнта, соціального працівника та агентство.

Основоположники **системного підходу** А. Пінкус і А. Мінахан вважають, що практика соціальної роботи, з одного боку, спрямована на вирішення проблем людини, а з іншого, - на розвиток «системи клієнтури». Така система охоплює всіх індивідів, усі групи, сім'ї, організації, громади, які користуються послугами соціального працівника. Одна з необхідних умов взаємодії соціального працівника та клієнта в цьому підході - це наявність контракту - письмової чи усної угоди щодо їх спільних зусиль на зміну ситуації. На думку Пінкуса та Мінахана, соціальний працівник, який укладає контракт із клієнтом, не тільки виявляє повагу до його громадянських прав, а й організує їх взаємодію як процес рівноправного співробітництва та партнерства [1].

Аналіз цих підходів дає можливість констатувати, що і до сьогодні в теорії соціальної роботи не існує єдиного підходу щодо визначення поняття «клієнт» та його основних характеристик. У більшості вітчизняних теоретичних джерел **клієнт** у соціальній роботі - це особа, яка особисто звернулася до соціальної служби чи спеціаліста і користується їх послугами для розв'язання певних проблем [4, с. 101],

Варто наголосити, що поняття «клієнт» та «об'єкт» соціальної роботи досить близькі, але не тотожні. Основна відмінність між ними полягає в тому, що соціальна робота з клієнтом не може здійснюватися без його згоди, на відміну від об'єкта, який не завжди ініціює спеціальну роботу фахівця чи соціальної служби з ним. Наприклад, у випадку, коли в молодіжній аудиторії проводиться тренінг з формування здорового способу життя, молоді люди виступають у ролі об'єкта соціальної роботи. Якщо ж по закінченні тренінгу хтось із його учасників звертається до спеціаліста з проханням про допомогу в звільненні від певної форми хімічної залежності й соціальний працівник починає проводити роботу з молодою людиною, в цій ситуації вона вже виступає в ролі клієнта.

Теоретик російської школи соціальної роботи Є. І. Холостова зазначає, що коли соціальна робота проводиться на регіональному та місцевому рівнях, вона спрямовується на конкретні об'єкти діяльності, а індивідуальний рівень соціальної роботи - це безпосередня робота з клієнтом на основі його запитів [3, с 21]. У багатьох теоретичних джерелах об'єкти соціальної роботи розглядаються як потенційні клієнти соціального працівника [2, с 7].

Однозначно невизначеною в соціальній роботі залишається і типологія клієнтів. Вона має постійну динаміку, яка зумовлена соціоекономічними та психосоціальними факторами. Типологія клієнтів визначається також сферою соціальної роботи (система соціального захисту населення, система охорони здоров'я, система освіти, соціальна робота в пенітенціарних закладах тощо) та особливостями різних груп населення.

На думку В. І. Курбатова, всіх клієнтів можна класифікувати як представників трьох великих груп: першу групу становлять представники соціально незахищених верств населення (інваліди, сироти, безробітні), другу - маргинали, а третю - особи, що мають різні відхилення в поведінці [6, с 83].

Працівники сфери соціального захисту поділяють клієнтів за ознаками емоційного реагування на «агресорів», «ввічливих» і «німих».

Для «агресорів» характерне постійне незадоволення діями соціального працівника, що проявляється в роздратуванні та різних наріканнях клієнта на недостатню допомогу з боку працівників соціальних служб.

«Ввічливі» клієнти виявляють щирю вдячність соціальному працівникові за різні форми допомоги, охоче контактують із ним і намагаються всіляко допомогти соціальному працівнику під час надання клієнту різних видів послуг.

Поведінка «німого» клієнта характеризується емоційною стриманістю. Як правило, така людина намагається обмежити контакт із соціальним працівником лияє отримання певних видів соціальної допомоги та послуг.

Крім цих підходів до типології клієнтів, їх можна класифікувати за «універсальними» та «специфічними» ознаками. До «універсальних» ознак відносять такі, що притаманні всім клієнтам: стать, вік, соціальний статус. Як «специфічні» ознаки клієнта можна розглядати ті типові проблеми, які є причиною психологічного та соціального дискомфорту особистості.

Такі підходи до типології клієнтів соціальної роботи в систематизованому вигляді подано у наступній таблиці.

Таблиця 3

Класифікаційна ознака	Тип клієнтів
Кількість осіб	- Індивід - Мала група (сім'я, формальні та неформальні групи)
Вікова група	- Діти - Молодь - Особи зрілого віку - Люди похилого віку
Стать	- Чоловіки - Жінки
Соціальний статус	- Інваліди - Безробітні - Пенсіонери - Емігранти - Біженці
Типові проблеми: проблеми зі здоров'ям	Люди з обмеженими функціональними можливостями, ВІЛ-інфіковані; особи, які мають психологічні труднощі
відхилення у поведінці (девіації)	Особі, схильні до правопорушень; люди, які мають різні види хімічної залежності; люди з суїцидальними намірами
працевлаштування	Безробітні; особи, які повернулися з місць позбавлення волі

відсутність батьківської турботи	Діти, позбавлені батьківського піклування (біологічні та соціальні сироти)
насилля	Особи, які стали жертвами фізичного, психічного та сексуального насильства
сімейні стосунки	Члени неблагополучних сімей
Ступінь добровільності	Клієнти, які приходять за власною ініціативою Клієнти, яких приводять рідні чи направляють працівники соціальних служб

У практиці соціальної роботи типологія клієнтів виступає базисом для визначення типу соціальної агенції чи громадської організації, змісту та напрямів їх діяльності, залучення фахівців певного профілю, переліку різновидів соціальної допомоги та соціальних послуг.

Питання та завдання для самостійної роботи і контролю

1. Розкрийте сутність поняття «клієнт».
2. Проаналізуйте різні підходи до розуміння особистості клієнта.
3. Визначте найбільш типові характеристики клієнтів різних соціальних служб в Україні.

Література

1. Пинкус А., Минахан А. Практика социальной работы. - М., 1993.
2. Ромм М. В., Ромм Т. А. Теория социальной работы. - Новосибирск, 1999.
3. Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие / Отв. ред. Е. И. Холостова. - М., 2001.
4. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / За заг. ред. А. Й. Капської. - К., 2000.
5. Соціальна робота: Короткий енциклопедичний словник. - К., 2002.
6. Социальная работа / Под общей ред. проф. В. И. Курбатова. - Ростов н/Дону, 1999.
7. Фирсов М. В., Студенов Е. Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. - М., 2001.

2.2. МЕТОДИ ТА ФОРМИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Ефективність соціальної роботи сьогодні багато в чому залежить від визначення закономірностей та специфіки розвитку соціальних процесів, конкретних умов життєдіяльності особи чи соціальної групи, від особливостей соціального досвіду. До факторів, що визначають специфіку сучасної методології соціальної роботи, слід віднести: динамічність (гнучкість), яка проявляється в постійній зміні змісту та форми роботи соціального працівника; неперервність, що визначається потребою постійної підтримки контакту з клієнтом; циклічність, тобто стереотипне, закономірне повторення етапів, операцій; дискретність соціальної роботи як технологічного процесу, що проявляється в нерівномірності впливу на клієнта на різних етапах діяльності.

Важливе місце в організації та проведенні соціальної роботи належить цілісній системі її методів і форм, що являють собою специфічний інструментарій науково-практичних знань.

Грецьке слово «метод» означає шлях, спосіб пізнавальної, практичної діяльності людей. Метод розглядають як сукупність підходів, прийомів, операцій практичного чи теоретичного засвоєння дійсності [10, с. 74]. Нині під методом розуміють найкоротший шлях досягнення оптимальних результатів, що відповідають поставленим цілям.

Метод у соціальній роботі виконує подвійну роль, оскільки, з одного боку він виступає як спосіб, шлях пізнання і застосування знань, що вироблені в науках про життєдіяльність людини і в соціальній практиці, а з іншого боку, як конкретна дія, що сприяє якісній зміні об'єкта (суб'єкта). З цим підходом І. Г. Зайнишева перегукується визначення терміна «метод соціальної роботи», запропонованого новосибірськими вченими (М. В. Ромм і Т. А. Ромм). Вони розглядають метод як спосіб раціонального дослідження і перетворення дійсності, найкоротший шлях досягнення мети.

Грунтуючись на цих підходах, під методом соціальної роботи ми розуміємо *спосіб організації соціальної роботи, що приводить до досягнення оптимального результату і забезпечує позитивні зрушення в розвитку об'єкта (суб'єкта) соціальної діяльності*. По відношенню до соціальної роботи можна говорити про дві групи методів: методи соціальної роботи як набуття наукового знання і як практичної діяльності [6].

Торкаючись питання класифікації методів соціальної роботи, варто зазначити, що цей компонент організації соціальної роботи в спеціальній літературі знаходиться лише в стадії становлення. Але помітною є тенденція розгляду класифікацій методів соціальної роботи через призму міри спільності, що обумовлена інтегративним характером теорії та практики соціальної роботи. На цій підставі в класичній літературі з соціальної роботи визначають такі *групи методів*:

1. Загальні (філософські) методи, які існують як єдність світоглядної методологічної позиції суб'єкта соціальної роботи в різних видах діяльності.

Загальні методи визначають шлях, спосіб пізнання і перетворення дійсності, мислення. Одним з основних методів соціального пізнання є метод матеріалістичної діалектики, сутність якого полягає в тому, що процес виявлення та осмислення фактів, подій, явищ ґрунтується на відбитті у свідомості дослідника об'єктивної діалектики соціальної дійсності. При цьому, будь-яке явище чи подія розглядаються в стані свого становлення та розвитку, що відкидає можливість суб'єктивності у відсіюванні та тлумаченні фактів. Діалектика як метод наукового дослідження розширює можливості соціального передбачення та прогнозування, оскільки, що дозволяє віднайти найбільш глибинні причини і зв'язки подій, що відбуваються, визначити їх внутрішні закономірності й, внаслідок цього, позначити тенденції, що в них зароджуються. Для матеріалістичної філософії соціальна робота - це діяльність, результатом якої є створені матеріальні та духовні цінності, та яка спрямована, насамперед, на створення матеріального продукту. На відміну від цього, ідеалістична філософія розглядає будь-яку діяльність до формування людини як «зворушення і піднесення всієї людської істоти, спрямованої на інше, вище життя, нове буття». Тому визначення методологічного підходу (матеріалістичного чи ідеалістичного) на сьогодні в теорії соціальної роботи є одним з найменш окреслених питань [8].

2. **Загальнонаукові методи** застосовуються в багатьох галузях суспільної діяльності, в тому числі й у соціальній роботі. Вони визначають деякі аспекти процесу пізнання і перетворення світу. В сучасній літературі з проблем соціальної роботи [6; 11; 12] найчастіше згадуються такі загальнонаукові методи:

- метод наукової абстракції;
- метод аналізу та синтезу;
- метод індукції та дедукції;
- метод єдності загального та особливого;
- історичний метод;
- метод переходу від простого до складного;
- метод єдності якісного та кількісного аналізу;
- генетичний метод;
- конкретно-соціологічний метод;
- метод формалізації;
- метод аналогії;
- системно-структурний метод.

3. **Спеціальні наукові методи** - це специфічні способи пізнання і перетворення окремих сфер суспільного життя, що притаманні тій чи іншій системі знань. Ці методи після відповідної адаптації використовуються в соціальній роботі. Варто зазначити, що відносно цієї групи методів у літературі не існує єдності у визначеннях. Одну систему дій деякі автори називають **методом**, деякі - методикою, інші - технікою чи технологією.

Така різниця у підходах пов'язана, на нашу думку, з тим, що методи соціальної роботи багато в чому зумовлюються специфікою об'єкта, а також спеціалізацією соціального працівника, структурою соціальних служб, підрозділів тощо.

У професійній діяльності соціального працівника метод є способом реалізації діяльності, він начебто опосередковує мету і результат, задає «векторність» досягнення оптимального результату. Інколи визначення методів соціальної роботи накладається на загальне поняття *соціальних технологій*. Щоб розвести ці два терміни, зазначимо, що **соціальні технології** в психолого-педагогічній літературі розглядаються як сукупність методів, прийомів і впливів, що використовується для досягнення мети соціального розвитку. Типовим є погляд на соціальні технології як на узагальнення набутих і систематизованих знань, досвіду, умінь і практики роботи суб'єктів соціальної діяльності. Соціальні технології також розглядаються як сукупність способів професійного впливу на соціальний об'єкт з метою його покращення, забезпечення оптимізації функціонування при можливому тиражуванні певної системи впливу [9].

Соціальні технології - це єдиний тип технологічного процесу, що значною мірою ґрунтується на «суб'єкт - суб'єктних» відносинах. Без співпраці учасників соціального процесу, спільних дій індивіда, сім'ї, групи, яким надається соціальна допомога чи підтримка, неможливо покращити ті обставини, які послужили причиною застосування соціальних технологій.

Розуміння соціальної роботи як інтегрованого, універсального виду діяльності, спрямованого на задоволення соціально-гарантованих та особистісних інтересів і потреб людей, насамперед соціально-незахищених верств населення, дозволяє визначати два типи соціальних технологій:

- соціальні програми, що містять певні засоби та способи діяльності;
- саму діяльність, побудовану відповідно до таких програм.

Щодо другого типу, то тут частіше використовують термін «технології соціальної роботи (діяльності)».

Аналіз соціально-педагогічної літератури дає можливість визначити такі класифікаційні ознаки групування соціальних технологій:

- залежно від рівня суспільних відносин (технології макросистем, мезотехнології, мікротехнології);
- за ступенем практичного втілення в організаційний процес (інноваційні, конструктивні, традиційні);
- за місцем експериментальної перевірки та апробації (кабінетні, лабораторні, польові);
- за масштабністю соціальних операцій (глобальні, регіональні, локальні);
- за діяльним аспектом розуміння (соціальний контроль, соціальна профілактика, соціальна терапія, реабілітація, соціальна допомога, соціально-правовий захист, соціальне страхування, соціальне обслу-

говування, соціальне опікунство, соціальне посередництво, соціальний супровід).

Ми будемо виходити з визначення *технологій соціальної роботи як сукупності форм, методів і прийомів, що застосовуються соціальними службами, окремими закладами соціального обслуговування, соціальними працівниками з метою досягнення успіху соціальної роботи та забезпечення ефективності реалізації завдань соціального захисту населення*. З цього можна зробити висновок, що основним завданням соціально-педагогічних технологій є, насамперед, розробка методів і методик результативного та раціонального цілеспрямованого соціального впливу; застосування технологій як способу оптимізації соціально-педагогічного результату.

Повертаючись до питання класифікації та характеристики змісту методів соціальної роботи, варто зазначити, що основою класифікації методів практичної діяльності соціальної роботи можуть виступати як інтереси, потреби індивідів, так і соціальні інтереси управлінських систем. Так, Р. В. Овчарова в класифікації методів роботи, що використовуються в соціально-педагогічній практиці, пропонує певні класифікаційні ознаки для методів загальної соціальної роботи і визначає методи соціальної діагностики, соціальної профілактики, соціального контролю, соціальної реабілітації, соціально-економічні та організаційно-розпоряджувальні методи [5, с 274].

У більшості джерел із проблеми класифікації методів соціальної роботи визначаються такі групи спеціальних методів соціальної роботи: організаційні (адміністративні), соціально-економічні, педагогічні та психологічні. На нашу думку, до цього переліку слід також додати соціологічні методи в соціальній роботі. Крім того, інноваційна практика соціальної роботи породжує нові методи соціальної взаємодії, які не відповідають існуючим класифікаційним ознакам. До таких методів роботи належить вулична соціальна робота та метод «рівний-рівному». На характеристиці окремих методів ми спинимося більш детально.

До **соціально-економічних методів** соціальної роботи належать всі існуючі засоби, за допомогою яких спеціалісти соціальної роботи здійснюють вплив на матеріальні, моральні, сімейні, національні та інші соціальні інтереси й потреби клієнта. До соціально-економічних способів впливу належить натуральна та грошова допомога, моральне заохочення клієнта, встановлення пільг, здійснення патронажу, соціального супроводу, допомоги в побутовому обслуговуванні.

Організаційні (адміністративні) методи соціальної роботи розглядаються в контексті управлінського аспекту організації діяльності структури соціальних служб. Реалізація цієї групи методів можлива лише за умови наявності відповідних нормативно-правових документів. Організаційні методи закріплюють права та повноваження, обов'язки, відповідальність кожної ланки в органах управління соціальними

службами; дозволяють здійснити оперативне втручання, уточнення, вирішити епізодичні завдання. До основних методів цієї групи відносять: **регламентування, нормування та інструктування** [6].

Регламентування - спосіб організаційного впливу, що полягає в розробці та введенні в дію організаційних положень, обов'язкових для виконання в органах управління соціальними службами та установами (накази, типові положення, посадові інструкції тощо).

Нормування - встановлення нормативів з обмеженнями, що виступають орієнтирами в діяльності соціального працівника (наприклад, нормативи чисельності клієнтів із розрахунку на одного соціального працівника, нормативи часу обслуговування тощо).

Інструктування - метод організації найбільш толерантного соціального впливу, сутність якого полягає в роз'ясненні завдання, можливих шляхів його розв'язання, перешкод і наслідків неправильних дій клієнта, застереження його від можливих помилок. Найбільш розповсюдженими прийомами інструктування є *консультування та інформування*.

Педагогічні методи, які найчастіше використовуються в соціально-педагогічній практиці, є різновидом методів виховання. Методи формування свідомості спрямовані на формування певних понять, оцінок, суджень, світогляду особистості. *Переконання* - це спосіб впливу на раціональну сферу особистості за допомогою логічно аргументованої інформації з метою формування чи зміни поглядів, настанов, оцінок в об'єкта впливу. *Навіювання* - це спосіб впливу на особистість, що бере за основу некритичне сприймання інформації об'єктом впливу. Важливою відмінністю навіювання від переконання є його спрямованість не на логіку та розум особистості, її здатність мислити та розмірковувати, а на емоції людини, її готовність отримати готові інструкції до дії. Приклад - метод виховання, що ґрунтується на свідомому відтворенні особистістю певних способів поведінки.

Методи організації діяльності - це способи закріплення, формування позитивного досвіду поведінки, відносин, дій та вчинків. Найбільш типовими методами організації діяльності є методи доручення, соціального навчання та закріплення позитивного досвіду.

Доручення є методом організації соціально керованої діяльності. За типологією розрізняють *управлінські та виконавські доручення, постійні та тимчасові (змінні), індивідуальні та групові*. В соціально-педагогічній практиці набув поширення метод чергування творчих доручень. До соціально-педагогічних умов успішного застосування методу доручення слід віднести: наочність, гласність виконання доручення, забезпечення методичної підтримки в ході його виконання, урахування інтересів та соціального досвіду клієнта.

До методів організації діяльності більшість авторів відносить гру як спосіб соціальної взаємодії та розвитку творчої особистості клієнта.

Специфіка ігрової діяльності в системі соціально-педагогічної роботи полягає, на наш погляд, у профілактичній, превентивній спрямованості гри як засобу організації змістовного дозвілля, запобіганні асоціальній діяльності дітей та молоді.

Гра є одним із провідних інструментів в арсеналі соціального працівника ще й тому, що її можна застосовувати з метою діагностики, психокорекції міжособистісних стосунків. Крім того, гра сприяє духовному і фізичному звільненню, зняттю напруження, посиленню відчуття радості від подолання певних труднощів, перешкод. Під час гри людина відчуває насолоду від вільного прояву своїх здібностей. Ця ситуація ігрової творчості, що неодноразово повторюється, закріплюється і створює певний «творчий ключ», яким кожний соціальний працівник може користуватись у своїй діяльності.

Досвід застосування ігрових технік у соціальній роботі дозволяє запропонувати таку класифікацію ігор: *за кількістю учасників* (з обмеженою кількістю учасників, групові, масові); *за напрямом виховних дій* (музичні, танцювальні, інтелектуальні); *за видами обладнання*, що використовується (естафети, настільні, аукціонні та ін.); *за ставленням до творчості* (репродуктивні, конструктивні, новаторські). До психолого-педагогічних умов застосування гри в соціально-педагогічній роботі ми відносимо: визначення творчого потенціалу гри; визначення місця і часу проведення, кількості учасників; забезпечення комфортності та природності гри; врахування вікових та анатомо-фізіологічних і психологічних особливостей учасників гри; захист людської гідності, морального самопочуття кожного учасника гри; визначення місця ігротехніка під час проведення гри; цілеспрямоване поширення прав учасників гри.

Методи стимулювання діяльності спрямовані на стимулювання особистості до покращення чи зміни своєї поведінки, розвитку мотивації на соціально схвалені способи та види діяльності. Серед методів стимулювання визначають: методи позитивного підкріплення, методи негативного підкріплення, методи змагання.

Методи самовиховання сприяють свідомій зміні людиною власної особистості відповідно до суспільних вимог та особистісного плану самовдосконалення. До цієї групи належать методи самооцінки, самоорганізації, самоконтролю та самокорекції.

Психологічні методи в соціально-педагогічній роботі застосовуються з метою діагностування особливостей індивіда та організації на основі здобутих результатів різних видів психотерапевтичної та психокорекційної роботи.

Тестування - метод психологічної діагностики, провідним організаційним моментом якого є застосування стандартизованих запитань і завдань, що мають певну шкалу значень. Тестовий метод дає змогу з певною мірою точності встановити актуальний рівень розвитку в індивіда необхідних навичок, знань, особистісних характеристик тощо.

Психодрама - це метод групової психотерапії, де використовується рольова гра, під час якої створюються необхідні умови для спонтанного вираження індивідом почуттів, що пов'язані з важливими для нього проблемами. Під час психодрами створюються умови для переосмислення особистістю власних проблем і конфліктів, подолання неконструктивних поведінкових стереотипів і способів емоційної реакції, формування адекватних прийомів поведінки.

Соціодрама - спеціальний вид психодрами, спрямований на аналіз відносин між різними групами людей. Соціодрама не обмежується проблемами однієї людини чи конкретної групи. Вона спрямована на проблеми, які виникають у певному соціумі чи культурі, й притаманні значній кількості людей. Під час соціодрами аналізуються певні колективні уявлення та досвід, що зумовлені різними соціокультурними особливостями (соціальними, етнічними, професійними тощо).

Ігрова терапія - метод корекції емоційних і поведінкових розладів у дітей шляхом залучення їх до різноманітних ігрових ситуацій. У процесі гри спеціаліст спостерігає за поведінкою дитини, що дає йому певний діагностичний матеріал для того, аби запропонувати дитині таку гру та роль у ній, яка допоможе усвідомити негативні аспекти своєї поведінки чи сформувані ті навички соціальної взаємодії, які в неї є відсутніми або малорозвинутими. Гра виступає дійовим терапевтичним засобом, оскільки сприяє звільненню від напруження, психологічних «затисків», стереотипів, стимулює розвиток енергійності, життєвого оптимізму. Використання на занятті ігор обумовлене темою, віком учасників, рівнем сформованості окремих якостей вихованців. Терапевт має визначити потенціал кожної гри, умови залучення до неї учасників групи. Надзвичайно важливо визначити роль соціального працівника під час проведення гри! Вона поступово змінюється від позиції керівника, радника, члена журі до рівнозначного учасника ігрової дії чи стороннього спостерігача. Умовно можна визначити кілька найбільш поширених груп терапевтичних ігор: *діагностичні, корекційні, розвивальні, творчі*.

Сімейна психотерапія спрямована на корекцію міжособистісних стосунків між членами подружжя, батьками та дітьми. У процесі сімейної психотерапії робота спеціаліста та клієнтів насамперед спрямовується на пошук та усунення причини емоційних розладів у сім'ї.

Арттерапія - метод впливу на психоемоційний і фізичний стан людини за допомогою різних видів художнього та ужиткового мистецтва (малювання, живопис, ліплення, різьба, випалювання, дрібні вироби з хутра та тканин тощо). Фізичний і фізіологічний вплив арттерапії передусім полягає в розвитку ідеомоторних актів, покращенні рухової координації індивіда. Тому вона є дуже ефективним методом у реабілітації дітей з обмеженими функціональними можливостями. Заняття різними видами художньої діяльності сприяють психологічному розвантаженню, розвитку креа-

тивності та індивідуальності особистості, покращенню її самовідчуття. Групові заняття з арттерапії сприяють формуванню навичок спілкування між людьми, що, в свою чергу, полегшує їм соціальну адаптацію в різних мікросоціумах.

Епістолярна терапія як метод дозволяє досягнути «реставрації» міжособистісних стосунків у випадку, коли мовний контакт з клієнтом порушено чи він взагалі не існує. Крім того, лист до клієнта (чи до його батьків, осіб з кола найближчого оточення) можна використати як допоміжний засіб корекції стосунків. Як можливі форми роботи з епістолярної терапії можна назвати: лист до уявного (реального) друга; лист самому собі (до свого кращого Я, до свого поганого Я); лист до улюбленого героя (літературного, історичного); лист у майбутнє та ін.

Казкотерапія є однією з найцікавіших психокорекційних технік. Казка з її багатим виховним потенціалом та емоційною забарвленістю дозволяє вирішити безліч психолого-педагогічних завдань. Найбільш поширеними формами казкотерапії є: аналіз, відомих народних та авторських казок; створення казки «по слову від кожного»; експромтне інсценування казки; вигадування кінця казки чи початку нової казки, створення авторської казки кожним клієнтом, де в завуальованій формі він розповідає про власні проблеми, переживання та очікування. Аналіз таких казок дозволяє соціальному працівникові яскравіше побачити причини життєвої кризи дитини чи молодої людини, оцінити рівень позитивних зрушень, що відбулися (або не відбулися) в становленні чи психологічній реабілітації клієнта.

Одним із методів активного навчання та психологічного впливу, що застосовується в процесі групової взаємодії, є соціально-психологічний тренінг. Залежно від завдань ці тренінги умовно поділяють на дві великі групи:

1) тренінги, орієнтовані на набуття спеціальних навичок, наприклад, уміння вести ділові переговори;

2) тренінги, спрямовані на поглиблення досвіду в аналізі ситуацій спілкування, зокрема, в їх розв'язанні. Основна відмінність соціально-психологічного тренінгу від інших групових форм психокорекції полягає не в засвоєнні особистістю готових знань і прийомів, а в їх самостійному виробленні шляхом активної участі в процесі групової взаємодії.

Соціологічні методи використовуються в практиці соціальної роботи найчастіше з метою збору інформації щодо окремих суспільних проблем і визначення ставлення людей до них.

Спостереження - один з емпіричних методів дослідження, який полягає в безпосередньому та цілеспрямованому сприйнятті навколишньої дійсності. В соціально-педагогічній роботі воно здебільшого використовується для збору інформації про поведінку конкретної людини чи певної групи.

Опитування - спосіб отримання інформації про суб'єктивний світ людей, їх нахили, судження, мотиви діяльності. Інтерв'ю - метод опитування, яке проводиться у формі бесіди за чітко визначеним планом. Інтерв'ю бувають *дистанційні* (телефонне інтерв'ю) та *очні* (безпосереднє спілкування учасників інтерв'ю).

Анкетування - різновид опитування, що полягає в отриманні інформації шляхом письмової відповіді респондентів на запропонований перелік запитань. Фокус-група - це групове інтерв'ю, яке проходить у формі групової дискусії й спрямоване на отримання від її учасників «суб'єктивної інформації» про те, як вони сприймають певні суспільні події та явища.

Аналіз документів - один з основних методів одержання конкретного знання про соціальну реальність на основі інформації, зафіксованої в різних документах, текстах масової комунікації. Часто є додатковим методом з метою уточнення або підтвердження результатів опитування та спостереження. Біографічний метод полягає у вивченні особистих документів окремої людини (наприклад, характеристики, листи, щоденники). Досить часто цей метод використовують соціальні педагоги загальноосвітніх шкіл і закладів державної системи опіки для дітей-сиріт.

У соціальній роботі застосовуються не лише перераховані методи. Упродовж десятиріч у практиці соціально-педагогічної діяльності виникли та набули розвитку і поширення методи, яких не було на початку її становлення. Одним із них є соціальна вулична робота. Її мета полягає в покращенні становища та здоров'я дітей і молоді шляхом привнесення та додавання до середовища, де вони змушені жити, того, в чому вони мають потребу; спонукання дітей та підлітків до встановлення відносин із людьми, які піклуються про них, а також із тими, хто може допомогти їм в організації змістовного дозвілля.

Основні завдання вуличної соціальної роботи: встановлення довірливих відносин з кризовими категоріями дітей та молоді, які більшість часу перебувають на вулиці й потребують допомоги соціального педагога; сприяння в усвідомленні та прийнятті дітьми позитивних стереотипів соціальної поведінки; залучення громадськості до вирішення соціальних проблем «вуличних» категорій дітей та молоді; консультування з питань, важливих для даної категорії, в умовах анонімності та конфіденційності; переадресування клієнтів до інших існуючих інститутів соціальної допомоги; допомога в захисті від будь-якого фізичного та психічного насилля; надання первинної медичної допомоги; здійснення профілактичної роботи щодо запобігання правопорушенням і злочинності серед дітей та молоді; надання окремих соціальних послуг (доставка їжі, одягу, медикаментів тощо). Особливості вуличної соціальної роботи полягають у можливості встановлення інформаційного та особистісного контакту соціального педагога зі значною кількістю людей, здійсненні діагностики соціальної ситуації (визначення кількості представників

окремих категорій, їх реальних проблем і потреб); соціальної допомоги на території клієнта, в умовах близького для нього середовища; пропаганді та популяризації системи соціальної роботи серед населення, залученні потенційних волонтерів. Основні форми вуличної соціальної роботи: ігротеки, дискотеки, вуличний театр, консультування, пункт соціальної підтримки.

Аналіз соціуму - це збір соціально-статистичних даних, за допомогою яких можна охарактеризувати життєву ситуацію населення в певному соціальному середовищі. До таких даних відносять кількість дітей і дорослих, людей з особливими потребами, осіб девіантної поведінки, дані про різні типи сімей, об'єкти культурно-освітнього призначення тощо.

Метод «рівний-рівному» - це спосіб надання та поширення достовірної інформації шляхом довірливого спілкування ровесників у межах організованої (акції, тренінги) та неформальної соціальної роботи (спонтанне спілкування), яку проводять спеціально підготовлені підлітки та молоді люди.

У літературі з проблем соціальної роботи досить типовим є підхід до класифікації методів соціальної роботи залежно від *позиції взаємодії соціального працівника і клієнта*. Вирішення основних завдань соціальної роботи безпосередньо пов'язане з необхідністю організації взаємодії соціального працівника і клієнта, при цьому соціально-психологічні механізми, що закладені в основу цієї взаємодії, будуть істотно відрізнятися залежно від того, хто буде виступати клієнтом: індивід, група чи община. Відповідно, йдеться про методи індивідуальної, групової роботи та роботи в громаді.

Метод індивідуальної соціальної роботи був запроваджений у практику М. Річмонд. Його сутність полягає у вирішенні проблеми з метою надання підтримки і створення ситуації, що спрямовує клієнта на розгляд ситуації й викликає бажання подолати життєві перешкоди. В основу методу покладено механізм адаптації клієнта до життєвої ситуації. До його основних складових належать: встановлення первинної комунікації, вивчення та аналіз проблемної ситуації, визначення мети і завдань спільної роботи; корекція взаємостосунків індивіда із соціальним оточенням і з самим собою; оцінка результатів спільної роботи. Корекція ставлення до самого себе, до власного «Я» передбачає прояв адекватної самооцінки, усвідомлення причин пригніченості та їх подолання, реставрацію адаптивності, вироблення навичок щодо самостійності, створення ситуації антинавіювання, формування почуття гідності, поваги до себе, зміну ієрархії в системі цінностей, домагань клієнта. Корекція ставлення до інших (далеких і близьких) ґрунтується на здатності до емпатії, розумінні почуттів інших, чуйності, здатності до доброзичливого сприйняття стану та інтересів, переваг і недоліків інших осіб; набуття навичок повноцінного спілкування, вміння запобігати конфліктам і своєчасно розв'язувати конфліктні ситуації.

Корекція ставлення до життя можлива за умови отримання навичок щодо вибору і прийняття рішення, мобілізації та самоорганізації; формування стійкого ставлення до неприємностей, загроз; оптимістичного сприйняття реальності; подолання перешкод, труднощів. Використання методу індивідуальної роботи є найбільш виправданим при визначенні перспектив клієнта, його адаптації до реальних умов, подоланні стресів, при самопізнанні та самоприйнятті. До істотних переваг цього методу належить те, що окремо взятому учаснику приділяється уваги більше, ніж в умовах роботи групи.

Метод групової соціальної роботи активно розроблявся в 70-ті роки ХХ ст. Особливе значення для розробки теорії методу мають результати досліджень теорії малих груп (Я. Коломенський, Р. Кричевський, К. Рудестам та інші). У сфері міжособистісних стосунків людина відчуває потребу в емоційному теплі, розумінні та контакті з іншою людиною. Соціальні суперечності нашого суспільства нерідко викликають у людей відчуття небезпеки, недовіри і безсилля. Таким чином, досвід, що набувається в спеціально організованих групах, сприяє протидії відчуженню, розв'язанню проблем, що виникають у процесі міжособистісної взаємодії. До основних переваг групових форм роботи можна віднести такі:

1. Група створює умови «суспільства в мініатюрі», що відображає зовнішній світ і дозволяє програвати реалістичні ситуації в штучно створеному спілкуванні.

2. Приховані фактори соціального тиску стають явними в умовах групи і впливають на індивідуальні життєві позиції.

3. Група надає можливість отримати зворотний зв'язок і підтримку від людей, що мають спільні проблеми чи переживання з конкретним учасником групи.

4. У процесі групової взаємодії відбувається прийняття цінностей і потреб інших людей.

5. В умовах групи людина відчуває себе прийнятою іншими, користується довірою, оточена турботою і має можливість отримати допомогу. Крім того, член групи сам приймає, довіряє, турбується про інших і допомагає їм.

6. Ситуація групи може значно полегшити проблеми, що виникають у міжособистісних стосунках; вона надає можливість відчути реакцію на себе і свої вчинки, проекспериментувати різні стилі спілкування з партнерами по групі.

7. У групі кожен відчуває себе рівноцінним партнером у спілкуванні чи в будь-якій творчій взаємодії (на відміну від спілкування клієнта з соціальним працівником, за якого існує певний соціально-психологічний бар'єр).

8. Група заохочує кожного учасника в спробі саморозкритися та самовдосконалитися, внаслідок цього зростає впевненість людини в своїх силах.

9. Гнучкість форм групової роботи робить цей метод більш демократичним, придатним для значної кількості людей, що потребують допомоги.

10. Варто зазначити, що робота з групою має ще й економічні переваги. Зустріч 10-15 клієнтів обійдеться дешевше для кожного з них порівняно з вартістю індивідуальних зустрічей.

Головною перевагою групової форми роботи є здобуття особистісного досвіду поведінки в мікросоціумі. При цьому група не пропонує еталонів поведінки, вона лише допомагає усвідомити емоційний стан, почуття, сформувати готовність до відповідальності особистості за своє майбутнє та життя в цілому. Кінцевою метою роботи групи є реабілітація кожного у власному сприйнятті, думках, почуттях; прийняття реального життя, реставрація почуття гідності та оптимізму.

У практиці соціальної роботи існують такі види груп: групи відновлення, освітні групи, групи самопомоги, терапевтичні групи тощо. Залежно від мети роботи групи змінюється позиція соціального працівника. Він може виконувати роль організатора, координатора зовнішніх і внутрішніх зв'язків групи, посередника у міжгруповій взаємодії, інструктора, тренера тощо.

Метод роботи в громаді будується на взаємодії соціальних служб та соціального працівника з представниками різних соціальних груп на місцевому чи регіональному рівні. «Громада» - це складна соціально-економічна, культурно-історична система групової спільності людей [6]. Громада виконує цілий ряд функцій по відношенню до своїх членів: соціалізації, взаємопідтримки, виробництва і розподілу прибутків, соціального контролю тощо. До пріоритетних завдань роботи в громаді слід віднести: розвиток соціальних зв'язків у громаді та організацію системи взаємопомоги і координації спільноти; розробку, впровадження та оцінку ефективності соціальних програм і планів діяльності організацій, робота яких пов'язана з питаннями соціального добробуту населення. Реалізація цих завдань спрямована на досягнення головної мети - активізації розвитку громади і покращення моделі її життєдіяльності.

Методи соціальної роботи постійно перебувають у процесі розвитку та вдосконалення. Їх реалізація наочно виявляє таке поняття, як *«форма соціальної роботи»*, під якою розуміють як одиничні заходи, так і довгострокові програми соціальної роботи. Якщо метод виступає шляхом, способом досягнення мети і розв'язання завдання, то форма виступає способом організації змісту роботи, сполучення певних її функцій. Завдяки формам методи соціальної роботи наповнюються конкретним змістом. О. В. Безпалько, зупиняючись на соціально-педагогічному аспекті характеристики форм роботи, визначає їх як варіанти позитивної активності дітей та молоді, що спрямовані на розв'язання соціально-педагогічних завдань. Автор характеризує такі специфічні ознаки форми роботи:

функціональність, структурність, інтегративність тощо [10]. Одним із найбільш не розроблених питань у теорії соціальної роботи є класифікація форм соціальної роботи. На нашу думку, до найтипівіших класифікаційних ознак слід віднести наступні: за кількісним складом учасників (індивідуальні, групові, масові); за домінуючим засобом впливу на клієнта (словесні, практичні, наочні); за складністю побудови (прості, складні, комплексні); за часом проведення (довгочасні, короткочасні). Узагальнюючи визначення, наведені в низці літературних джерел, *форму (організаційну форму) соціальної роботи можна розуміти як спосіб організації діяльності соціального працівника та клієнта соціальної роботи.*

В основу реалізації методів і форм соціальної роботи мають бути покладені принципи соціальності та розвитку. Наукове обґрунтування методів соціальної роботи, їх визначення і застосування є свідченням певного рівня розвитку соціальної діяльності. Взаємозв'язок факторів, що впливають на поведінку особистості, потребують комплексного використання всіх груп методів і форм соціальної роботи, тим паче, що більшість із них у практичній діяльності перетинаються, їх застосування є взаємозумовленим. Отже, можна зробити висновок, що основним завданням реалізації сучасних соціальних технологій є, насамперед, розробка методів і форм результативного та раціонального цілеспрямованого соціального розвитку, оптимізація соціального результату.

Питання та завдання для самостійної роботи і контролю

1. Дайте визначення поняття «метод соціальної роботи».
2. Назвіть основні класифікаційні ознаки систематизації методів соціальної роботи.
3. Розкрийте взаємозв'язок понять «методи соціальної роботи», «технології соціальної роботи», «форми соціальної роботи». Розробіть структурно-логічну схему цих взаємозв'язків.
4. Запропонуйте визначення і дайте характеристику спеціальних методів соціальної роботи.
5. Заповніть таблицю, користуючись матеріалами параграфа:

№	Методи соціальної роботи	Соціальні групи, клієнти	Соціальні установи, соціальні працівники	Орієнтовні форми роботи

Література

1. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола; Заг. ред. А. Й. Капської. - К., 2002. - 164 с
2. Лекции по технологии социальной работы: В 3-х ч. / Под ред. Холостовой Е. И. Часть 1. - М., 1998.
3. Методика и технологии работы социального педагога: Учеб. пособие для студентов высших учеб. заведений / Б. Н. Алмазов, М. А. Беляева, Н. Н. Бессонова и др.; Под ред. М. А. Галагузовой, Л. В. Мардахаева. - М., 2002. - 192 с.
4. *Никитин В. А.* Начала социальной педагогики: Учеб. пособие. - М., 1998.
5. *Овчарова Р. В.* Справочная книга социального педагога. - М., 2001. - 480 с.
6. *Ромм М. В. Ромм Т. А.* Теория социальной работы. Учеб. пособие, - Новосибирск, - 1999. - 64 с.
7. Российская энциклопедия социальной работы / Под ред. А. М. Панова, Е. И. Холостовой. - М., 1997.
8. Таинственнее, чем мир... / Сост. авт. введения и комментариев В. М. Кларин, В. М. Петров. - М., 1991. - 80 с. (Новое в жизни, науке, технике. Сер. "Педагогика и психология" № 12).
9. Технологии социальной работы: Учебник / Под общей ред. Е. И. Холостовой. - М., 2001. - 400 с.
10. Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посібник / За заг. ред. проф. Капської А. Й. - К., - 372 с.
- И. Технология социальной работы: Учеб. пособие для студентов высших учеб. заведений / Под ред. И. Г. Зайнишева. - М., 2002. - 240 с.
12. *Фурдей С. Г.* Понятие социальной технологии // Социальная работа / Под общей ред. проф. В. И. Курбатова. - Ростов на Дону, 1999.

2.3. УПРАВЛІННЯ ТА МЕНЕДЖМЕНТ У СОЦІАЛЬНІЙ РОБОТІ

Існує понад трьохсот зовсім різних наукових визначень поняття «управління», а єдиного загальноприйнятого немає. Проте всіх їх об'єднує одне: для того щоб управляти, необхідно, по-перше, впливати, по-друге, бачити, усвідомлювати мету цього впливу. Слід також зазначити, що в наявних словниках поняття «керівництво» та «управління» є тотожними. Що стосується різниці між управлінням і менеджментом, то тут є певні особливості. Деякі дослідники зводять її до різниці між *адміністративними* та *демократичними* формами управління, вважаючи перші управлінням, а другі - менеджментом. Розвиток ринкових відносин, зміна ідеологічних парадигм, політичний плюралізм стимулювали увагу до мети діяльності окремо взятої організації.

Також існує велика кількість трактувань поняття «менеджмент». І це виправдано, тому що на будь-якій стадії розвитку організації ми маємо справу з менеджментом різного спрямування (технологічний, фінансовий, інноваційний тощо). Йдеться тут про цілеспрямований вплив на людей з метою перетворення неорганізованих елементів в ефективну та результативну силу. Іншими словами, *менеджмент - це певним чином скеровані людські можливості, за допомогою яких лідери-керівники досягають тактичних та стратегічних цілей організації.*

Соціальне управління як тип і функція загального управління - особливий вид управлінської праці, що забезпечує виконання відповідних соціальних завдань засобами адекватної організаційної структури.

Менеджмент соціальної роботи є одним із видів соціального управління, тобто такої управлінської праці, де головним суб'єктом та об'єктом діяльності на рівні відповідної організації соціальної сфери (далі - соціальна служба) виступає людина. *Предмет і продукт менеджменту соціальної роботи* характеризуються рядом особливостей:

- ідеологія, філософія соціальної роботи або їх невизначеність;
- цілі соціальної політики та завдання, що ставляться залежно від нормативних документів, виданих органами виконавчої влади, місцевого самоврядування;
- особливості статусу, форм власності соціальної служби й типів завдань соціальної роботи;
- види діяльності, професійні ролі соціальних працівників і спеціалізації соціальних служб;
- адресати впливу, взаємодії (клієнт соціальної роботи).

При цьому закономірності соціальної роботи, що виражають постійні, об'єктивно зумовлені зв'язки, такі, що повторюються, між сутностями соціального явища/проблемами та процесами в соціальній роботі тільки стверджують особливості менеджменту (див. модель 2).

Насамперед, це:

- взаємодія соціального працівника та клієнта соціальної служби;
- взаємовплив соціальної служби та соціального працівника;
- взаємовідносини соціальної служби та клієнта;
- співпраця однієї соціальної служби з іншою в контексті мети соціальної роботи з клієнтом.

Модель 2

Взаємозв'язки суб'єктів та об'єктів соціальної роботи

Таким чином, «менеджмент соціальної роботи» - це **свідомий системний вплив** на процес і результати організації соціальної служби: розвиток соціальної допомоги, обслуговування, профілактика, патронаж, інспектування, консультування, інформування шляхом оптимального використання ресурсів клієнта та соціальної служби різних форм власності, прийняття конкретного рішення щодо мети, завдань соціальної роботи з окремим випадком або набором факторів соціальної проблеми.

Інтегровані, міждисциплінарні значення менеджменту соціальної роботи аргументують **місію** менеджменту в контексті феномена соціальної роботи, а саме:

- це принципова політична доктрина щодо допомоги людині та відповідальності перед суспільством, територіальною громадою;
- це практика діагностики соціальної проблеми або соціальної ситуації, проектування мети, пріоритету завдань соціальної роботи, моделювання втручання, пошуку, експерименту, дослідження та знаходження оптимального рішення в соціальному просторі людини, сім'ї, громади;
- це стиль творчості команди соціальних працівників;
- це постійний, динамічний процес формування нової норми соціальної роботи в контексті постійних соціально-економічних змін і територіальних особливостей.

Головна мета менеджменту соціальної роботи - забезпечення реалізації основних принципів державного підходу до організації соціальної роботи в умовах конкретної соціальної служби (*орієнтація на практичний результат, прогнозування перспектив* щодо здатності соціального

працівника вирішувати актуальні завдання громади, з урахуванням інтересів групи, запитів особистості; *комплексність запобігання* проявам галузевої завуальованості, низькій якості і недоступності соціальних послуг, безвідповідальності та некомпетентності спеціалістів із соціальної роботи, недооцінці ними етичних стандартів, тобто всьому тому, що завдає шкоди особистості, сім'ї, громаді).

Порівняльний аналіз основних аспектів соціальної політики та соціальної роботи дозволяє *представити менеджмент соціальної роботи як політичний процес, у ході якого встановлюється: коли, як, скільки, кому відповідна соціальна служба має надавати соціальні послуги.*

Які ж складові процесу менеджменту соціальної роботи? По-перше, це процес класичного управління: збір, переробка, передача інформації (**предмет менеджменту**), що використовується для відпрацювання рішень (**продукт менеджменту**). По-друге, елементами менеджменту соціальної роботи як виду професійної людської діяльності є мета управління, спосіб досягнення мети, об'єкт і суб'єкт управління, які взаємодіють у певному середовищі. По-третьє, функції управління організацією: планування, організація, оперативне управління, мотивація (активізація та стимулювання роботи), навчання кадрів, облік та аналіз, зворотний зв'язок, координація, контроль. По-четверте, засоби управлінської праці: методи, засоби обробки та аналізу інформації, прийняття на цій основі конкретних рішень. По-п'яте, технологія управління: прийоми, засоби та порядок (послідовність, регламент) здійснення процесу управління в цілому та в його складових функціях.

Менеджмент соціальної роботи часто називають **унікальним** або, принаймні, відмінним від інших типів управління організацією, особливо від промислових, виробничих. У контексті відповідного порівняння вважається, що особливості менеджменту соціальної служби є принципово суттєвими з точки зору соціальних явищ, соціальних проблем, професійної спрямованості соціальних працівників.

Як висновок: менеджмент соціальної роботи - це тисячі можливих варіантів і нюансів управлінської діяльності, праці. Теорія і практика менеджменту соціальної роботи не дають конкретних рекомендацій чи зразків для окремо взятих, існуючих випадків, а навчають загальним прийомам, методикам і способам розв'язання тих чи інших управлінських проблем у контексті професійної соціальної роботи.

Організація в менеджменті соціальної роботи. Якщо в класичному менеджменті організація - це систематизоване, свідоме об'єднання **дій людей** для досягнення певних цілей, то організація соціальної сфери (соціальна система, організація, яка здійснює соціальну роботу, соціальна служба тощо) - це систематизоване, структуроване, публічне, свідоме об'єднання дій людей для досягнення ефективного результату в розв'язанні соціальної проблеми в контексті мети соціальної роботи.

Для організацій соціальної сфери послідовні процеси життєдіяльності мають наступні визначення: отримання ресурсів від зовнішнього середовища (наприклад, громади міста) та оптимальне використання ресурсів власне соціальної роботи; виробництво соціальної послуги або надання соціальної допомоги; збільшення ресурсів клієнта та ресурсів громади. Розглянемо «Компоненти організації соціальної служби, що піддаються змінам».

Варто звернути увагу на три принципових правила розуміння компонентів соціальної служби як організації: по-перше, компоненти соціальної служби, які виступають в організації зв'язаними попарно, функціонують і як єдине ціле; по-друге, мінімальні зміни в одному з компонентів призведуть до змін в інших компонентах; по-третє, вплив зовнішнього середовища на кожний із компонентів є непрямим, тоді як на організацію цей вплив є безпосереднім (прямим).

Модель **самоаналізу організації** за умовною назвою «Сім ознак менеджерського процесу соціальної служби» дозволяє поглиблено розглянути основні складові організації та закономірності їх взаємозв'язку, а саме:

зовнішнє середовище (громада, оточення, партнери, конкуренти)

Оточення буває різним за своєю складністю, здатністю сприймати зміни та сприяти конкурентоспроможності організації.

Модель 3

**Компоненти організації соціальної служби,
що піддаються змінам**

призначення (мета)

Призначення або місія соціальної служби, що тісно пов'язана з метою, значною мірою визначає головні завдання, які потрібно виконати, а також визначає, які технологічні та кадрові ресурси необхідно залучити для цього. Передумови визначення мети:

реєстрація індикаторів проблеми: отримання інформації, яка свідчить про необхідність зміни місії організації, її завдань, скорочення споживання ресурсів тощо;

аналіз ситуації: проведення аналізу сильних і слабких сторін організації, зовнішніх можливостей і загроз, їх взаємозв'язків;

опис (формування) проблеми: що, де, як, чому, з якої причини виникло, чому ще погано, до чого може призвести, якщо не вирішити проблему?

проекування соціальної послуги (планування роботи)

Те, як спеціалісти з соціальної роботи об'єднуються для втілення в життя певного завдання, звичайно, є похідною функцією від рівня технологій та оточення, ресурсів клієнта та соціальної служби. Головна проблема - це ступінь взаємозалежності проблем.

структура служби

На відміну від планування роботи, при плануванні структури соціальної служби увага зосереджується насамперед на загальному розподілі влади та повноважень, обробці інформації, визначенні ролі тих, хто буде приймати рішення в межах організації, на тому, як будуть зв'язані між собою окремі виробничі групи, підрозділи. Діапазон такого планування сягає від визначення функцій у соціальній службі допомоги за місцем проживання до більш складного планування модулів. Структура і побудова соціальної служби мають відповідати її призначенню, стратегії, технологічному рівню та оточенню.

міжорганізаційні відношення

У міру того, як зростає складність оточення сфери надання соціальних послуг і прискорюються темпи змін, ключовим елементом стратегії багатьох соціальних служб є формування відносин між співробітниками.

зміни (оновлення та новаторство)

Тепер, як ніколи, соціальні служби покликані розвивати свою здатність до змін, інновацій та новаторства. Вони можуть відрізнитися за функцією, яку виконує певна організація в системі соціального обслуговування, допомоги, захисту тощо. Для більшості соціальних служб здатність працювати творчо та керувати змінами, а також уміння бути новаторами, є ключем для довголіття.

стратегічні питання

Існує багато стратегічних рівнів: від ролі організації в суспільстві в цілому до конкретних ділянок роботи чи соціального обслуговування, які організація обирає для себе, аби безпосередньо брати в них участь, до того, як організація бажає поводитися в цій галузі, й, нарешті, до функціональних

засобів, користуючись якими організація досягає своєї мети. Підхід конкретної соціальної служби до зиршення такого типу стратегічних питань буде, звичайно, змінюватися як функція від конкретного оточення, з одного боку, і від внутрішніх ресурсів - з іншого. Імовірність успіху конкретної стратегії залежатиме не лише від змісту, а й від способу її втілення в життя та дотримання принципів ефективної соціальної роботи.

*Характеризуючи складність соціальної служби як системи, потрібно підкреслити, що ця складність піддається опису (до порівняння з системою - комп'ютер) і має достатньо аргументів для того, щоб віднести організацію - соціальну службу - до імовірних систем як таких, для яких притаманний дух протиріч (порівняємо з системами: «прибуток», «рефлекс»). Таким чином, **менеджмент соціальної роботи - це управління, але управління імовірною системою - організацією, що в умовах протиріч (існують, динамізують, накопичуються, трансформуються) спрямоване на досягнення цілей соціальної роботи при врахуванні факторів впливу на організацію, досвіду використання ресурсів соціальної роботи та відповідної соціальної служби (соціальна норма), розвитку ресурсів клієнта в конкретних умовах реалізації процесів життєдіяльності організації. У такому контексті можна ототожнити два поняття «менеджмент соціальної роботи» та «менеджмент соціальної служби».***

Закономірне розширення та ускладнення системи соціальної роботи в міжнародному товаристві соціальних працівників стимулювало ціле-спрямований пошук від розуміння відповідності контролю та управління, до усвідомлення потреби в управліннях, які володіли б не тільки технічними управлінськими навичками, а й уміннями застосовувати змістовні та етичні норми соціальної роботи. Ці закономірності посилюються з середини 80-х років, коли в технологіях соціальної роботи відбуваються відчутні, радикальні зміни та більш вагомим стає політичний контроль. Ось чому вже на межі 1985-1990 років у розвинених країнах управління соціальною роботою та менеджмент соціальних служб **стають центральними методами соціальної роботи. У 90-х роках** минулого століття викладачі соціальної роботи в більшості представляли менеджмент цієї роботи як процес:

- формування політичної лінії та презентацію її у вигляді оперативних цілей (у тому числі - публічну презентацію);
- розробки програм соціальної роботи та керівництво щодо їх реалізації;
- організації фінансування та забезпечення ресурсами соціальну роботу в країні (Франція);
- діяльності соціальної служби (Велика Британія);
- соціальної роботи з клієнтом (США, Німеччина);
- керівництва та контролю за персоналом соціальних служб (або супервізія);

- виконання публічних, представницьких функцій та зв'язок з громадськістю;
- здійснення соціального просвітництва (наприклад, у Німеччині з дитячих садочків запроваджено реалізацію основної функції соціального педагога як соціальне навчання дитини щодо вміння правильно організувати своє життя в громаді);
- оцінки та впровадження інновацій з метою підвищення ефективності соціальної роботи.

У соціальних службах України практично ще немає професійних менеджерів. Є формалізовані управлінські одиниці в особі директора. Проблема зміни директорського, командного менталітету в соціальній роботі на менеджерський вже є досить актуальною. Спроби перенести без змін досвід зарубіжного менеджменту в практику нашої діяльності не дають позитивних результатів. Менеджмент соціальної роботи набуває все більшого значення в плані забезпечення інноваційного підходу, міжсекторної співпраці соціальних служб, ефективності соціальної роботи з клієнтом тощо. Менеджмент дозволяє орієнтуватися в інформаційних потоках, стимулює практичні вміння соціальних працівників та оптимальний вибір управлінського рішення, розширює організаційний контекст соціальної роботи та утворює актуальність нової соціальної норми діяльності в Україні. Таким чином, головним результатом менеджменту соціальної роботи є оптимізація функціонування соціальної служби, отримання значно більшого ефекту при найменших зусиллях, витратах, у тому числі й витратах часу.

Об'єктами менеджменту соціальної роботи є: ресурси соціальної служби, ресурси соціальної роботи, клієнти соціальних служб (ресурси клієнта), спеціалісти з соціальної роботи, вся система взаємовідносин, що складається при наданні соціальної послуги.

Суб'єктами менеджменту в соціальній роботі є керівний склад соціальних служб та органів управління соціальними службами.

Функції менеджменту соціальної роботи - це види діяльності керівних осіб соціальної служби, управління соціальними службами, з допомогою яких вони впливають на об'єкт менеджменту соціальної роботи. Максимальне врахування механізмів функціонування соціальної служби, дає можливість запропонувати таку класифікацію функцій менеджменту соціальної роботи (див. модель 4).

Менеджерські функції соціальної служби

Під ресурсами розуміється сукупність витрат (певна соціальна норма) політичних, матеріальних, технологічних, фінансових, інформаційних, кадрових, особистісних, які застосовуються для досягнення мети, з урахуванням витрат ресурсів не тільки в сфері практичного виробництва соціальної послуги, а й у сферах проектування, конкретизації, коригування, публічної презентації, споживання, зворотного зв'язку з клієнтами в соціальній службі, системі соціальних служб.

Принципи менеджменту соціальної роботи. Принципи менеджменту соціальної роботи - вагомий інструмент методичного та організаційного підґрунтя кожної соціальної системи, взаємодії суб'єктів та об'єктів менеджменту. До групи принципів, що визначають сутність менеджерської праці, ми відносимо такі принципи: програмування соціальної роботи, одноосібне керівництво, пошук та визначення партнерів соціальної служби, структурність, розподіл влади в організації, діапазон контролю, делегування повноважень щодо прийняття рішень, відповідність влади і відповідальність.

Моделі та методи взаємозв'язку об'єктів і суб'єктів менеджменту. Ефективне вирішення соціальними службами завдань потребує того, щоб їх структура складалася з елементів, необхідних для виконання завдань соціальної роботи. Якістю структури будь-якої соціальної служби є те, що вона пов'язана з усіма сторонами діяльності служби. Тому проблема вдосконалення структури соціальних служб є особливо актуальною для

організації соціальної сфери України. Можна виділити різні за своєю структурою і змістом моделі взаємозв'язку суб'єктів та об'єктів менеджменту в організації: *ієрархічна модель, колективна модель, розвивальна модель*.

Ієрархічна модель характерна для багатьох соціальних систем в Україні (наприклад, лікарні); вона є більш раціональною для системного та базового рівнів соціальної роботи. Ця модель має такі домінуючі ознаки (які потрібно враховувати та розвивати): повноваження щодо рішення та контролю зосереджені виключно в керівника соціальної служби; комунікація відбувається, переважно, в одному напрямку; характер комунікації - «розпорядження зверху»; компетентність співробітників чітко регламентована; виробничий процес визначений; потенціал зміни структури організації невеликий.

Колективна модель містить такі ознаки: ієрархія майже відсутня; серед спеціалістів із соціальної роботи домінує солідарність; висока значимість самовизначеності та самоконтролю; рішення приймаються в процесі дискусій; функція керівника полягає, насамперед, у тому, щоб бути довіреним представником усіх співробітників служби; завдання керівника - моделювання та координація; шлях інформації досить короткий - «кожен інформує кожного». Аналіз запропонованих ознак колективної моделі організаційної структури дозволяє говорити про наявну ідентифікацію співробітників з організацією їхньої роботи, високий ступінь мотивації. Неформалізована дискусія з різних робочих питань у колективі сприяє узагальненню досвіду, коригуванню завдань соціальної роботи з клієнтом, одночасно при цьому досягається синергетичний ефект, пришвидшуються творчість та інновації.

Розвивальна модель. Це взаємодія між чітко сформованою метою та можливістю співробітників вносити зміни до складових політики служби. Така цінність розвивальної моделі управління гарантує послідовність і гнучкість реагування служби на внутрішні та зовнішні зміни. На чолі такої організації завжди має перебувати менеджер вищого рівня - лідер, якому належить право остаточного рішення; йому асистує група управлінців стратегічного та тактичного рівнів. Переваги: кожний з підлеглих має тільки одного начальника, що сприяє чіткому та оперативному управлінню; відкритість, гласність управління; постійний, взаємний діалог керівника зі співробітником свого відділу (напрямку).

Характеристики та правила взаємодії суб'єкта та об'єкта підкреслюють принциповість менеджменту як свідомого впливу і вибору найкращого, оптимальнішого рішення щодо організації соціальної роботи в умовах конкретних ресурсів організації, на відповідній території, у визначений час діяльності. Кожна група характеристик несе певний раціоналізм, прагматизм, і водночас не позбавлена суперечливості, невичерпаності. *При розгляді та конструюванні взаємозв'язку об'єктів і суб'єктів менеджменту*

соціальної роботи важливо зберегти основні доміанти, орієнтири, особливості соціальної служби, не піддатися ілюзії копіювання об'єкта, суб'єкта, принципів, мети та завдань менеджменту соціальної роботи.

Модель «Менеджерська сітка в соціальній роботі» є авторським алгоритмом, технологією менеджменту соціальної роботи; будується на комбінації чотирьох фундаментальних складових (модель 5): ставлення до соціальної роботи; ставлення до соціальної служби, ставлення до соціальної послуги; ставлення до людей. *Увага до складових* «Ставлення до соціальної роботи», «Ставлення до соціальної служби», «Ставлення до соціальної послуги» - це увага до зосередження зусиль на етапі формування успішних ідей, об'ємів та якості соціальної послуги, ефективності реагування на запит клієнта та вищого керівництва соціальної служби. *Увага до складової* «Ставлення до людей» - це увага до зосередження зусиль на етапі створення умов творчої праці соціальних працівників, реалізації прав клієнтів соціальної служби, зростання якості соціальної роботи.

Модель 5

Менеджерська сітка в соціальній роботі

Таблиця 4

Характеристики державної та приватної соціальних служб

Характеристики	Державна соціальна служба	Приватна соціальна служба
Що визначає місію служби?	Суспільні цінності	Техніка надання послуги та ідея <i>витрат</i>
Чи призначається клієнт?	Клієнт призначається за нормативними документами держави, органів влади	Служба сама визначає, хто буде її клієнтом
Тип організації	Бюрократична організація ієрархічної структури - піраміди, що обмежує прийняття рішення	Свій власний професійний досвід - більш вільні у прийнятті рішення
Здатність до обмеження	Безмежний сектор	Завжди можуть себе обмежити
Адаптаційний ресурс	Не закладено потенціалу змін	Зкладено потенціал змін відповідно до законів ринку
Характер підходу до клієнта	Однорідний підхід до клієнта, процедури, закладені урядом	Індивідуальний підхід, що залежить від ситуації та професійності вирішення
Етичні стандарти соціальної роботи	Дотримуються вимог статусу державних службовців	Професіонали, що дотримуються етичних стандартів
Характер відповідальності	Відповідальні перед державою, підпорядковані широкому колу	Відповідальні перед клієнтом, чітко враховують, що клієнт має також певні права
Публічна відкритість	Особлива увага з боку засобів масової інформації	Приватна власність

Інструменти менеджменту соціальної роботи. Інструментальний підхід щодо прийняття та реалізації управлінського рішення в соціальній службі дозволяє виділити дві складові:

1) *Перелік інструментів менеджменту соціальної роботи*, що застосовуються в період становлення соціальної служби або використовуються як одиниці аналізу та показу здатності прийняти чи виконати рішення. Інструменти менеджменту соціальної роботи на рівні умовної соціальної служби для молоді є такі: мета соціальної роботи, супервізія, критерії оцінки ефективності соціальної роботи, соціальна технологія, соціальна послуга, соціальна модель, соціальна програма, соціальна інновація, етичні правила соціальної роботи.

2) *Інструментальні етапи організації прийняття та виконання рішення*, які характерні для соціальної служби в період її розвитку, модернізації, модифікації тощо, а саме:

* визначення проблеми: повністю визначити проблему нерідко досить важко, оскільки і в соціальній проблемі, і в соціальній системі (організація) всі складові пов'язані між собою. Варто звернути увагу на те, що дуже часто

проблемою вважають лише її видимі симптоми. У такій ситуації прийняте рішення може тільки поглибити проблему;

* аналіз проблеми: збір інформації щодо певної проблеми можливий разом з її визначенням. Не слід боятися, що фактів замало, їх ніколи не буває достатньо, тому потрібно аналізувати ту інформацію, яка є, і вміти приймати на її основі рішення. Досить важко вберегтися від суб'єктивізму при сприйнятті інформації, від прийняття рішення під впливом симпатій чи антипатій, роздратованості чи емоційного піднесення;

* визначення альтернативних рішень: будь-яка проблема завжди має кілька шляхів розвитку та вирішення. Чим більшу кількість альтернативних рішень знайде керівник, тим більша вірогідність, що серед них він вибере найоптимальніше. Альтернативи будуть неоднозначні за цінністю, однак їх потрібно уважно проаналізувати з метою *пошуку оптимальних елементів розв'язання* проблеми;

* оцінка альтернатив і вибір найкращої: мета *прийняття* рішення - серед численних альтернатив знайти ту, яка призведе до найоптимальнішого результату і матиме найменше негативних наслідків. Треба пам'ятати про певний ступінь ризику при прийнятті рішення та не забувати про критерій часу. Крім цього, менеджер соціальної служби повинен оцінювати кожну альтернативу в узгодженості з наявними ресурсами клієнта, соціальних працівників і соціальної служби;

* виконання рішення та оцінка результату: важливо домагатися виконання прийнятого рішення. Якщо здобуті результати відповідають очікуваним, то на цьому можна завершити процес. Якщо ж виникає якась неузгодженість на шляху одержання очікуваного результату, то керівник соціальної служби повинен розглянути цю ситуацію *як нову проблему* і знову пройти всі етапи прийняття рішення. На результативність реалізації управлінських рішень впливають якість їх розробки, прийняття та виконання. До більш поширених методів оцінки ефективності прийнятого рішення належать такі: моделювання, матриці, теорії ігор, дерево рішень, метод аналітичної систематизації тощо.

Особливості менеджменту соціальної служби визначаються процедурами делегування та прийняття рішення. При цьому важливо враховувати, *що процедура прийняття рішення залежить від обставин, в яких працює організація*, а не від стилю керування директора соціальної служби, менеджера організації. Помилки ж керівника служби криються в тому, що він також не враховує обставин діяльності своєї організації та використовує один-два прийоми в межах відомих процедур, тоді як у менеджменті соціальної роботи має використовуватись мінімум п'ять прийомів процедури прийняття рішення, а саме:

* *авторитарний* прийом: рішення приймається керівником служби самостійно, без консультування з підлеглими;

* *квазіавторитарний* прийом: керівник використовує штатних працівників служби як збирачів інформації для прийняття рішення, але рішення приймає самостійно;

* *консультативний* прийом: керівник проводить консультації з підлеглими (частіше за все - з кожним окремо) та самостійно приймає рішення (враховуючи або не враховуючи точку зору підлеглого);

* *квазіколегіальний* прийом: збір інформації та обговорення варіантів рішення проводиться керівником спільно з підлеглими. Однак останнє слово залишається за керівником служби;

* *колегіальний* прийом: усі етапи роботи проводяться спільно. Директор служби бере участь у формуванні, затвердженні прийнятого варіанта рішення разом із фахівцями (підлеглими). У цьому випадку рішення має характер загальної думки колективу, команди тощо.

Контроль у соціальній роботі має досить важливе спрямування: забезпечення ефективності, результативності соціальної роботи. Ефективний контроль має віддзеркалювати пріоритети соціальної служби. При контролі обов'язково слід підтримувати стратегічні напрями конкретної соціальної служби. Контроль має об'єктивно та адекватно визначати результати діяльності, які контролюються. Адекватність контролю забезпечуватиме правильне і спокійне ставлення підлеглих до цієї процедури. Характеристика ефективного контролю - *своєчасність*. Контроль повинен бути досить гнучким, щоб адекватно реагувати на зміни зовнішнього середовища, але достатньо жорстким, щоб забезпечити стабільність діяльності організації. Найефективніший контроль - це простий контроль із позицій тих завдань, яким він служить. Розрізняємо три види контролю (основні): *попередній контроль* - до початку роботи соціального працівника, реалізації соціальної програми; *поточний контроль* - безпосередньо в ході виконання соціальної роботи; *заключний контроль* - після того, як роботу виконано (закриття справи клієнта, затвердження звіту про виконання соціальної програми).

Вимоги до управлінських рішень у соціальній службі: *виражена цілеспрямованість, максимальна обгрунтованість, адресність, узгодженість, правомірність, ефективність, конкретність, своєчасність, повнота, чіткість і стислість*. Рішення, яке відповідає всім характерним для нього вимогам, значно ефективніше досягне своєї мети. Крім цього, особливості розробки, прийняття та виконання рішення в соціальній службі взаємопов'язані з технологією роботи з клієнтом.

Менеджерський цикл у соціальній роботі як циклічність або закономірність прийняття, виконання, коригування рішення щодо соціальної ситуації в менеджменті соціальної роботи можна представити таким чином.

Менеджерський цикл у соціальній роботі

Важливим напрямом у менеджменті є **управління персоналом, соціальними працівниками**. Супервізія (як метод, функція, принцип менеджменту) в організації вітчизняної соціальної роботи тільки набуває своєї практичної значущості. На рівні будь-якої соціальної служби застосовується комплексний підхід до роботи з персоналом, що вибудовується за відповідним стратегічним планом (складова програми розвитку соціальної служби).

Таблиця 5

Менеджери соціальної роботи	Спеціаліст соціальної роботи
Міждисциплінарний підхід	Спеціалізований підхід
Повинні керувати персоналом соціальної служби	Протидіють тому, щоб їх контролювали
Повинні одночасно враховувати багато інтересів (суспільства, соціуму, служби, спеціаліста, клієнта)	Орієнтуються на одну групу інтересів (клієнти)
Розглядають контроль за витратами як головний пріоритет	Розглядають контроль за витратами як обмеження
Представляють перш за все соціальну службу	Представляють передусім себе
Рішення визначаються соціальною політикою та консенсусом (колегіальний стиль)	Приймають рішення самостійно (власне рішення)

Проектування - специфічний та актуальний інструмент менеджменту соціальної роботи. Раніше ціннісна природа цілеспрямованих соціальних змін не осмислювалася у зв'язку з конкретними проектними розробками й технологією проектування, натомість це була сфера чистої теорії. Як домінуючі фактори успіху розглядалися характеристики швидкості робіт і наявність фінансових, кадрових та інших матеріальних ресурсів. Нині досягнення мети є недостатньою характеристикою ефективності роботи в

соціальної сфері. *Нова парадигма соціальної роботи стимулює не стільки зв'язок мети з її досягненням, скільки власне формування мети проектної діяльності в соціальній роботі.*

Розв'язання будь-яких соціальних проблем, прийняття будь-якого рішення, а відповідно, і проектування, планування соціальної роботи, здійснюються за **відповідною менеджерською логікою**. Під логікою в менеджменті соціальної роботи розуміють процес упорядкування послідовності, взаємоузгодженості, обґрунтованості процедур, технологій, методів, прийомів відповідно до мети конкретної соціальної ситуації, проблеми на обмеженій території діяльності соціальної служби. **Проект** завжди розуміється як відповідна менеджерська логіка:

- сформованих і зіставлених з альтернативними цілей, конкретизації кінцевого результату та переліку досягнень (досвіду) соціальної служби;
- визначених для створення під проектні завдання спеціалізованих команд професіоналів і волонтерів або організаційних структур;
- розробку управлінських рішень, заходів щодо досягнення цілей (чому і як має бути зроблено; чому саме цій службі робота є під силу; сильні, слабкі сторони, ризик; конкуренти та партнери);
- розроблених і затверджених відповідних документів - планів, кошторисів, розрахунків щодо використання ресурсів (максимально, оптимально).

Проектування в соціальній роботі - це, переважно, індивідуалізована творчість соціального працівника, особистісний стиль, ідеологія менеджера соціальної роботи. Обов'язкові складові таких проектів подано в таблиці 6.

Таблиця 6

Співвідношення компонентів проекту соціальної роботи

Компоненти проекту соціальної роботи	Що потрібно визначити
Мета проектної діяльності	Яким має бути результат соціальної роботи або діяльності соціальної служби?
Основні завдання, види, форми проектної діяльності	Що і як потрібно зробити для досягнення кінцевого результату?
Ресурси (матеріальні, кадрові, фінансові, інформаційні)	Скільки коштуватиме для соціальної служби реалізація цього проекту?
Терміни реалізації	Хто і коли має отримати результати проектної діяльності?
Організаційна структура та взаємовідношення між виконавцями проекту	Який механізм щодо організації роботи: хто, що, коли і як має зробити для досягнення кінцевого результату?
Облік, контроль	За якими критеріями, показниками, характеристиками, методами оцінюється виконання проекту?
Поточні корективи	Які зміни необхідно внести до змісту та процесу реалізації проектного рішення?
Підведення підсумків	Як виконаний проект?

Мета може бути недосяжною в межах періоду, що планується соціальною службою, але наближення до неї за цей час має бути можливим. Завдання мають бути реальними, можливими для виконання, хоча з урахуванням обмежень (особливо в державних соціальних службах) має існувати векторний простір «обов'язковості - необов'язковості». Потрібно зазначити, що мету, яку неможливо досягти, але до якої можна безмежно наближатися, в менеджменті визначають як **ідеал**.

Програма соціальної служби - розроблена відповідно до проектного рішення, затверджена (рівень відповідальності) норма практичної діяльності конкретного соціального працівника, команди соціальних працівників або соціальної служби, що має певну визначеність через кроки діяльності, параметри оцінки результативності, спрямованої на досягнення мети практичної соціальної роботи.

Таким чином, у контексті концептуальних аспектів проектування в соціальній діяльності **менеджмент соціальної роботи** - це творчий пошук управлінського рішення щодо ефективного, оптимального розв'язання соціальної проблеми, моделювання та формулювання підзвітного відповідального рішення в програмовій нормі практичної діяльності соціального працівника, соціальної служби, яка підкріплена системою супервізії та не ігнорує етичних стандартів соціальної роботи.

Завдання для самостійної роботи: використати модель 7 і продемонструвати основні вміння щодо проектної діяльності. Першу соціальну ситуацію задає викладач. Наступну слухач обирає самостійно. Результати публічної презентації індивідуальних здібностей доцільно узагальнити через малі форми групової роботи.

Модель 7

Соціальна служба у взаємозв'язку компонентів визначення мети та проектування соціальної роботи

Питання та завдання для самостійної роботи і контролю

1. Дайте визначення менеджерським методам у соціальній роботі: метод «групової роботи»; метод порівняльних факторів; метод структуризації; метод експертних оцінок; метод зворотного зв'язку; метод розв'язання проблеми; метод переговорів; метод оцінки ефективності «витрати - результати»; метод документування роботи з клієнтом у соціальній службі.

2. Заповніть самостійно наступну таблицю:

<i>Характеристики</i>	<i>Ознаки ієрархічної моделі</i>	<i>Ознаки колективної моделі</i>	<i>Ознаки розвивальної моделі</i>
<i>Сильні</i>			
<i>Слабкі</i>			
<i>Ризики</i>			

3. Порівняйте характеристики державної та приватної соціальних служб (табл. 4), визначте сильні та слабкі сторони комбінування ознак різних стратегій, типів управління.

4. Порівняйте основні ознаки професійної діяльності менеджерів та професіоналів (спеціалістів) соціальної роботи (див. табл. 4).

5. Чому соціальну службу часто характеризують як інноваційну організацію? Можливо, ця характеристика потребує і певного інноваційного менеджменту?

6. Наведіть приклад менеджерського циклу вирішення соціальної проблеми.

7. Які етапи виконання рішення хвилюють вас найбільше (наприклад, від неоднозначності сприйняття; від концентрації найбільшої кількості ризиків)?

8. Які функції менеджменту визначають Вашу (умовну) соціальну службу?

Література

1. *Бесстужев-Лада И. В., Наместникова Г. А.* Технологии прогнозных разработок социальных проектов. - М., 1992. - 250 с.

2. *Вороненка Ю., Литвинова О.* Менеджмент та лідерство в мед-сестринстві. -Тернопіль: 2001. - 368 с.

3. *Крижко В. В., Павлютенков Є. М.* Менеджмент в освіті. Навч.-метод. посібник. - К., 1998. - 192 с.

4. *Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф.* Основы менеджмента. - М., 1998.

5. *Моргунов Е.* Управление персоналом: исследование, оценка, обучение. - М., 2000. - 264 с.

6. *Рамон Ш.* Західна і східна Європа: соціальна робота і соціальна політика // Соціальна робота в Україні: перші кроки / За ред. Полтавця В. - К. - 2000. - С 7-27.

7. Соціальна робота з дітьми та молоддю: Збірник інформаційно-методичних матеріалів / За заг. ред. І. Д. Звереві. - К., 1997. -450 с.
8. Стратегічне планування: Підручник для громадських організацій / Гол. ред. Холуйко В. - Львів:, 1998. - 108 с
9. *Шендеровский К.С.* Организационные и методические аспекты управления персоналом служб социальной сферы: Учеб.-метод. пособие для специалистов социальной работы. - К., 2002. - 117 с.
10. *Шендеровський К.С.* Управління соціальною роботою з дітьми та молоддю. Менеджмент соціальної служби. Навч.-метод, збірка для спеціалістів соціальної роботи. - К., 2002. - 154 с
11. Энциклопедия социальной работы. В 3-х т.: Пер. с англ. - М., 1994.
12. Care management: Implication for Training. Editor: Sh. Ramon. Association of Teachers Social Works Education. Sheffield University Print Unit, 1992.
13. *Coulshed V.* Management in Social Work. - Macmillan Press, 1990.

Розділ 3 Соціальна робота з різними категоріями клієнтів

3.1. СОЦІАЛЬНА РОБОТА З СІМ'ЄЮ

Сутність поняття «сім'я». Існує безліч дефініцій поняття «сім'я». Усі вони відбивають той стан у теорії соціальної роботи, коли предметом її вивчення стає сім'я як *соціальний інститут, мала група й система взаємовідносин*.

Наведемо деякі відомі визначення поняття «сім'я».

Сім'я - це «соціальний інститут, тобто стійка форма взаємовідносин між людьми, у межах якої здійснюється основна частина повсякденного життя людей: сексуальні стосунки, дітонародження й первинна соціалізація дітей, значна частина побутового догляду, освітнього й медичного обслуговування' особливо у ставленні до дітей та осіб похилого віку» [9, с 61].

Сім'я є першоосновою духовного, економічного та соціального розвитку суспільства та виконує в ньому такі *функції*:

* *господарсько-економічну* - планування сімейного бюджету, організація споживчої діяльності по веденню домашнього господарства та організації побуту сім'ї;

* *репродуктивну* - продовження людського роду через народження дітей;

* *комунікативну* - створення сприятливого сімейного мікроклімату, організація внутрішньосімейного спілкування;

* *виховну* - передача дорослими членами сім'ї соціального досвіду дітям;

* *рекреативну* - організація вільного часу та відпочинку сім'ї, розвиток інтересів і потреб її членів;

* *психотерапевтичну* - психологічна підтримка членів сім'ї в різних життєвих ситуаціях, створення доброзичливого емоційного клімату в сім'ї з метою відновлення фізичних і психічних сил членів родини, витрачених у різних стресових ситуаціях [1, с 59].

Виходячи із парадигми розуміння сім'ї як соціальної групи, її можна визначити як динамічну малу соціальну групу людей, поєднаних спільністю проживання (чи тимчасовою відсутністю) і родинними взаєминами (шлюбу, кровної спорідненості, усиновлення, опіки, свояцтва), спільністю формування й задоволення соціально-економічних і біологічних потреб, любов'ю, взаємною моральною відповідальністю [4, с 12].

Сім'я складається з трьох основних підсистем: *чоловік - жінка; батьки - діти; дитина - дитина*. Ці системи є відносно автономними, проте взаємозалежними в повсякденному житті.

Сім'я виступає насамперед провідним важливим чинником соціалізації особистості на мікрорівні. Її основні *соціалізуючі функції* полягають у забезпеченні фізичного та емоційного розвитку індивіда, формуванні статевої ідентифікації дитини, її розумового розвитку, а також розвитку здібностей і потенційних можливостей, забезпеченні дитині почуття захищеності; формуванні ціннісних орієнтацій особистості; оволодінні дитиною основними соціальними нормами [1, с. 59].

Деякі фахівці роблять спроби дати визначення сім'ї на основі системного підходу з урахуванням того, що вона несе в собі одночасно ознаки і соціального інституту, і малої групи, і системи стосунків. До найбільш значущого для практичного соціального працівника можна віднести визначення сім'ї, подане І. Трубавіною.

«Сім'я - це соціально-педагогічний інститут та особлива соціальна система, яка є підсистемою суспільства і включає в себе інші підсистеми (членів сім'ї); це мала соціальна група, первинний контактний колектив. Усе це дозволяє говорити про такі її ознаки, як шлюбні, міжпоколінні, кровні, встановлені зв'язки між членами сім'ї; родинні почуття, почуття безпеки, захищеності, любові, поваги; спільний побут і проживання членів сім'ї; наявність певних функцій у суспільстві (видів життєдіяльності сім'ї), прав сім'ї в суспільстві й прав членів сім'ї в родині, обов'язків членів сім'ї стосовно один одного та відповідальність перед суспільством за своїх членів» [19, с. 4].

Типологія сімей. Практика соціальної роботи з сім'єю завжди спирається на конкретний тип сім'ї. Класифікація типів сім'ї може бути побудована на різних засадах, за різними критеріями, ознаками тощо.

Таблиця 7

<i>Класифікаційна ознака</i>	<i>Вид сім'ї</i>
<i>За продуктом тривачого історичного розвитку [6, с. 25-27]</i>	- Патріархальна традиційна сім'я - Нуклеарна сім'я - Мала сім'я (з двох осіб): неповна, материнська, «порожні гнізда», проміжна
<i>За продуктом соціально-антропологічного розвитку [9, с. 62-77]</i>	
<i>1) за формою сім'ї</i>	- Нуклеарна сім'я - Розширена сім'я
<i>2) за формою шлюбу</i>	- Моногамна - Полігамна - Полігінна - Поліандрінна - Групова
<i>3) за зразком розподілу влади</i>	- Патріархальна - Матріархальна
<i>4) за вибором партнера</i>	- Егалітарна - Екзогамна - Ендогамна

<p>1) за вибором місця проживання</p> <p>за походженням (родовід і засіб успадкування майна)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Неолокальна - Патрілокальна - Матрілокальна - Родовід по чоловічій лінії - Родовід по жіночій лінії - Двосторонній родовід
<p>За національним (етнічним) складом</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Однонаціональна сім'я - Міжнаціональна сім'я - Сім'я громадян різних держав - Сім'я з осіб різного віросповідання
<p>За функціонально-конфліктним підходом [9, с. 63-74]</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Нуклеарна сім'я - Багатодітна сім'я (повна й неповна) - Молода сім'я - Літня сім'я фактичного шлюбу - Маргінальна сім'я - Проблемна сім'я
<p>За соціально-педагогічним підходом [24, с. 55-57]</p> <p>1) за структурою</p> <p>2) за матеріальною забезпеченістю</p> <p>3) за місцем проживання</p> <p>4) за особливими умовами сімейного життя</p> <p>5) за сімейним станом</p> <p>6) за типом панування в сім'ї</p> <p>7) за кількістю дітей і за наявністю нерідних дітей</p> <p>8) за якістю сімейних взаємин</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Повна сім'я - Неповна сім'я - З дуже високим матеріальним статком - Із високим матеріальним статком - Із середнім матеріальним статком (забезпеченням) - Із низьким матеріальним статком (малозабезпечена) - Сім'я, що перебуває за межею бідності - Міська сім'я - Сільська сім'я - Віддалена сім'я - Студентська сім'я - Дистантна сім'я - Позашлюбна сім'я - Молода сім'я - Сім'я середнього шлюбного віку - Зріла сім'я - Демократична (партнерська) сім'я - Авторитарна (домінаторна) сім'я - Бездітна сім'я - Малодітна сім'я - Багатодітна сім'я - Опікунська сім'я - Прийомна сім'я - Благополучна сім'я - Неблагополучна (конфліктна; з алкогольно- чи наркозалежними членами) аморальна; низькокультурна; маргінальна тощо

<p>За зазначенням життєвих утруднень [11]</p>	<ul style="list-style-type: none"> - Сім'я біженців і змушених переселенців - Малозабезпечена сім'я - Сім'я із надлишковим утриманським навантаженням - Сім'я, що виховує дітей-інвалідів - Неповна сім'я - Сім'я військових термінової служби - Безробітна сім'я - Сім'я, що проживає в депресивному регіоні - Мінімізована сім'я - «Альтернативна» сім'я - Сім'я з ознаками алкогольної або наркотичної залежності - Сім'я з агресивним поведінням, асоціальним способом життя, виштовхування дітей на вулицю
---	---

Таким чином, згідно з поданою класифікацією існує багато типів сім'ї. Клієнтом соціальної роботи може стати сім'я будь-якого типу, а рівень потреби в соціальній підтримці, її конкретне утримання, види допомоги, якої потребують або можуть потребувати сім'ї, що належать до різного типу, мають бути різними.

Соціальний працівник, який працює з сім'єю, як правило, орієнтується на відповідну її модель.

Моделі соціальної роботи з різними типами сімей. Існує досить велика кількість моделей соціальної роботи з різноманітними типами сімей. У вітчизняній теорії й практиці соціальної роботи з різноманітними типами сімей як зразок може бути запропонована модель І. Трубавіної [19, с 109-115].

1. Бездітна сім'я. *Проблема* - у здатності членів подружжя мати дітей або пошук прийомної дитини. *Напрями роботи:* подолання односторонньої спрямованості членів сім'ї мати дитину (залучення їх до фасилітаторства, волонтерства, благочинності, просвіти); профілактика девіаншої поведінки членів сім'ї, надання інформаційно-консультативної допомоги; організація груп за інтересами, груп взаємопідтримки, організація дозвілля й спілкування. *Форми роботи:* клуби, секції, походи, спільне відзначення свят, індивідуальні консультації, відеолекторії, телефони Довіри тощо.

2. Багатодітна сім'я. Це сім'я, яка має трьох і більше дітей. *Проблема* такої сім'ї: матеріальне забезпечення дітей, нестабільність статусу в громадській свідомості, соціально-рольова нестабільність у сім'ї, наявність споживацьких життєвих установок. *Напрями роботи:* навчання сімейного бізнесу, інформування про права сім'ї та дітей, організація дозвілля, відпочинку й спілкування батьків і дітей, представлення інтересів багатодітних сімей, організація підготовки й перепідготовки членів сім'ї.

Форми роботи: курси, семінари, клуби, круглі столи, консультпункти, «гарячі» телефонні лінії, лекторії.

3. Малодітна сім'я. *Проблема:* внутрішньосімейне спілкування, наявність егоцентричних якостей у дитини, проблема авторитету й лідерства членів подружжя. *Напрями роботи:* формування тендерної рівності, культури спілкування в сім'ї, інформування про права членів сім'ї в самій родині, профілактика сімейних конфліктів, формування власної моделі сімейного виховання й коригування моделі сімейного життя, просвітительство з проблем родинного виховання. *Форми роботи:* тренінги, консультпункти, вечори запитань і відповідей, розповсюдження серед батьків і дітей брошур, буклетів; лекторії, тематичні передачі з проблем родинного виховання й сімейних конфліктів на радіо, ТБ; виставки педагогічної літератури.

4. Молода сім'я. *Проблема* - в адаптації подружжя до сімейного життя, вироблення спільної моделі сімейного життя, відокремлення від батьківських сімей, розподіл соціальних ролей та оволодіння різними функціями сім'ї. *Напрями роботи:* формування тендерної рівності в сім'ї, запобігання насильству в сім'ї, просвітительство з прав та обов'язків членів сім'ї й молодій сім'ї в суспільстві; запобігання сімейним конфліктам, планування сім'ї, допомога в працевлаштуванні. *Форми роботи:* ярмарки професій, курси, тренінги, семінари, лекторії, передачі з проблем молодій сім'ї на ТБ, радіо, консультпункти, виїзні консультації, вечори запитань і відповідей, громадські приймальні, спеціальні телефонні лінії, розповсюдження буклетів, брошур, презентації соціальних програм для молоді й молодій сім'ї, школи і клуби молодій сім'ї тощо.

5. Неповна сім'я. *Проблема* - в адаптації до нового статусу в соціумі, проблема виховання дітей за відсутності когось із батьків; матеріальні умови життя таких сімей, можливість розвитку в батьків і дітей девіантностей типу: «нерозвиненість батьківських почуттів», «емоційне відторгнення», комплексу неповноцінності в дітей чи батьків. *Напрями роботи:* формування позитивного мислення, профілактика помилок у родинному вихованні, просвітництво з прав сім'ї та дітей, корекція стосунків сім'ї та її членів з мікросередовищем, допомога в навчанні та працевлаштуванні дітей і батьків з неповної сім'ї. *Форми роботи:* групи підтримки чи самопомоги, лекторії, консультпункти, тренінги, семінари, курси, ярмарки професій, громадські оплачувані роботи для дітей, організація предметного дозвілля та спілкування, а також відпочинку дітей і батьків.

6. Первинна сім'я. *Проблема:* вироблення власної моделі родинного виховання, яка відрізняється від батьківської, перерозподіл ролей та обов'язків у сім'ї у зв'язку з появою дитини. *Напрями роботи:* батьківське просвітительство, робота з укріплення подружніх стосунків, формування тендерної рівності, запобігання насильству в сім'ї, допомога в працевлаштуванні сім'ї, організація дозвілля й відпочинку сім'ї. *Форми роботи:* школи молодих батьків, клуби сімейного спілкування, спільне відзначення свят, зокрема таких, як День сім'ї, День матері; розваги, ігри, тренінги,

лекторії, передачі на замовлення на радіо, ТБ, вечори запитань і відповідей, педагогічний десант, виставки педагогічної літератури, консультпункти, ярмарки професій, перепідготовки тощо.

7. Вторинна сім'я. *Проблема:* згасання подружніх почуттів при накопиченні проблем у сім'ї, у вихованні дітей; збільшення самостійності дитини й унаслідок цього - конфлікт між батьками й дітьми; конфлікти між чоловіком і дружиною з приводу самостійності дітей, їх виховання.

Напрями роботи: корекція сімейних стосунків, формування толерантності, культури спілкування в сім'ї, профілактика насильства в сім'ї, батьківське просвітництво, організація дозвілля, відпочинку й спілкування членів сім'ї. *Форми роботи:* сімейні клуби, конкурси, походи, вікторини, змагання, курси сімейного бізнесу, тренінги, лекторії на замовлення, сімейні свята, консультпункти, телефони і пошта Довіри, виставки педагогічної літератури тощо.

8. Позашлюбна сім'я. *Проблема:* неоформлені стосунки, що позначаються на обов'язках щодо членів сім'ї, відносинах із мікросередовищем; відсутність чітких уявлень про майбутнє сім'ї, нерозуміння в мікросередовищі, напружене очікування визначеності подружніх стосунків. *Напрями роботи:* пропаганда сімейного способу життя, просвітництво з прав сім'ї та її членів, запобігання відмова матерів від позашлюбних дітей. *Форми роботи:* передачі на радіо, ТБ, відеолекторії, консультпункти, телефони й пошта Довіри, притулки для жінок і дітей, розповсюдження буклетів, брошур.

9. Вторинношлюбна сім'я. *Проблеми:* ефект «ореолу» (стереотипи переваг попереднього чоловіка чи дружини порівняно з новим партнером), психологічний захист членів сім'ї, адаптація нового члена сім'ї до інших, взаємостосунки колишніх і теперішніх членів подружжя між собою і дітьми, з мікросередовищем; розвиток особистості дитини й формування в неї моделі сімейного життя. *Напрями роботи:* подолання агресивності з боку колишніх членів сім'ї, профілактика дитячої депресії, девіантної поведінки дітей в умовах різноманітних вимог батьків, насильства в сім'ї, подолання ворожості матері в ставленні до дітей, які схожі на колишнього чоловіка (і навпаки), допомога в адаптації сім'ї до нової структури, пропагування сімейного способу життя, корекція внутрішньосімейних стосунків і відносин сім'ї з мікросередовищем, формування тендерної рівності. *Форми роботи:* консультпункти, клуби сімейного спілкування, підліткові клуби, гуртки, лекторії на замовлення, телефони й пошта Довіри, групи взаємо- і самопідтримки, тренінги, курси, семінари.

10. Міжнаціональна сім'я. *Проблеми* - у взаємовідносинах сім'ї з мікро- та макросередовищем, у виборі дітьми національної приналежності, виборі батьками традицій, освіти, релігії, громадянства дітей; у ставленні членів сім'ї до національних і релігійних цінностей, до спілкування із співвітчизниками. *Напрями роботи:* просвітництво батьків і дітей, консультування, корекція сімейних стосунків, профілактика насильства в сім'ї, формування культури спілкування, толерантності, тендерної рівності, організація на основі національних традицій і загальнолюдських цінностей

дозвілля й відпочинку сімей. *Форми роботи:* тренінги, курси, семінари, передачі на ТБ, радіо, спільне відзначення національних і державних свят, групи підтримки й самопомоги, консультпункти, клуби сімейного спілкування, недільні школи тощо.

11. Дистантна сім'я (деякі дорослі члени сім'ї перебувають на відстані від неї з різних причин: заробітки, ув'язнення, лікування, неспроможність утримувати сім'ю, а також тимчасова передача дітей до інтернату). *Проблема:* епізодичність виховних впливів на дітей, брак сімейних стосунків, що призводить до «емоційного відторгнення» батьків дітьми, протиставлення батьківського ставлення до дітей, непорозуміння дітей з мікросередовищем, неузгодженість поглядів батьків на виховання дітей. *Напрями роботи:* адаптація членів сім'ї до зустрічей і нових розлучень, стабілізація і корекція внутрішньосімейних стосунків, допомога в організації спілкування на відстані, організація груп взаємопідтримки, самопомоги, залучення дітей до культурно-дозвільневої діяльності, профілактика сімейних конфліктів. *Форми роботи:* консультпункти, групи само- і взаємопомоги, гуртки за інтересами, клуби спілкування, спільне відзначення свят, благодійні акції, екскурсії, походи, тренінги.

12. Вторинний шлюб. *Проблема:* діти вийшли з сім'ї, почали самостійне життя; батьки лишилися сам на сам з усіма негараздами, що супроводжують літніх людей: підірваним здоров'ям, згаслими почуттями, відсутністю роботи, але зі звичкою самоутверджуватися в житті. *Напрями роботи:* допомога в пошуку нових життєвих цілей, збереженні здоров'я, у турботі одне про одного; формування толерантності, емпатії, культури спілкування в сім'ї; організація спілкування, дозвілля й відпочинку сімей. *Форми роботи:* клуби, секції здоров'я, групи взаємо- і самопідтримки, тематичні круглі столи, передачі на ТБ, радіо, волонтерська допомога вдома, буклети, брошури, виставки літератури з питань цінностей здоров'я, благодійні акції, спільне відзначення свят, об'єднання поколінь у громадській роботі.

13. Різномірною сім'я (соціально-гетерогенна сім'я, у якій існує різне освітнє та соціальне становище чоловіка й дружини). *Проблема* полягає в самореалізації членів сім'ї, неузгодженості поглядів, цінностей, цілей подружжя, у сімейних негараздах, що виявляють себе через ревності, підозри; наявність у кожного з членів подружжя власних інтересів і власного мікросередовища; лідерство одного з членів сім'ї в поєднанні з авторитарним стилем спілкування викликає негативне ставлення та опір з боку інших членів сім'ї; діти або несамостійні, неініціативні, або відрізняються певною девіантною поведінкою; стосунки між батьками й дітьми напружені й ґрунтуються на обов'язку, відповідальності, а не на ширості, довірі, любові, повазі. *Напрями роботи:* допомога членам сім'ї в професійній та особистій самореалізації, профілактика сімейних конфліктів, формування тендерної рівності, толерантності, культури спілкування в сім'ї; організація сімейного дозвілля й предметного спілкування, просвітництва батьків, профілактика девіантної поведінки членів родини, ознайомлення їх із правами дітей і

дорослих у сім'ї. *Форми роботи:* тренінги, семінари, консультпункти, «гарячі» телефонні лінії, телефони Довіри, лекторії, курси підвищення кваліфікації, брошури, буклети, виставки спеціальної літератури, клуби дівочі, жіночі, зустрічі з цікавими людьми, вечори запитань і відповідей.

14. Складна сім'я (патріархальна). *Проблема* - у самостійності дорослих дітей, пристосування нових членів сім'ї до налагодженого життєвого укладу сім'ї; формування моделей сімейного життя й виховання дітей в умовах існуючих традицій, авторитету старшого покоління, лідерства в розв'язанні загальносімейних завдань; можливість появи девіантності типу «виховання невпевненості», спілкування членів сім'ї з мікросередовищем. *Напрями роботи:* просвітництво батьків, інформація про права сім'ї в суспільстві й права дітей у сім'ї, профілактика насильства в сім'ї, формування тендерної рівності, толерантності, культури спілкування, створення умов для самореалізації непрацюючих членів сім'ї через залучення їх до громадської діяльності, благодійних акцій; організація дозвілля, спілкування за інтересами. *Форми роботи:* клуби, гуртки, сімейні та державні свята, вечори відпочинку, розваги, ігри, сімейні конкурси, курси, тренінги, лекторії, екскурсії, конференції, благодійні акції, громадські приймальні, фасилітаторство, зустрічі з цікавими людьми, пошта Довіри, круглі столи з питань молодіжної та сімейної політики.

15. Опікунська сім'я. *Проблеми:* соціальний статус опікунів - робітники, службовці, пенсіонери; він є малооплачуваним і вимагає додаткових пошуків роботи; вік - половина опікунів має за плечима більш ніж 50 років, найчастіше, це бабусі; відсутність досвіду виховання нерідних дітей і проблеми адаптації цих дітей в опікунській сім'ї та новому мікросередовищі, прискореної підготовки дітей до дорослого життя: у 18 років вони мусять уже самостійно розв'язувати всі життєві проблеми, мати роботу, житло. *Напрями роботи:* підготовка опікунів до виховання й догляду за дітьми, підготовка рідних і нерідних дітей до входження в опікунську сім'ю, адаптація сім'ї в мікросередовищі, а нерідної дитини - у сім'ї та школі, супровід опікунської сім'ї, підготовка сім'ї до виходу з неї дитини, яка перебуває під опікою, підготовка дитини до самостійного життя. *Форми роботи:* тренінги, семінари, круглі столи, сімейні вечори, спільне відзначення свят, екскурсії, консультпункти, рейди-перевірки, виставки педагогічної літератури.

16. Сім'ї, де є засуджені батьки, інші члени сім'ї. *Проблема* - у незадоволеності дитини відсутністю батька, у відповідному ставленні матері до відсутнього батька, яке вона переносить на дитину, негативне ставлення мікросередовища до такої сім'ї, насильство щодо дітей у сім'ї. *Напрями роботи:* допомога в організації контактів між членами сім'ї, профілактика негативних явищ і девіантної поведінки, запобігання насильству в сім'ї, адаптація сім'ї в мікросередовищі, корекція внутрішньосімейних стосунків, організація предметного дозвілля й відпочинку дітей, формування позитивного мислення в членів сім'ї, впевненості у своїх силах і позитивного ставлення до засуджених. *Форми роботи:* зустрічі членів сім'ї, бесіди, тренінги, консультпункти, рейди-перевірки, групи взаємопідтримки.

Особливості соціальної роботи з сім'єю. Розуміння сутності поняття «сім'я», її типологічний аналіз дозволяв визначити основні особливості соціальної роботи з сучасною сім'єю. Насамперед, *соціальна робота з сім'єю є одним із двох провідних напрямів, що сприяють стабілізації сімейного способу життя* (другий стосується підвищення рівня соціальної суб'єктності самої сім'ї).

Як зазначає Т. Шеляга, «перш ніж відбутися як homo sapiens, людина сформувалася як homo familis. Протягом історії становлення людства як сукупності «людей розумних», як сполучення різного рівня соціальних співтовариств не було жодної моделі розвитку, що створювалася б не на основі сім'ї. Більше того, саме закріплення сапієнтності, мабуть, пов'язане із зародженням і становленням сімейного способу життя» [23, с 41-42].

Загальна поширеність сімейної форми організації життя призвела до переносу закономірностей сімейних стосунків на інші форми соціальних спільностей. В наслідок цього утворився образ «державної сім'ї» (суворий, але справедливий батько-правитель і діти-піддані, які потребують опіки), демократичного, цивільного товариства, сформувалися культурологічні уявлення про суспільний устрій тощо. Стереотип взаємостосунків дітей і батьків, старших і молодших характерний для будь-якої спільності, поєднаній особистими взаєминами.

У зв'язку з тим, що сім'я всебічно охоплює різні форми життєдіяльності, сімейний спосіб життя означає дослідження всіх форм життя товариства в цілому через призму сім'ї в сполученні й переплетенні тих взаємозв'язків, що стосуються сім'ї. Подібні дослідження показують, що сполучення зовнішніх стосовно сім'ї соціально-економічних труднощів у нашій країні й загальносвітових, власне, сімейних проблем, пов'язаних, насамперед, із так званою «кризою сучасної сім'ї», ставлять сім'ю в настільки складні умови, що власних її захисних сил виявляється недостатньо [7].

З огляду на це загальновизнаною системою допомоги сім'ї стає організація соціальної роботи в межах усієї держави й суспільства, здійснювана на фаховій основі, спеціально підготовленими людьми (соціальними працівниками), що належать до особливих структур (служб соціальної роботи).

Можна визначити три класи завдань, що розв'язує соціальний працівник у сім'ї: сприяння виживанню сім'ї, допомога в підтримці її функціонування, а також сприяння розвитку сім'ї. Обсяг кожного виду діяльності, розв'язуваних завдань залежить від стану й типу суспільства, його соціокультурних характеристик.

Соціальний працівник *спирається на ресурси самої сім'ї, залучає її до активної участі, організації й спонукає до розв'язання її власних проблем.*

Активність сім'ї як суб'єкта соціальної роботи виходить із принципу її суверенності:

- сім'я, що перебуває у важкій життєвій ситуації, має право шукати допомоги й приймати її; вона також має право не приймати запропоновану їй допомогу;

- сім'я може вибрати з наявних варіантів той вид сприяння, який вона визнає найбільш прийнятним для себе, навіть у тих особливих випадках, коли їй підійшов би інший (на думку соціального працівника) вид допомоги;
- втручатися в особисте життя сім'ї можна лише за її згоди (за винятком випадків, обумовлених законом);
- ніяка сім'я і ні в якій ситуації не може бути залишена без підтримки під приводом «безнадійності», «непоправності», «марності» й т.п.

Робота з сім'єю з об'єктивною необхідністю містить у собі врахування ознак таких понять, як «проблемна ситуація» і «важка життєва ситуація».

Проблемна ситуація означає такий стан соціокультурного життя на всіх її рівнях, за якого раніше сталі процеси способу життя, взаємодії людей, їх динамічні зв'язки з оточенням видаються порушеними, а механізми відновлення балансу відсутні. Виникає необхідність перегляду (аж до відмови від них) звичних соціокультурних зразків, цінностей, звичних норм, оскільки за обставин, що змінилися, вони втрачають функції засобів підтримки соціокультурного порядку, надійних орієнтирів в організації дій і взаємодій, що приводять до бажаних результатів.

Важка життєва ситуація - ситуація, за якої об'єктивно порушується життєдіяльність громадянина (інвалідність, нездатність до самообслуговування у зв'язку з похилим віком, хворобою; сирітство, бездоглядність, малозабезпеченість, безробіття, відсутність визначеного місця проживання, конфлікти й жорстоке поводження в сім'ї, самотність і т. ін.), і він не може здолати її самостійно.

Об'єктивна наявність «проблемного поля» соціальної роботи, детермінована суперечностями самої соціальної дійсності, зумовлює той факт, що наявність тих чи інших видів та інструментів соціальної допомоги сім'ї не означає автоматичної можливості розв'язання всіх проблем, що виникають. Так, в умовах масштабного ресурсного дефіциту держави важко поліпшити ситуацію кожної визначеної сім'ї; надавши ж допомогу сім'ї, що її потребує, ми ризикуємо збудити в ній утриманські настрої, прагнення до пасивного отримання допомоги. Тут особливо слід зазначити, що розуміння проблемного поля соціальної роботи з сім'єю у вітчизняній теорії й практиці соціальної роботи певною мірою є адекватним зарубіжному досвіду щодо розуміння соціальної роботи, «орієнтованої на розв'язання завдань соціальної роботи» [23, с 144-145].

Сучасним інструментом поліпшення соціального статусу сім'ї в межах соціальної роботи є соціальна технологія [15; 18].

Робота з сім'єю на основі технологічного підходу містить одну фундаментальну суперечність. З одного боку, в умовах обмежених соціальних ресурсів і величезної кількості соціальних проблем сім'ї ефективність соціальної роботи з нею може бути досягнута лише завдяки послідовному й фаховому застосуванню технологічного підходу. З іншого боку, ніякий технологічний підхід не гарантує повної ефективності соціальної роботи з сім'єю.

Як уже зазначалося, призначення соціальної роботи - надати сім'ї можливість соціального функціонування або посилити її чи відновити у

випадку втрати. Тут проглядаються два взаємозалежних і взаємодоповнюючих процеси - **адаптація** і **трансформація**, що, з огляду на їх загальність можна назвати *соціальними метатехнологіями*.

У роботі з сім'єю надзвичайно важливо розуміти ті процеси, що відбуваються на метатехнологічному рівні. Так, адаптація сім'ї до суспільних реалій потребує трансформації певних її конкретних характеристик. Але й суспільство не тільки може, а й повинно в ряді випадків трансформувати себе таким чином, щоб мати змогу адаптуватися до потреб сім'ї. Це можна сказати по відношенню, наприклад, до дезадаптованої сім'ї, для якої асоціальна поведінка її членів нерідко є єдиною формою адаптації до суспільства.

Мета технологія соціальної роботи є вищим рівнем у системі її технологій. Розрізняють *загальні технології, міждисциплінарні технології й методика* соціальної роботи, а також *конкретні технології й методи* соціальної роботи.

У контексті технологічного підходу соціальна робота з сім'єю будується на основі визначених *принципів* (див. Розділ 1, п.1.4), що відбивають її особливості як управлінської, комунікативної діяльності, де основні функції (*діагностичні, медіаторські, фасилітативні, диспетчерські, посередницькі* й ін.) залежать від сфери застосування й характеру розв'язуваних завдань.

Таким чином, соціальна робота з сім'єю є найбільш повним полем докладання зусиль фахівців із соціальної роботи, оскільки універсальність сімейного способу життя перетворює кожну проблему індивіда, особистості на проблему сім'ї. У соціальній роботі з сім'єю виявляються всі закономірності цього виду професійно-практичної діяльності, проте також існують певні риси, що за своєю специфікою належать лише до галузі соціальної роботи з сім'єю.

Соціальна робота з сім'єю *регулюється поєднанням загальних і специфічних принципів соціальної роботи*.

До таких принципів насамперед відносять *принцип об'єктивності* в широкому (соціальному) і вузькому (на рівні практики соціальної роботи) значеннях.

У широкому соціологічному аспекті принцип об'єктивності припускає об'єктивний підхід до проблем сім'ї на теоретичному й державно-організаційному рівнях. Нині соціальна робота в країні характеризується відсутністю об'єктивного підходу до офіційної фіксації кризи сім'ї як соціальної проблеми, що, у свою чергу, заважає мобілізації суспільно-державних ресурсів на її розв'язання.

У вузькому розумінні принцип об'єктивності вимагає від фахівця, який надає допомогу сім'ї, подолання всіх проявів аберації (перекручувань у результатах соціального спостереження й технологічного вибору), що виявляються в результаті дії чинників, унесених самим соціальним працівником.

При взаємодії з сім'єю це здолати непросто: кожний має певний досвід власної сім'ї або сім'ї своїх батьків, близьких, знайомих тощо. Саме через його соціальну первинність, нативність існує спокуса вважати цей свій

досвід загальнозначущим, поширити його на життєдіяльність і спілкування всіх інших сімей. З іншого боку, щось нове, чого не було в індивідуальному досвіді соціального працівника, може викликати певну реакцію: «цього не може бути» або ще гірше - «цього не повинно бути» [23, с 163].

Таке використання власного життєвого знання в практиці соціальної роботи з сім'єю є серйозною методологічною помилкою, що може спонукати соціального працівника, який не володіє навичками постійної само-рефлексії, надавати своїм уявленням про сім'ю нормативної значущості й нав'язувати їх сім'ї клієнтів.

Принцип системності. За цим принципом, сім'я - це органічна єдність, що становить складну систему структурних елементів і функціональних взаємодій. Тому, вичленовуючи для розв'язання того чи іншого спеціального завдання щодо впливу на сім'ю той або інший відокремлений елемент цієї системи, варто пам'ятати, що таке вичленування є умовним і тимчасовим і служить для конкретних цілей згідно з визначеною потребою.

Цілісність сім'ї не є статичною, вона динамічна. Активність сім'ї залежить від типу її структуроутворюючих зв'язків, що мусить знати і враховувати практичний соціальний працівник у своїй діяльності з сім'єю. Так, солідарна сім'я, що володіє високим рівнем організації, як правило, гнучко реагує на суспільні сплески й переструктурується відповідно до нових вимог, не втрачаючи глибини та якості зв'язків. Дезорганізована сім'я має зв'язки «на межі розриву», що при слабкій зміні залишаються конфліктними, а при сильній - розриваються. Псевдосолідарна сім'я відрізняється ригідною жорсткістю своїх стосунків, за яких члени сім'ї «липнуть» одне до одного, хоча це функціонально неефективно й психологічно болісно. Потенціал адаптивності такої сім'ї відносно невисокий.

Сім'я - це також система по задоволенню вітальних та емоційних потреб (у захисті, визнанні, належності тощо) своїх членів. Якщо істотні потреби сім'ї систематично не задовольняються, відбувається дезорганізація сім'ї або хоча б деяких її зв'язків. За винятком ряду екстремальних ситуацій, зовнішні чинники впливу на сім'ю здійснюють непрямий вплив на її стабільність порівняно з внутрішніми причинами. Соціальний працівник має враховувати той факт, що зміна в статусі, характері, засобі взаємозв'язку в одному елементі сім'ї викликає відповідну трансформацію в інших. Тому сама методика впливу на сім'ю має бути системною, тобто містити сукупність системних методів і дослідницьких процедур, адекватних визначеним сторонам і зв'язкам процесу життєдіяльності сім'ї та її конкретних проблем.

Фамілієцентристський принцип (або принцип фамілієцентризму) потребує, щоб у процесі організації соціальної роботи на всіх її рівнях права та інтереси сім'ї стояли на першому місці, маючи пріоритет перед правами та інтересами держави, товариства і т. ін. Ті або інші політичні, економічні, соціальні заходи й рішення позначаються на житті сім'ї опосередковано. Соціальна ж робота з сім'єю - це система безпосередньої допомоги, коли суспільний ефект її позначається, насамперед, на зміні соціального

самопочуття сім'ї й лише опосередковано - на демографічних, економічних і тому подібних наслідках.

Наслідкування принципу фамілієцентризму ставить актуальне питання про співвідношення прав сім'ї і прав особистості в сім'ї. У цьому розумінні сім'я - не сукупність суверенних особистостей, а якась нова якість. Можна припустити, що ця нова якість характеризує шлях перетворення кожного члена сім'ї «із мети для себе» в «мету для всіх».

Безпосередньо до практики соціальної роботи належать два конкретних тлумачення цього принципу. Відповідно до першого сім'я має право охороняти своє внутрішнє життя від зовнішнього втручання, за винятком випадків, визначених законом. Друге значення цього принципу суверенності сім'ї розкривається у визнанні права сім'ї погоджуватися або не погоджуватися на допомогу з боку соціального працівника, залежно від власних уявлень та оцінок стану сімейних справ, приймати або не приймати цю допомогу.

Крім специфічних принципів соціальної роботи з сім'єю, можна вести мову і про саму специфіку сім'ї, знання й розуміння котрої необхідно соціальному працівникові для ефективності власної діяльності.

Сім'я - один із найбільш консервативних соціальних інститутів, що чинить опір будь-яким змінам. Але непомітний, на перший погляд, вплив соціального середовища, накопичуючись, викликає різку зміну всередині сім'ї та сімейного способу життя. У результаті виникає ефект «накопичення проблем» сімей, що обтяжені різноманітними труднощами.

Сім'я є колективним клієнтом соціальної роботи. Вона має складну об'єктно-суб'єктну природу, отримуючи допомогу різноманітних соціальних служб, але в той же час займається самодіяльністю по забезпеченню власного виживання, зберігання своїх функціональних завдань і структурних зв'язків.

Завдання соціального працівника полягає в тому, що він має диференціювати сім'ї, з якими буде працювати, за ознакою спроможності сім'ї до самодостатності щодо отримання соціальних послуг.

Річ у тім, що в деяких (поки виняткових) випадках власний потенціал сім'ї є достатнім для того, аби, використовуючи внутрішні ресурси, поліпшити свій стан за всіма життєво важливими для неї показниками (поліпшити свій економічний стан, перейти з розряду одержувачів допомоги в розряд фінансово незалежних суб'єктів, які самозабезпечуються тощо). Але не всі сім'ї здатні до цього. Тому виникає необхідність відповідного аналізу з боку соціального працівника, на основі результатів якого може розгортатися згодом його відповідна діяльність.

Соціальні проблеми сім'ї виявляються досить багатосторонньо. Значною мірою основні труднощі й потреба в професійній допомозі сім'ї залежать від її типу (див.табл. 7).

Покажемо це на прикладі неповної сім'ї.

Соціальні проблеми неповних сімей пов'язані, насамперед, з мало-забезпеченістю, що зумовлена наявністю лише одного трудового заробітку в сім'ї. Крім того, іноді трудового заробітку в сім'ї немає взагалі, і сім'я

змушена існувати або на різноманітних видах мізерної допомоги, або на «нетрудових прибутках», що, як правило, носять протиправний характер. У цих сім'ях заробіток жінки, переважно, значно нижчий, ніж заробіток чоловіка з причини її відставання на соціальній сходинці, викликаного обов'язками по догляду за дітьми.

Необхідно зазначити, що якщо проблеми малозабезпеченості піддаються відносному вирішенню (благополучні країни в змозі виплачувати дітям у неповних сім'ях порівняно щедрі допомоги), то більш складними й такими, що не мають однозначного рішення, є соціально-психологічні проблеми, які існують у внутрішньоособистісній сфері та міжособистісних стосунках членів неповних сімей, насамперед, дітей. До них належать: образа, пригніченість і почуття власної неповноцінності, що можуть залишитися в дітей після розлучення батьків; почуття провини перед дітьми, через що виникає гіперопіка стосовно них; труднощі в правильній статевої ролі ідентифікації та орієнтації дітей.

У сучасних умовах досить специфічними є проблеми батьківських неповних сімей, через те що, по-перше, це не традиційна модель, тому весь побут звичайного сімейного життя в межах громадської думки і сприйняття не цілком до неї пристосовані. По-друге, батько з дитиною (дітьми) більш «шлюбоздатний» порівняно із самотньою матір'ю. У цьому випадку однією з проблем такої сім'ї буде становлення взаємовідносин між дитиною (дітьми) і новою дружиною батька (можливо, з її дітьми).

У наш час існує велика категорія неповних сімей - це неповні розширені сім'ї, що створюються, як правило, на уламках якоїсь соціальної катастрофи (загибель батьків малолітніх дітей, батьки перебувають в ув'язненні, пропали безвісти тощо). У цих сім'ях покоління прародичів змушене брати на утримання й виховання онуків.

Сучасні дослідження показують, що сімейні проблеми, які полягають у дисфункціональності сімейних зв'язків, у патологізації стосунків між чоловіком і дружиною, між батьками і дітьми, за загальним правилом, не залежать від соціального статусу сім'ї: вони можуть спостерігатися в інтелігентній, забезпеченій сім'ї так само, як у малоосвіченій або малозабезпеченій. У цьому випадку соціальні працівники можуть зайнятися наданням допомоги такій сім'ї, переважно, на етапі кризи, у момент конфлікту або розпаду, працювати ж над профілактикою сімейних дисфункцій, займатися налагодженням сімейних комунікацій у передкризовому стані більшості соціальних працівників і закладів соціальної роботи поки не під силу.

Особливе положення займає діяльність, що пов'язана з реагуванням на внутрішньосімейну жорстокість: вона містить у собі всі форми допомоги, спрямовані на виживання, підтримку та розвиток. У цьому випадку захист більш слабких членів сім'ї, насамперед, від жорстокого поводження в сім'ї - одне з найважливіших завдань соціального працівника. Зазначений рівень соціальної роботи, орієнтований на стабілізацію сімейних зв'язків, містить

у собі нормалізацію стосунків між подружжям, між батьками і дітьми, взаємин усіх членів сім'ї з оточенням.

Такою, наприклад, є робота з сім'єю алкоголіка, де, згідно з діагностикою, виявлено основну причину зловживання спиртними напоями й супровідні обставини. Тут необхідно вивчити особу як самих питущих, так і членів їхніх сімей, а також розглянути соціальну біографію. Причини зловживання алкоголем можуть полягати в сімейній схильності (питуші батьки або навіть прабадьки), у деяких особливостях особистісного статусу (нестійкість особистості, інфантилізм, залежність), у традиціях сімейного чи соціального оточення або в ілюзорній спробі позбутися проблем за допомогою вживання алкоголю. У реальності всі ці причини можуть бути переплетені між собою. Їх аналіз необхідний, тому що видима на поверхні конфліктність сім'ї в результаті пияцтва одного або декількох з її членів може подавати перекручену картину: до пияцтва вдаються саме для того, щоб таким засобом перебороти конфліктність, хоча б у своєму уявленні.

Далі складається програма роботи з самою наркозалежною особою, з її сім'єю, із соціальним оточенням, що включатиме лікувальні заходи, консультації, психотерапію й психокорекцію, можливо, соціально-трудова реабілітація самого алкоголіка та його сім'ї. Медична реабілітація алкоголіків має дотепер невисоку ефективність і великий відсоток рецидивів, тому що пролікований пацієнт повертається в те саме середовище, що навернуло його до пияцтва. Сім'я, яка звикла за довгі роки до існування в умовах перманентної кризи, вільно або мимоволі штовхає його до поновлення пияцтва. Особистісних ресурсів слабкої людини недостатньо, щоб долати зазначені тенденції. Тому робота з такою сім'єю має передбачати формування мотивації клієнта та його сім'ї на безалкогольне існування й побудову іншої системи взаємин; психокорекційні заходи, спрямовані на виховання особистості, спроможної бути хазяїном власної долі, орієнтованої на безалкогольний спосіб життя. Як одну з найефективніших технологій по створенню середовища, що сприяє тривалому лікуванню від алкоголізму, можна зазначити рух «Анонімні алкоголіки», а також програми «Анонімні діти алкоголіків», «Анонімні наркомани», «Анонімні співзалежні» та інші [23, с 195-196].

Напрями соціальної роботи з сім'єю. *Сімейна терапія.* Її суть полягає в проведенні бесіди серед членів сім'ї або декількох сімей із подібними проблемами. Усвідомлення реальної сімейної проблеми має діагностико-терапевтичне значення, при якому виявлене та усвідомлене утруднення змушує членів сім'ї переглянути свою поведінку, допомагає їм подолати бар'єр винятковості ситуації й виробити позитивне ставлення до проблеми, створює можливість для позитивного її вирішення.

Сімейна психопрофілактика. Її суть полягає в розробці й регулярному застосуванні засобів, що допомагають зняти психічне напруження, яке виникає в сім'ї. Тут основне навантаження лягає на подружжя, але допомога

з боку сімейного соціального працівника їм необхідна. Між ним і подружжям (за обоюсторонньою згодою подружжя) може бути укладений договір (без офіційної реєстрації й у довільній формі) про те, у якій формі подружжя готове піти назустріч одне одному, щоб розв'язати конфлікт у сім'ї. У разі потреби соціальний працівник удається до допомоги спеціалістів (сексолога, нарколога, психолога та інших фахівців).

У практиці сімейної психопрофілактики існує низка багатосторонніх методик, які добре себе зарекомендували. Однією з таких методик є побудова генограми сім'ї. Генограма - це схема сімейної історії, що створюється за певними правилами й відображає взаємини в поколіннях прародичів, батьків і в самій сім'ї. Процес побудови генограми має деякі значні переваги у вирішенні завдань сімейної психопрофілактики: він досить захоплюючий і задовольняє одну з глибинних потреб людей у пізнанні своїх коренів; у ході нього члени сім'ї, що могли не спілкуватися практично тривалий час, утягуються в єдину діяльність; підсумкова картина тут має значну інформативність генетичного, онтогенетичного або придбаного характеру.

Прикладом ще однієї такої методики служить методика «сімейної угоди». Суть її в такому:

- усе починається з суб'єктивного виявлення претензій подружжя одне до одного і зняття емоційних ярликів типу: «у нього ніколи часу на сім'ю не залишається» або «вона завжди всім незадоволена»;
- далі відбувається заміна подібних беззмістовних звинувачень викладом конкретних неправильних дій;
- згодом на основі довільної угоди виробляється мінімальний взаємоприйнятний список зобов'язань по зміні поведінки обох сторін на середній термін - від місяця до півроку;
- по закінченню визначеного терміну подружжя разом із соціальним терапевтом проводить аналіз виконання угоди і в разі необхідності укладає аналогічну на такий самий період;
- у подальшому присутність соціального працівника стає непотрібною, оскільки подружжя набуває навичок самостійного оперування цим методом.

Надання соціальної допомоги сім'ї. Ґрунтується на видах і формах соціальної допомоги, мета яких - зберігання сім'ї як соціального інституту в цілому та кожної конкретної сім'ї, що потребує підтримки. Соціальна допомога сім'ї тут може бути екстреною, терміною, тобто спрямована на виживання сім'ї (екстрена допомога, термінова допомога, негайне вилучення із сім'ї дітей, що знаходяться в небезпеці або залишилися без піклування батьків), дії на підтримку стабільності сім'ї, на соціальний розвиток сім'ї та її членів.

Наприклад, надання соціальної допомоги сім'ї алкоголіка буде означати таку технологічну процедуру:

- проведення діагностики, яка дозволить виявити основну причину зловживання спиртними напоями, із супровідними обставинами (вивчення особистостей усіх членів сім'ї, а також соціальної біографії);
- аналіз виявлення причин на основі детермінації її джерела (пияцтво або є причиною конфлікту в сім'ї, або, навпаки, до пияцтва вдаються, щоб ухилитися від конфлікту);
- упорядкування програми роботи з наркозалежною особою, членами її сім'ї, соціальним оточенням (лікувальні заходи, консультації, психотерапія і психокорекція, соціально-трудова реабілітація самого алкоголіка та його сім'ї й т. ін.);
- змістом і засобами такої роботи є формування мотивації клієнта і членів його сім'ї до безалкогольного способу життя й побудови іншої системи взаємин; психокорекційні заходи, спрямовані на виховання особистості, спроможної бути хазяїном власної долі; уведення клієнта в об'єднання чи клуби прихильників безалкогольного способу життя або створення такого об'єднання («Анонімні алкоголіки», «Анонімні діти алкоголіків», «Анонімні наркомани» тощо).

Сімейне посередництво у розв'язанні сімейних конфліктів. Можна виділити деякі технологічні стадії цього процесу:

- визначення готовності клієнта до розв'язання сімейного конфлікту або, принаймні, встановлення факту готовності клієнтів скористатися можливістю фахового посередництва;
- створення потрібної обстановки для спільного вирішення проблеми, для спілкування з конфліктуєчими членами сім'ї;
- уведення конфліктуєчих сторін у фазу вироблення альтернативних рішень щодо сімейної проблеми (прагнення до зближення, вироблення альтернативи, найбільш прийнятної, компромісного варіанта розв'язання конфлікту);
- спрямованість зусиль соціального працівника на зняття недовіри до себе і до пропонованого виду соціальної допомоги сім'ї, не лише у виявленні й вирішенні сімейних конфліктів, а й у їх профілактиці;
- делікатність, рішучість і координованість дій із правоохоронними органами з боку соціального працівника в тих випадках, коли сімейний конфлікт переростає в екстремальну ситуацію, що становить загрозу життю й здоров'ю людей.

• *Сімейне консультування.* Найважливіший напрям соціально-особистісного (соціально-психологічного) консультування, що охоплює такий спектр проблем, як стосунки між подружжям, між ними та їхніми батьками, дітьми і батьками. Основними проблемами сімейного консультування є проблема шкільної успішності дітей у сім'ї й проблема виховання дітей, які мають вади в психофізіологічному розвитку. З приводу розв'язання зазначених проблем у технології сімейного консультування має діяти низка загальних правил:

- обов'язкове наповнення батьківської скарги-запиту конкретним змістом на основі одержання від батьків опису поведінкової ситуації, що стала основою запиту;

- використання принципів «стереоскопічності» в погляді на ситуацію, тобто фіксація цього погляду як із суб'єктивних (пов'язаних із розумінням ситуації з боку членів сім'ї), так і з об'єктивних (аргументованих консультантом) позицій;

- спільне з батьками висування консультантом гіпотези про історію розвитку «негативної» риси в членів сім'ї й можливих шляхів її подолання.

Соціально-педагогічна робота з сім'єю. Реалізує сімейну соціальну політику - систему механізмів, за допомогою яких держава створює умови для забезпечення життєдіяльності сім'ї, її захисту, якщо вона цього потребує.

Цей напрям найбільш розроблений відомими українськими вченими Т.Ф.Алексєєнко, З.Г.Зайцевою, І. Д.Зверєвою, А. Й. Капською, Л. Г.Коваль, В.Г.Постовим, І.М.Трубавіною та іншими.

Сьогодні в Україні реалізуються такі напрями сімейної політики: стабілізація сім'ї; зниження рівня розлучень; підвищення престижу сім'ї та сімейних цінностей у масовій свідомості громадян; забезпечення розумового й фізично здорового потомства, орієнтація на середньодітну сім'ю; підвищення виховного потенціалу сім'ї; адаптація сім'ї до ринкових умов життя.

Зміст і форми соціально-педагогічної роботи з сім'єю зумовлюються групою таких чинників: типом сім'ї, проблемами, які існують у сім'ї; видом соціального інституту, що діє в сім'ї, та напрямом фахової підготовки спеціаліста, який надає послуги сім'ї.

Основний зміст *соціально-педагогічної роботи з сім'єю* складають забезпечення сім'ї різними видами соціального обслуговування (соціальної допомоги та соціальних послуг), реабілітаційна та профілактична робота, соціальний супровід окремих категорій сімей та соціальне інспектування неблагополучних сімей. Вони реалізуються в практичній діяльності соціального педагога шляхом використання різноманітних методів, прийомів і форм соціально-педагогічної роботи, вибір яких обумовлений переліком зазначених чинників.

Соціальне обслуговування сім'ї реалізується шляхом надання сім'ї різноманітних виплат, гарантованих державою в законодавчому порядку; надання малозабезпеченим сім'ям різних видів матеріальної підтримки (одяг, медикаменти, харчування, санаторні путівки, оздоровлення членів сім'ї тощо); психологічна підтримка сім'ї в складних життєвих ситуаціях; надання різноманітних консультативних послуг сім'ї; створення мережі організацій для надання культурно-освітніх і фізично-оздоровчих послуг членам сім'ї, забезпечення її змістовного дозвілля (центри дозвілля, навчальні курси, клуби та гуртки за інтересами, школи молоді сім'ї тощо).

Соціально-реабілітаційна робота з сім'єю спрямована насамперед на відновлення виховного потенціалу сім'ї, захист прав членів родини у

кризових ситуаціях, зміну соціального та сімейного статусу окремих членів сім'ї. Така робота здійснюється соціальним педагогом у школі, спеціалістами соціальної служби молоді та кризових центрів. Об'єктами соціальної реабілітації в сім'ї є члени родини, які зазнають у ній різних форм психічного, фізичного та сексуального насильства; сім'ї, які за певних умов послабили або неправильно реалізують свою виховну функцію; сім'ї, у яких окремі члени потребують медичної або професійної реабілітації. Діяльність спеціалістів з реабілітації сім'ї спрямована на зміцнення родинних зв'язків, подолання відчуженості дитини або членів родини від сім'ї, корекцію взаємостосунків у сім'ї, допомогу окремим членам сім'ї у професійному та соціальному становленні.

Основні форми роботи з соціальної реабілітації сім'ї - це *індивідуальні* та *групові*. Серед індивідуальних форм роботи важлива роль належить консультаціям і психотерапевтичним бесідам із батьками, подружжям і дітьми. Серед групових форм роботи варто зазначити тренінгові заняття, які можуть проводитися як із подружніми парами, так і окремо з чоловіками та жінками. В останні роки практикуються спільні тренінги батьків і дітей. Груповими формами психолого-педагогічної реабілітації є семінари, відеолекторії, зустрічі зі спеціалістами, групи самопомоги тощо. Провідною формою професійної реабілітації є курси перекваліфікації.

Соціально-профілактична робота з сім'єю спрямована на запобігання неконструктивній взаємодії між членами сім'ї, різним формам насильства, помилкам у сімейному вихованні, формуванню різних видів хімічної залежності в членів сім'ї, на виявлення потенційно неблагополучних сімей.

У переважній більшості групові та масові форми роботи є провідними в таких напрямках: зміцнення інституту сім'ї шляхом формування в населення розуміння сім'ї як базової цінності в житті людини; підготовка молоді до сімейного життя, відповідального батьківства; пропагування здорового способу життя серед членів сім'ї; психолого-педагогічне просвітництво подружжя з питань побудови конструктивних взаємостосунків і сімейного виховання; попередження типових причин розлучень. Серед основних форм профілактичної роботи можна назвати лекторії, семінари, тренінги, клуби для молодих сімей, тематичні дні, тематичні передачі на радіо та телебаченні тощо.

Соціальний супровід сім'ї - це робота соціального педагога (працівника) з сім'єю, яка спрямована на підтримку сім'ї в різних видах її життєдіяльності, формування здатності сім'ї самотужки долати свої труднощі, надання допомоги сім'ї з метою розв'язання різних проблем. Сьогодні в практиці соціально-педагогічної роботи основними типами сімей, стосовно яких здійснюється соціальний супровід, є прийомні сім'ї, сім'ї, у яких виховуються діти з обмеженими функціональними можливостями, та неблагополучні сім'ї.

Соціальний супровід здійснюється шляхом надання сім'ї різних видів матеріальної та психологічної допомоги, соціальних послуг, консульту-

вання, захисту інтересів сім'ї в органах державної влади. Тривалість соціального супроводу окремої сім'ї залежить від гостроти проблем, які існують у сім'ї, рівня розвитку адаптаційного потенціалу членів сім'ї, ступеня функціональної спроможності сім'ї щодо самостійного подолання труднощів, рівня розвитку зв'язків сім'ї з мікро- та макросередовищем.

Соціальне інспектування - це складова соціального супроводу, метою якого є контроль соціального педагога чи працівника за реалізацією в сім'ї прав її членів, виявленням випадків їх порушення та умов, що цьому сприяють.

Соціальне інспектування може здійснюватися спеціалістом спільно з дільничим інспектором міліції, представниками опікунської ради, працівниками кримінальної міліції у справах неповнолітніх.

Основними об'єктами соціального інспектування є сім'ї, де дорослі члени сім'ї ведуть аморальний спосіб життя, перебувають на обліку в міліції, наркологічному диспансері, в службі у справах неповнолітніх як неблагополучна сім'я. Також об'єктами соціального інспектування є сім'ї, у яких дитина перебуває на обліку в службі у справах неповнолітніх, у наркологічному диспансері, повернена з притулку для неповнолітніх у сім'ю, не відвідує школу, схильна до бродяжництва.

У процесі соціального інспектування соціальний педагог реалізує такі *функції*: діагностичну (становлення порушень прав людини); запобіжно-профілактичну (запобігання рецидивам порушення прав людини в сім'ї); інформаційну (інформування громадськості, представників державної влади про наявність порушень прав людини в сім'ї); наглядово-контрольну (облік і перевірка житлово-побутових умов у сім'ї, перевірка виконання членами сім'ї рекомендацій соціального педагога щодо запобігання порушенням прав людини в сім'ї); охоронно-захисну (клопотання про позбавлення батьківських прав, вилучення дитини з сім'ї, направлення жертв сімейного насильства до кризових центрів, притулків для жінок і неповнолітніх); комунікативну (встановлення взаємодії соціального педагога з членами сім'ї з метою спонукання їх до подолання причин неблагополуччя в родині); координаційну (залучення медиків, психологів, юристів та інших фахівців до розв'язання проблем у сім'ї).

Таким чином, практика соціальної роботи з сім'єю спирається на відповідне визначення сім'ї та на її тип. Існує безліч дефініцій поняття «сім'я», і всі вони відображають стан розвитку теорії соціальної роботи, коли предметом її вивчення є сім'я як соціальний інститут, мала група й система стосунків. Відповідним чином більшості дефініцій поняття **сім'я** відповідає і більшість типологій сім'ї, коли тип сім'ї визначається за різноманітними класифікаційними ознаками. Головним для соціального працівника є розуміння того, що клієнтом соціальної роботи може стати сім'я будь-якого типу. Проте ступінь потреби в соціальній підтримці, конкретний зміст, види допомоги сім'ї тощо будуть різноманітними, залежно від її типу. Крім того,

соціальна робота з сім'єю є найбільш широким полем докладання зусиль фахівців із соціальної роботи, оскільки універсальність сімейного способу життя перетворює кожен проблему індивіда в проблему сім'ї (минулої, теперішньої або майбутньої). У соціальній роботі з сім'єю виявляються всі закономірності цього виду професійно-практичної діяльності, проте є й певні специфічні особливості, що належать лише до галузі соціальної роботи з сім'єю.

Питання та завдання для самостійної роботи і контролю

1. Дайте визначення сім'ї, що характеризують її як соціальний інститут, малу групу і систему стосунків.
2. Чим, на Ваш погляд, викликана велика кількість визначень поняття «сім'я» в теорії соціальної роботи?
3. Дайте визначення сім'ї та її характеристику на основі системного підходу.
4. Охарактеризуйте практику соціальної роботи з сім'ями різного типу.
5. Доведіть твердження про те, що соціальна робота з сім'єю сприяє стабілізації сімейного життя.
6. Які проблеми вирішує соціальний працівник у сім'ї? Охарактеризуйте їх.
7. Охарактеризуйте сутність чинника «соціальна ситуація» в роботі із сім'єю. Наведіть відповідні приклади.
8. Яким чином адаптація і трансформація відображаються в соціальній роботі з сім'єю?
9. Наведіть приклади реальної дії загальних і специфічних принципів соціальної роботи з сім'єю.
10. Грунтуючись на власному особистісному або фаховому досвіді, наведіть приклад конкретної технології соціальної роботи з сім'єю.
11. Обґрунтуйте з теоретичної та практичної точок зору твердження про те, що соціальна робота з сім'єю є найбільш широким полем діяльності фахівців із соціальної роботи.
12. Розробіть конкретну програму соціальної роботи з сім'єю певного типу.

Література

1. *Безпалько О. В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: Навч. посібник. - К., 2003. - 134 с.
2. *Зайцева З. Г., Трубавіна І. М.* Комплексна програма центрів ССМ «Соціальна підтримка сім'ї» // Комплексні програми центрів ССМ. - К., 2001. - 05-16, 24-26.
3. *Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р.* Соціальна педагогіка / Соціальна робота: Навч. посібник. - К., 1997. - 392 с.
4. *Ковбас Б., Косенів В.* Родинна педагогіка: У 3 т. - Т.1. Основи родинних взаємовідносин. - Івано-Франківськ, 2002. - 288 с

5. *Кравець В.* Психологія сімейного життя: Навч. посібник. - Тернопіль, 1995. - 696 с
6. *Куликова Т. А.* Семейная педагогика и домашнее воспитание. - М., 2000. - 232 с.
7. *Луков В. А.* Социальное проектирование. - М., 1998. - 492 с.
8. *Мустаева Ф. А.* Основы социальной педагогики: Учебник для студентов высших пед. учеб. заведений. - 2-е изд., перераб. и доп. - М., 2001. - 416 с.
9. *Попов С. Г.* Социальный менеджмент: Учеб. пособие. - М., 2000. - 160 с.
10. *Семиченко В. А., Заслуженюк В. С.* Психологія та педагогіка сімейного спілкування: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. - К., 1998. - 214 с.
11. Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е. И. Холостовой. - М., 2000. - 424 с.
12. Соціальна робота з дітьми, молоддю, жінками, різними категоріями сімей: Аналітичний звіт щодо діяльності центрів соціальних служб для молоді / Упор.: Р. Г. Драпушко, С. В. Толстоухова, О. К. Шатохіна, Л. І. Шамрай. - К., 1999. - 140 с
13. Соціальні служби - родині: Розвиток нових підходів в Україні / За ред. І. М. Григи, Т. В. Семигіної. - К., 2002. - 128 с
14. Теория и методика социальной работы (Краткий курс). - М., 1994. - 192 с.
15. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. проф. Е. И. Холостовой. - М., 2001. - 400 с.
16. Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посібник / За заг. ред. проф. Л. Й. Капської. - К., 2000. - 372 с.
17. Технология социальной работы: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Под ред. И. Г. Зайнышева. - М., 2000. - 240 с.
18. Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посібник / За заг. ред. проф. А. Й. Капської. - К., 2000. - 372 с.
19. *Трубавіна І. М.* Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навч. посібник. - К., 2002. - 132 с.
20. *Трубавіна І. М., Бугаець Н. А.* Методи вивчення сім'ї. - К., 2001. - 76 с.
21. *Харчев А. П.* Брак и семья в СССР. - 2-е изд. - М., 1979. - 367 с.
22. *Шакурова М. В.* Методика и технология работы социального педагога. - М., 2002. - 272 с.
23. *Шеляг Т. В.* Современная семья и социальная работа. - М., 1999. - 242 с.
24. *Шенгпенко П. А., Воронина Г. А.* Методика и технология работы социального педагога / Под ред. В. А. Слостенина. - М., 2001. - 208 с.

3.2. СОЦІАЛЬНА РОБОТА З КЛІЄНТАМИ РІЗНОГО ВІКУ

Проблема вікової типології в соціальній роботі. Під віковою структурою населення розуміється співвідношення чисельності різних вікових груп людей, що створює базу для всіх розрахунків демографічного, соціального, економічного характеру. Вікова структура населення формується під впливом природного й механічного руху населення, людських втрат у періоди природних і соціальних катаклізмів [15, с 550].

Існують різні *класифікації віку*. У *статистиці*, наприклад, найчастіше використовують класифікацію віку Б. Урланіса: 0-2 роки - ясельний вік; 3-6 років - дошкільний вік дитинства; 7-15 років - шкільний вік дитинства; 16-24 роки - юність; 25-44 - зрілість; 45-59 років - повна зрілість; 60-69 років - літній вік; 70-79 років - рання старість, 80-89 років - повна старість, 90 років і більше - глибока старість.

Більшість вітчизняних соціальних працівників користується *соціально-педагогічною класифікацією*, де вікова періодизація зазвичай співвідноситься з етапами соціалізації. Тут існують різні періодизації. На думку відомого російського вченого А. Мудрика, досить зручною із соціально-педагогічної точки зору є така вікова класифікація: дитинство (від народження до 1 року), раннє дитинство (1-3 роки), дошкільне дитинство (3-6 років), молодший шкільний вік (6-10 років), молодший підлітковий (10-12 років), старший підлітковий (12-14 років), ранній юнацький (15-17 років), юнацький (18-23 роки) вік, молодість (23-30 років), рання зрілість (30-40 років), пізня зрілість (40-55 років), літній вік (55-65 років), старість (65-75 років), довголіття (понад 70 років) [18, с 10].

Наявність численних підходів до класифікації віків і численність їх типологій є наслідком складності, багатозначності й багатосторонності самого феномена «вік». Сучасні науки, які вивчають цей феномен, ще не виробили інтегративного уявлення про нього. У цих умовах практичний соціальний працівник мусить спиратися на власний професіоналізм, виходячи з конкретної мети і завдань своєї діяльності.

У межах цього підручника автори дотримуються такої логіки. На кожному віковому етапі перед людиною постає ряд завдань (проблем), від сприятливого чи несприятливого вирішення яких залежить її особистісний розвиток, особиста «доля». Віковий підхід у соціальній роботі має будуватися так, щоб забезпечити умови сприятливого вирішення цих завдань на кожному етапі життєдіяльності людини відповідно до норм цивілізованого суспільства.

Крім того, у руслі індивідуальної соціальної роботи з клієнтом на базі вікового підходу йому необхідно надавати конкретну допомогу з вирішення завдань (проблем), які перед ним стоять.

З тією чи іншою мірою умовності можна виділити три групи *завдань кожного віку*:

С природно-культурні (досягнення на кожному віковому етапі визначеного рівня біологічного дозрівання, фізичного і статевого розвитку, що мають певні нормативні розходження в тих чи інших регіонально-культурологічних умовах);

п
спі.

С соціально-культурні (пізнавальні, моральні, ціннісно-сміслові), специфічними для кожного віку в конкретному соціумі, з одного боку, пред'являються особистості у вербалізованій формі інститутами й агентами соціалізації, а з іншого, що існують у вигляді визначених норм і цінностей у суспільній практиці, не збігаючись один з одним і нерідко взаємно суперечачи;

С соціально-психологічні (становлення самосвідомості особистості, її самовизначення в актуальному житті й на перспективу, самоактуалізація й самоствердження), які на кожному віковому етапі мають специфічний зміст і способи їх вирішення.

фор

Якщо якесь завдання залишається невиконаним, то це або затримує розвиток особистості, робить його недосконалим, або спотворює особистість. Можливий і варіант, коли те чи інше завдання, не розв'язане в певному віці, спочатку зовні не виявляється в розвитку особистості, але через певний період воно «спливає», що призводить до нібито немотивованих вчинків, рішень, змін в особистості.

резу

До вікової категорії «діти (дитина)» ми відносимо осіб, які не досягли вісімнадцятиліття. Сюди з певною умовністю можна включити такі періоди:

- дошкільного дитинства /дитинство, молодший дошкільний вік (1 - 3 роки)/ і старшого дошкільного (3-6 років) віку;
- молодшого шкільного дитинства (6-10 років);
- підліткового дитинства (11-14 років);
- ранньої юності (15-17 років).

їхня

Коротко позначимо *вікові характеристики дитинства* (А. Мудрик, В. Сластьонін, М. Михайленко).

статі,

Дошкільне дитинство. *Вікові завдання:* природно-культурні (формування рухових навичок, здатності до прямоходіння, сенсорний розвиток); соціально-культурні (оволодіння мовою, предметно-маніпулятивною діяльністю, розвиток образної та елементарної логічної форм мислення, довільності поведінки, оволодіння первинними способами співробітництва й кооперації); соціально-психологічні (становлення «образу Я» та самооцінки, статеві ідентифікація, становлення несвідомого почуття «базової довіри» до зовнішнього світу, почуття автономії, ініціативи).

що

Інститути та агенти соціалізації: родина, дитячі ясла і садки, ЗМК (телебачення, радіо, книги), батьки чи дорослі, які їх замінюють, інші старші члени родини, найближчі сусіди, вихователі, однолітки (з трьох років).

у
і

Безпосередньо-емоційне спілкування дитини з дорослими як головний чинник її розвитку в дитинстві. Госпіталізм.

Спілкування з дорослими як провідний чинник розвитку дошкільника: позаситуативно-пізнавальна й позаситуативно-особистісна форми спілкування. Криза трьох років.

Спілкування з ровесниками. Дитяча субкультура: ігри, мовотворчість.

Небезпеки: хвороби і фізичні травми, безграмотність та (або) аморальність батьків, убогість, занедбаність, антигуманність вихователів дитячих установ.

Основні напрями діяльності соціальних працівників: просвітництво й консультування батьків, організація сімейних дитячих ясел-садків, ігрових груп і групових занять; патронаж неблагополучних родин.

Дитинство молодшого школяра. *Вікові завдання:* природно-культурні (розвиток рухових навичок, розвиток ознак маскулінності-фемінінності, формування довірливості психічних процесів); соціально-культурні (оволодіння ролю учня, систематизованими знаннями й уміннями в обсязі шкільного навчання, індивідуалізація інтересів та оволодіння способами самоорганізації для їх реалізації, формування прагнення до досягнення результату, вміння адекватно оцінювати свої успіхи й невдачі); соціально-психологічні (розвиток рефлексії щодо своєї діяльності, статеві стереотипізація, подолання суперечностей між ролями дитини й школяра (криза шести років) і між прагненнями до імпровізації, творчості, демократичного спілкування й прихильністю до стереотипів і підкорення авторитетам).

Інститути та агенти соціалізації: родина, школа, ЗМК, позашкільні установи, батьки, вчителі, інші дорослі, однолітки в класі й поза класом, їхня роль і можливості у вирішенні вікових завдань.

Особливості субкультури: ігри (на уроці, на перерві, надворі, вдома), дитячий сленг, словесна творчість, фантазії та марновірства, прізвиська.

Зміст і норми спілкування з дорослими, ровесниками своєї та протилежної статі, зі старшими й молодшими дітьми.

Зміст і форми предметно-практичної й духовно-практичної діяльності, що організовані дітьми та дорослими.

Особливості організації дорослими спортивних занять та ігор молодших школярів.

Небезпеки: пияцтво та аморальність батьків, убогість, антигуманність учителя, паління, розтління, згвалтування, фізичні травми, гноблення старшими хлопцями.

Основні напрями діяльності соціальних працівників: просвітницька діяльність із батьками, створення умов для розвитку молодших школярів у мікросоціумі, виявлення потенційно та реально віктимогенних чинників і віктимних молодших школярів, координація й кооперування діяльності інститутів виховання.

Підліткове дитинство. *Вікові завдання:* природно-культурні (розвиток усіх систем організму, статеве дозрівання); соціально-культурні (оволодіння знаннями в обсязі шкільного курсу, проба сил у різних сферах інтересів, формування групового інстинкту, залучення до романтичних ідеалів (вірність, друг, відвага, честь та ін.), самовиховання в значущих сферах (фізичне вдосконалювання, індивідуальні інтереси); соціально-психологічні (подолання кризи особистої ідентичності через поглиблення та розширення самооцінок, ідентифікація зі статево-віковою групою й референтною групою ровесників, подолання маргінальності між дитинством та отроцтвом через автономізацію від дорослих, набуття навичок саморегуляції в значущих сферах поведінки й взаємостосунків).

Провідні інститути та агенти соціалізації: родина, школа, мікросоціум, телебачення і відео; батьки, вчителі, однолітки своєї статі, старші діти своєї статі; їхня роль і можливості в процесі вирішення вікових завдань.

Вікова субкультура: ігри (перевага рухливих, поява азартних, захоплення електронними), жаргон, елементи моди в одязі тощо, марновірства, міфи, фантазії.

Особливості спілкування (предмет спілкування - підліток як суб'єкт взаємодії): з дорослими - скорочення обсягу спілкування, спад довіри, зростання конфліктності; з однолітками - активний пошук, практична основа, яка доповнюється емоційним компонентом; нестійкість мікрогруп, конфліктність.

Небезпеки: пияцтво, алкоголізм, аморальність батьків; убогість, помилки педагогів і батьків, паління, токсикоманія, згвалтування, розтління, самотність, фізичні травми, цькування однолітків, залучення до асоціальних і злочинних груп.

Основні напрями діяльності соціальних працівників: просвітницька діяльність із батьками, діагностика віктимності родин, робота з віктимогенними родинними та віктимними підлітками; створення в мікросоціумі груп та організацій для пробудження й задоволення інтересів підлітків із використанням масових і групових форм взаємодії.

Рання юність. *Вікові завдання:* природно-культурні (завершення фізичного та статевого розвитку, гармонізація всіх систем організму); соціально-культурні (оволодіння програмою навчального закладу, визначення ціннісних орієнтацій у професійній та позапрофесійній сферах, вибір подальшого життєвого шляху, подолання ставлення до людини як до засобу й формування ставлення до неї як до мети, оволодіння ефективною взаємодією з оточуючими особами своєї та іншої статі, іншого віку), самореалізація через самоствердження у внутрішньому та зовнішньому планах); соціально-психологічні (гармонізація «образу Я», розвиток рефлексії, подолання маргінальності між підлітковим і дорослим станом, відносно безболісне проходження через рольову та особистісну невизна-

ченість, сексуальна децентрація в поведінці, гармонізація прагнення «бути як усі» та «бути не як усі»).

Провідні інститути та агенти соціалізації: родина, навчальні заклади, мікросоціум, суспільство однолітків, референтні групи, друг, подруга, відео і телебачення; їх роль і можливості у вирішенні вікових завдань.

Вікова субкультура: мода, жаргон, способи проведення часу, стиль поведінки, естетичні пристрасті.

Особливості спілкування (предмет спілкування - людина як суб'єкт відносин): з дорослими - спад інтенсивності й вірогідності поряд із прагненням до спілкування на рівних; з однолітками - поєднання широких приятельських стосунків, контактів із глибокими дружніми стосунками у вузьких групах; пошуки спілкування з особами іншої статі.

Небезпеки: антисоціальна родина, пияцтво, наркоманія, педагогічні помилки батьків і вчителів, убогість, проституція, зґвалтування, самотність, суїцид, втрата перспективи, фізичні травми, маргінальність, цькування однолітків, залучення до злочинних груп.

Основні напрями діяльності соціальних працівників: просвітницька діяльність із батьками та юнаками; створення умов для позитивного вільного проведення часу відповідно до тенденцій моди; створення різних за змістовною спрямованістю клубів та організацій, діагностика віктимних сфер і віктимності особистості, її подолання, робота з переорієнтації окремих юнацьких груп і «розколу» асоціальних груп.

Соціальна робота з дітьми припускає їх *типологізацію за групами ризику* (*проблемними групами*). Сюди необхідно віднести: дітей-інвалідів, дітей з неповних родин, дітей з малозабезпечених родин, «дітей вулиці», кинутих дітей, дітей-утікачів, дітей-сиріт, дітей, які страждають на алкоголізм, токсикоманію, наркоманію, дітей-злочинців, дітей соціально-педагогічної занедбаності, дітей, які зазнали насильство, дітей девіантної поведінки і т. ін.

Таким чином, *діти групи ризику* - «це та категорія дітей, яка з огляду на визначені обставини свого життя більше за інші категорії піддається негативним зовнішнім впливам з боку суспільства та його кримінальних елементів, що стали причиною дезадаптації неповнолітніх» [12, с 59-60].

Причини потрапляння дітей до груп ризику можуть бути різні: пияцтво батьків, їхня асоціальна поведінка (дармоїдство, злодійство і т. ін.); улаштування на квартирі батьками кубел асоціального й кримінального характеру; сексуальне розбещення батьками власних дітей, торгівля ними; жорстоке ставлення до дітей (побої, побиття, голод і т. ін.); відсутність даху над головою, блукання разом з батьками без засобів на існування; втечі з дому, конфлікти з однолітками і т. ін. При цьому неможливо виділити одну головну причину, що послужила чинником ризику. Проте досить точно встановлено, що дітям групи ризику властива одна *загальна характерна риса* - порушення соціалізації в широкому розумінні слова: нездатність

адаптуватися до незнайомого середовища, до нових обставин, порушення статевої орієнтації, гіперсексуальність, злочинство, облудність, утрата цінності людського життя, жорстокість, агресивність, утрата інтересу до праці, лінощі, відсутність ціннісних орієнтацій, норм моралі й моральності, бездуховність, втрата інтересу до знань, дурні звички (уживання алкоголю, наркотиків, паління, токсикоманія, нецензурна лайка і т. ін.) [12, с 60].

Основою організації соціальної роботи з дітьми групи ризику є такі обставини [20, с 3].

По-перше, у доборі й розробці методик і технологій соціальної роботи з дітьми «групи ризику» та їхніми батьками необхідно спиратися на психологічні особливості дітей різного віку й різного особистого досвіду, на взаємодію та узгодження загальних зусиль фахівців різних галузей соціальної роботи.

По-друге, серед усіх заходів соціальної роботи з дітьми пріоритет належить *профілактичній роботі*, у рамках якої необхідно об'єднати зусилля різних фахівців і створити цілісну службу допомоги дітям, де дитина може одержати психологічну, педагогічну, правову, соціальну та інші види допомоги.

Профілактична робота з дітьми, насамперед, припускає науково обгрунтовані та своєчасно здійснені дії, спрямовані на: запобігання можливим фізичним, психологічним чи соціокультурним колізіям в окремих дітей і дітей груп ризику; збереження, підтримку й захист нормального рівня життя і здоров'я дітей; сприяння дітям у розкритті їхніх внутрішніх потенціалів.

Профілактична робота з дітьми має ряд *напрямів*.

Психопрофілактична робота [18, с 222-229]. Цей напрям визначається необхідністю своєчасного запобігання можливим порушенням в індивідуально-інтелектуальному розвитку дітей, у створенні умов для їхнього повноцінного психічного розвитку. Така робота ведеться опосередковано через педагогічний колектив, опікунів та інших дорослих, які впливають на становлення й формування особистості дитини.

У процесі психопрофілактичної роботи соціальний працівник (фахівець зазначеного напрямку) здійснює ряд конкретних заходів:

- проводить психологічне обстеження дітей при їх надходженні до дитячої установи інтернатського типу й при переході з однієї установи до іншої (з будинку дитини до дошкільного дитячого будинку, з дошкільного дитячого будинку до шкільного чи до школи-інтернату), а також на кожному новому віковому етапі (при надходженні дітей до школи, при переході з початкової школи до середньої, при закінченні неповної чи повної середньої школи) з метою створення програми індивідуальної роботи з кожною дитиною для її оптимальної адаптації до виховання й навчання на новому етапі, ранньої діагностики можливих відхилень та їх корекції, розвитку особистості та індивідуальності дитини;

- проводить роботу із запобігання психологічному перевантаженню й нервовим зривам у дітей, пов'язаних з особливими умовами їхнього життя;
- організує педагогічні консилиуми з метою психологічного аналізу поведінки й розвитку вихованця для якомога повнішого розкриття індивідуальних особливостей його особистості та здібностей;
- проводить роботу зі створення сприятливого психологічного клімату в дитячій установі інтернатського типу: оптимізує форми спілкування в педагогічному колективі (дорослий - дорослий), сприяє поліпшенню норм спілкування педагога з дітьми (дорослий - дитина), консультує педагогів та інших працівників дитячої установи з широкого кола проблем як професійних, так і особистісних;
- сприяє розвитку комунікативних навичок професійної діяльності педагогів, здійснює заходи щодо запобігання й зняття психологічного перевантаження членів педагогічного колективу;
- проводить роботу з адаптації вихованців до широкого соціального оточення за межами дитячого будинку чи школи-інтернату, оптимізує взаємини вихованців із членами їхніх родин (родичами, опікунами і т. ін.) у випадку, якщо такі взаємини зберігаються.

Консультування в галузі профілактичної роботи з дітьми має такі завдання:

- інформування батьків (педагогів, соціальних працівників та ін.) про вікові та індивідуальні особливості дитини;
- своєчасне виявлення в дитини первинних психосоматичних відхилень і направлення її на психолого-медико-педагогічні консультації;
- запобігання вторинним відхиленням у розвитку й рекомендації з психогігієни та психопрофілактики (спільно із психопатологами та лікарями);
- складання рекомендацій для об'єктів впливу (педагоги, батьки, соціальні працівники та інші) із психолого-педагогічної корекції труднощів навчання дитини;
- складання рекомендацій з виховання в родині (спільно з фахівцями із сімейної терапії, соціальними працівниками, педагогами);
- проведення корекційної роботи в спеціальних групах при консультації з дітьми й батьками.

Корекційна робота з дітьми в галузі профілактики припускає проведення відповідних заходів, починаючи з дошкільного віку, і посилення цієї роботи в підліткових колективах. З цією метою соціальними працівниками розробляються корекційні програми, які охоплюють усі вікові групи дітей і спрямовані на профілактику й корекцію різних видів девіантної й делінквентної поведінки.

Для наочності наведемо один із численних прикладів такої програми [2, с 137-138].

Австралійська програма первинної профілактики вживання психо-активних речовин для дітей у віці 6-8 років призначена для початкової школи

та послідовно реалізує системний підхід до антинаркотичного навчання молодших школярів, спираючись на концептуальну модель формування життєвих навичок (ФЖН).

Умови забезпечення ефективності антинаркотичного навчання за програмою формування життєвих навичок такі: 1) навчання має починатися в дошкільному чи молодшому шкільному віці, тобто до того, як будуть засвоєні загальноприйняті традиції вживання тютюну та алкоголю; 2) воно не може ґрунтуватися лише на інформуванні дітей про небезпеку, яка пов'язана із зловживанням психоактивних речовин, та їх залякуванні; 3) воно має відповідати віковим психологічним особливостям дітей; 4) навчання будується на засадах певних життєвих цінностей - таких, як самодисципліна, відповідальність, чесність, повага до людей, обов'язки в сімейних стосунках; 5) методологія навчання життєвих навичок передбачає зосереджений на учневі підхід та залучення до навчального процесу як партнерів батьків; 6) його цілі - чіткі, реалістичні; 7) передбачається можливість оцінки ефективності запроваджених програм.

Програма первинної профілактики (ППП) являє собою поурочну розробку з антинаркотичного навчання молодших школярів, що входить до річного навчального плану початкової школи. Зміст шести тем ППП розподілено на десять уроків. Тривалість кожного заняття - звичайний шкільний урок.

Завдання ППП: 1) сприяти усвідомленню та засвоєнню дітьми загальнолюдських цінностей; 2) навчити дітей методів вирішення життєвих проблем, подолання стресу та зняття напруження без уживання психоактивних речовин; 3) інформувати дітей про психоемоційні, фізіологічні, соматичні та соціальні наслідки вживання психоактивних речовин; 4) формувати в дітей психосоціальні та психогігієнічні навички прийняття рішень, ефективного спілкування, критичного мислення, опору негативному впливу однолітків, управління емоціями, у тому числі - у станах стресу; 5) довести до усвідомлення дітей переваги відмови від уживання психоактивних речовин; 6) сформувати настанову на ведення здорового способу життя; 7) підняти самооцінку дітей.

Методологія програм формування життєвих навичок передбачає навчання дітей у процесі їхньої активної взаємодії. Тому до роботи з ППП залучають усіх учнів. Конкретні методи навчання: робота в малих групах, «мозковий штурм», групова дискусія, рольова гра, «драма». Заняття з ППП проводить учитель, який пройшов спеціальну підготовку та має необхідні психологічні знання.

Особливістю психології молодшого шкільного віку є довіра дитини до значущого дорослого. Інформація, що повідомляється добре знайомим та улюбленим учителем, закріплюється вдома під час її обговорення з батьками, має сильний вплив; чим молодші діти, тим цей ефект сильніший.

Оцінка ефективності ППП здійснюється за допомогою спеціального опитувальника, що дозволяє проаналізувати ставлення дітей до психо-

активних речовин. Тестування проводиться до початку та після завершення роботи з ППП. Здобуті результати відображаються у зміні соціальної настанови.

Можливість розширення роботи з ППП, покращення її якості тісно пов'язані з підходом учителя до навчання. Дітям можна запропонувати видавати класний журнал чи газету, присвячені здоровому способу життя, провести конкурс на кращий плакат, малюнок, рекламу. Корисно залучати до роботи старших дітей: вони можуть поділитися враженнями від роботи, що була виконана нарікраніше, показати свої малюнки та плакати, провести окремі заняття.

Соціальна робота з дітьми також припускає **типологізацію їх за групами девіантно-кримінальної поведінки.**

У дитячих девіаціях найбільш яскраво виступають такі психологічні особливості [5, с 17-19]:

- висока афективна зарядженість поведінкових реакцій;
- імпульсивний характер реагування на ситуацію фрустрації;
- короткочасність реакцій із критичним виходом;
- низький рівень стимуляції;
- недиференційована спрямованість реагування;
- високий рівень готовності до девіантних дій.

Таким чином, девіантні діти часто виявляють систему властивостей, які свідчать про значні емоційні порушення (вони, як правило, імпульсивні, дратівливі, запальні, агресивні, конфліктні), що утруднює їхнє спілкування в навколишньому середовищі й створює певні труднощі з позицій соціальної роботи з ними.

Для дітей з девіантною поведінкою характерні такі властивості емоційно-вольової й ціннісно-нормативної сфер особистості, як тривожність, дефектність ціннісної системи (мета і сенс життя).

Дитяча девіація як форма поведінки знаходиться в прямій залежності від комплексного особистісного утворення, набутого в дитинстві, що детермінує й забезпечує реалізацію девіантної поведінки.

Факт наявності дитячої девіації визначається реальними суперечностями, що виникають у житті кожної дитини. З одного боку, для повноцінної життєдіяльності дитина має потребу в постійному опорі в прагненнях до задоволення власних потреб, оскільки такий опір (чинників середовища і внутрішніх умов) забезпечує феномен актуального самопочуття й створює можливості розвитку. З іншого боку, подолання опору задоволенню тієї чи іншої потреби завжди являє собою напруження, а за відсутності відповідного емоційно-вольового ресурсу призводить до деструктивних ефектів (конфлікт, стрес, агресія, девіація тощо).

Девіантна поведінка дитини може бути позитивною, коли вона ламає застарілі норми й об'єктивно сприяє її розвитку (дитяча творчість), і негативною, об'єктивно перешкоджаючи її розвитку чи загрожуючи життю

(утеча з дому й бродяжництво, страхи й нав'язливість, наркотизм, вандалізм, гомосексуалізм, суїцид і т. ін.).

Наведемо деякі приклади з галузі типології девіантної поведінки дитини.

«Вуличні діти» (представники групи «бомж») - діти, які втекли з дому через різні обставини. Дитяче бродяжництво є своєрідною формою протесту чи образи на вчителів, батьків. Іноді втечі зумовлені страхом перед можливим фізичним покаранням за непорядний вчинок чи за погану успішність у школі. Значно рідше втеча з дому і бродяжництво не мають очевидних мотивів (раптова зміна настрою, що негативно впливає на критичну оцінку дитиною ситуації, імпульсивно виниклий нескоримий потяг за типом «готове рішення» і т. ін.). Прагнення до бродяжництва, як правило, виникає періодично й може бути пов'язане із сезонними факторами (весняно-літні, літньо-осінні цикли). Втечі з дому, в більшості випадків, здійснюються поодиночі, без усякої підготовки й роздумів про можливі труднощі та негаразди (нічліжка де прийдеться, голодне існування, змушене жебрацтво, злодійство і т. ін.). У таких умовах дитина нерідко потрапляє до асоціальної чи кримінальної компанії, починає вживати алкоголь, наркотики і т.ін.

Діти, підвладні страхам і нав'язливим думкам. Виникнення різних страхів (фобій) досить характерне для дитячого віку. Найчастіше це невротичне побоювання темряви, самотності, розлуки з батьками й близькими, підвищення уваги до свого здоров'я. У старшому дитячому віці найбільш поширеним острахом є дисморфобія (необгрунтована переконаність у наявності в собі фізичного недоліку, неприємного для навколишніх).

Таким дітям необхідна консультація соціального працівника в галузі підліткової психіатрії.

Діти-вандали. До цієї категорії дітей відносять тих, хто займається безглуздим знищенням культурних і матеріальних цінностей, чия поведінка характеризується вандалізмом як різноманітного виду руйнівного поведіння: від засмічення місць загального відпочинку й витоптування газонів до розгромів торгових та ін. точок під час масових безладь.

Пік вандалізму припадає на 11-13 років (Д. Елліот, М. Лебланк, Р. Мейбі та ін.). Вандалізм також має місце в структурі кримінальної активності осіб 13-17 років.

У сучасному світі однією з найпоширеніших форм вандалізму в дитячому (і не тільки) середовищі є графіті, що наносить значний фінансово-соціальний збиток міському середовищу в багатьох країнах.

Термін «графіті» походить від італійського й означає «надряпаний». Зараз він означає будь-який недозволений напис (Динамо-чемпіон), знак, зроблений будь-яким способом на об'єктах суспільної й приватної власності. Протизаконний, антигромадський характер графіті полягає в

тому, що він містить різноманітні повідомлення, лайки, вислови, малюнки й символи, що носять антидержавний, антиправовий характер.

Явище графіті серед дітей може бути пояснене як утвердження особистісної чи групової ідентичності; протест проти соціальних і культурних норм; злісної реакції щодо конкретної особи, політичної, етичної та іншої соціальної групи, її лідерів, субкультури, соціального інституту і т. ін.

Таким чином, вандалізм у цілому і графіті як один із видів вандалізму розглядаються в практиці соціальної роботи як різновид дитячої девіантності й делінквентності.

Серед усіх видів дитячої девіантності особливе місце займає *девіантна віктимність дитини*.

Віктимність у рамках девіантної поведінки і психології особистості - психологічна властивість особистості, що виникає внаслідок дефекту інтерактивного культурогенезу та характеризується схильністю особистості стати жертвою фрустрації соціогенних і персоногенних впливів, що ведуть до деформації розвитку особистості [7, с 91). Через свою соціальну некомпетентність дитина стає жертвою поведінки, що має певні відхилення, - через це настає девіантна віктимізація дитини.

Віктимна дитина як психологічний феномен має такі основні індикатори:

- тривожність (відчуття внутрішньої напруженості, гіперестезична реакція);
- емоційна ригідність (непіддатливість, жорстокість, негнучкість);
- емоційна в'язкість (енергія емоцій, що виникла, не розряджається, а дитина зациклюється на негативних життєвих проявах);
- емоційна монотонність (енергія стимулів не перетворюється на енергію емоцій, а розум слабко виявляє себе, тому що бере мало участі в оцінці зовнішніх і внутрішніх впливів);
- емоційне огрубіння (втрата тонких емоційних диференціацій як здатності визначати доречність тих чи інших емоційно забарвлених реакцій і відповідно дозувати їх);
- емоційна тупість (явне недорозвинення чи втрата вищих емоцій);
- втрата емоційного резонансу (повна чи майже повна відсутність емоційного відгуку на різні події);
- алекситимія (знижена здатність чи утруднення у вербалізації емоційних станів на основі ослаблення когнітивно-афективної сфери: труднощі у визначенні, ідентифікації й описі власних переживань; складність у проведенні розходжень між почуттями й тілесним відчуттям; зниження здатності до символізації, про що свідчить бідність уяви, фантазії; сфокусованість більшою мірою на зовнішніх подіях, ніж на внутрішніх переживаннях).

•

Таким чином, детермінантами дитячої девіантності є такі позиції:

- девіантність виникає як механізм компенсації віктальності особистості;

- девіантність - це наслідок психологічної деформації особистості, що призводить до втрати механізму суб'єктної регуляції соціального функціонування особистості;

- девіантність програмується в процесі порушеного культурогенезу в сімейній та освітній системах розвитку особистості.

Соціальна робота з дітьми девіантно-кримінальної поведінки - це, насамперед, процес їхньої *педагогічної реабілітації*, що не може здійснитися «зверху» шляхом реформ та указів. Цей процес за своєю суттю є суто гуманістичним, і тому соціальний працівник тут мусить спиратися у своїй діяльності на надання допомоги дитині в розвитку її «самості» через запуск психологічних механізмів саморегуляції її поведінки, яким би деформованим і суперечливим не був його «внутрішній світ».

Невдачі соціальної діяльності з педагогічної реабілітації неповнолітніх насамперед вказують на недооцінку соціальними педагогами внутрішніх психологічних регуляторів поведінки дитини, якими є її споконвічна природна активність дитини; мотиваційно-потребнісна сфера дитячої особистості, що лежить в основі її поведінки; суб'єктивний життєвий досвід; здатність до самодетермінації, саморегуляції, самопізнання, самовдосконалення; цінності творчості, переживання, відносин; здатність до самоактуалізації, емпатії, рефлексії; внутрішнє відчуття дитиною своєї гідності; здатність до сублимації, навіювання, наслідування і т. ін.; здатність до пошуку сенсу життя та його усвідомленого вибору [13, с 18].

З огляду на зазначене педагогічна реабілітація дітей з девіантно-кримінальною поведінкою вимагає *індивідуального підходу*, що припускає забезпечення допомоги підлітку у засвоєнні соціальних норм поведінки в поєднанні з самоусвідомленням ним власних особистих можливостей; надання допомоги дитині в усвідомленні й вивченні власного унікального набору потенціалів; активізацію самостійного розвитку підлітка, згідно з визначеним самою особистістю масштабом; надання допомоги в усвідомленні підлітками глибокого особистісного змісту саморозвитку як важливого інструмента соціалізації [13, с 72].

Таким чином, процес педагогічної реабілітації дітей з девіантно-кримінальною поведінкою - це складна сукупність соціальних, психологічних і педагогічних процесів, об'єднаних у відкриту систему, здатну до самоорганізації й саморозвитку. Специфічними особливостями такого процесу є максимальне сприяння самовідродженню особистості дитини й спрямованість на повернення підлітку тієї природної сутності, що споконвічно властива лише йому одному; створення відносин, що олюднюють, сприяють подоланню відчуженості дитини від родини й школи; надання медико-соціальної й психолого-педагогічної допомоги та підтримка

підлітка в соціально-психологічній адаптації й реабілітації його особистості; створення умов, що гарантують підлітку його права та обов'язки, патерналістську оцінку й вільний вибір життєвих сенсів, спрямованих на реалізацію його інтересів і потреб [13, с 87].

Соціальний працівник, здійснюючи свою діяльність з дітьми девіантної поведінки, орієнтується на певну технологію. Наводимо схематичний приклад однієї з них [8, с 9].

Таблиця 8

Технологія подолання девіантної поведінки дитини

№ з/п	Етап	Метод
1	Встановлення контакту з проблемною дитиною, виведення її зі стресового стану	Бесіда
2	Дослідження особистісних рис дитини, особливостей її фізичного та психічного розвитку, причин її девіантної поведінки й соціальної дезадаптації та чинників соціального середовища, що сприяють формуванню девіантної поведінки й заважають соціальній адаптації	Бесіда, інтерв'ю, методи психодіагностики, спостереження, експертна оцінка
3	Спільне планування реабілітаційних заходів	Бесіда
4	Координація спільних дій з навчально-виховними закладами, правоохоронними установами, громадськими організаціями	
5	Корекція особистісних рис, які зумовлюють девіантну поведінку й сприяють соціальній дезадаптації; набуття навичок щодо подолання проблем, формування позитивної соціальної поведінки	Консультування, психотерапія, психологічний тренінг, робота груп взаємодопомоги
6	Застосування індивідуального педагогічного підходу до дитини	Консультування, індивідуальні навчальні програми, шефство, спеціалізовані навчальні заклади
7	Корекція негативного впливу соціального оточення (сім'ї, неформальних груп однолітків, усунення таврування з боку оточуючих)	Втручання, робота з формування громадської думки, корекційна бесіда, консультування
8	Створення умов для повноцінного задоволення потреб дитини, розвитку її творчих здібностей, самореалізації у творчій діяльності, праці, змістовного відпочинку; залучення до соціальних груп однолітків соціально-позитивної спрямованості	Працевлаштування, самокерована групова робота, організація громадських робіт, наукові й творчі гуртки, спортивні секції, організація конкурсів і змагань
9	Психологічна підтримка і зворотний зв'язок	Інтерв'ю, бесіда, консультування

Як уже зазначалося, робота з розглянутою категорією дітей являє собою систему. В Україні створено певну *систему соціально-педагогічної роботи* з дітьми девіантної поведінки [8, с 10-11].

Загальна соціально-педагогічна робота з дітьми, схильними до девіантної поведінки, здійснюється в установах народної освіти, поза-шкільних навчально-виховних установах. У неспеціалізованих закладах народної освіти й позашкільних навчально-виховних закладах (центрах позашкільної роботи, клубах за місцем проживання тощо) соціально-педагогічну роботу з дітьми та підлітками з девіантною поведінкою координують і здійснюють психологічні служби, соціальні педагоги та педагоги-організатори. Відповідно до Положення «Про психологічну службу в системі освіти України» психологічні служби здійснюють психологічне обстеження дітей та підлітків, психолого-педагогічні заходи для усунення відхилень в індивідуальному розвитку та поведінці, схильності до правопорушень, профілактику відхилень у становленні особистості та її міжособистісних стосунків. Соціальні педагоги за Законом «Про освіту» здійснюють соціально-педагогічний патронаж, який сприяє взаємодії закладів освіти, сім'ї та суспільства у вихованні дітей, їхній адаптації до умов соціального середовища, забезпечує консультативну допомогу батькам і особам, які їх замінюють; виявляють особистісні, міжособистісні та внутрішньосімейні конфлікти, факти поведінки, що відхиляються від норми, займаються профілактикою правопорушень, виявляють дітей, які потребують опіки та опікунства, допомагають їм; захищають інтереси дітей, підлітків і молоді, сприяють запобіганню негативним явищам у їхньому середовищі; забезпечують співпрацю вихователів, учителів шкіл, працівників позашкільних закладів, сім'ї та громадськості у вихованні дітей.

До системи соціального захисту й профілактики правопорушень серед неповнолітніх належать органи і служби в справах неповнолітніх, загальноосвітні школи і професійно-технічні училища соціальної реабілітації, виховно-трудова колонія Міністерства внутрішніх справ.

Згідно із Законом України «Про органи і служби в справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», служби в справах неповнолітніх розробляють і здійснюють заходи по забезпеченню прав, свобод і законних інтересів неповнолітніх, запобіганню вчиненню ними правопорушень; здійснюють контроль за умовами утримання, виховання і праці неповнолітніх. Кримінальна міліція в справах неповнолітніх проводить, зокрема, роботу, пов'язану із запобіганням правопорушенням неповнолітніх; виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню правопорушень неповнолітніми, і вживає заходів щодо їх усунення; бере участь у правовому вихованні неповнолітніх; виявляє, припиняє й розкриває злочини, скоєні неповнолітніми; виявляє осіб, які втягують неповнолітніх у злочинну діяльність.

Загальноосвітні школи і професійні училища соціальної реабілітації є навчально-виховними закладами для неповнолітніх, які вчинили злочин у віці до 18 років або правопорушення до досягнення віку, з якого настає кримінальна відповідальність, вони потребують особливих умов виховання. У виховно-трудовах колоніях неповнолітні віком до 18 років, що засуджені до позбавлення волі, відбувають своє покарання.

Зазначена система функціонує в *установах соціального захисту дітей* [1, с 187-189].

Система Міністерства освіти і науки України, крім дошкільних і шкільних закладів освіти, має інтернатні установи для дітей, які визнані такими, що можуть навчатися. Станом на 1.01.02 таких шкіл-інтернатів нараховувалося 391. Близько 61,2 тис. дітей живуть, навчаються і виховуються в цих закладах. У дитячих закладах Міністерства охорони здоров'я України перебуває близько 5 тис. дітей. У структурі Міністерства праці та соціальної політики України нараховується 58 будинків-інтернатів для дітей, де наразі перебуває 8 тис. дітей з функціональними обмеженнями.

Діти, яких утримують та виховують в інтернатних установах, істотно відрізняються від дітей, які ростуть у сім'ях. Як правило, діти в інтернатах відстають у розвитку від своїх однолітків із сім'ї. Відстають емоційно, інтелектуально, мають гірші навички комунікації.

Емоційні проблеми виникають постійно, оскільки відсутній зв'язок довіри між батьками та дітьми, що утворюється лише в сімейному контексті. Діти, які не мають досвіду таких близьких стосунків, у житті навряд чи здатні встановлювати довірливі, інтимні стосунки з іншими людьми.

Діти, яких виховують у сім'ях, отримують більше уваги від близьких, багато інформації вони одержують лише від перебування в колі дорослих людей. Їх розвиток більш адаптований до їхніх індивідуальних здібностей, а не до вимог навчального плану, що розроблявся для колективу, і вони, врешті-решт, мають більше можливостей та ресурсів. До ресурсів відносять також можливість дитини пересуватися, отримувати інформацію про життя інших людей, дивитися відео- і кінофільми, індивідуально займатися образотворчим мистецтвом і музикою, щоб набути впевненості в собі, своєму соціальному статусі, емоційної стабільності. Обмеження доступу до цих фундаментальних речей призводить до затримки в інтелектуальному розвитку дитини.

Діти з функціональними обмеженнями є, насамперед, дітьми, а не інвалідами, вони так само потребують любові та тісного контакту з сім'єю, як і всі інші діти. Саме через це всі мають зростати в сім'ї. У реальному житті за короткий час цього досягти не можна. Більшість дітей, які проживають у стаціонарних установах, не мають інших перспектив. Проте новонародженим і дітям, які живуть у сім'ях, треба надати інші можливості, компенсаційну допомогу з боку суспільства замість влаштування їх у спеціальні установи. Можна значно покращити й життя дітей, залежних

від стаціонарного догляду. Змінюючи методи роботи та організовуючи роботу установ відповідно до цих нових методів, можна зробити створити умови в стаціонарній установі, наближені до сімейних.

Проблемами молоді займаються також Державний комітет у справах сім'ї та молоді, Український державний центр соціальних служб для молоді, які діють, відповідно, на обласному, міському та районному рівнях, певні структури Міністерства внутрішніх справ України, Державний інститут проблем сім'ї та молоді.

Під системою соціальних служб для молоді слід розуміти основні структури, зокрема спеціалізовані соціальні служби для молоді та центри соціальних служб для молоді, що уповноважені державою брати участь у реалізації державної молодіжної політики та надавати соціальні послуги й соціальну допомогу молодим громадянам.

На *державному* рівні функціонує Український державний центр соціальних служб для молоді. На *регіональному рівні* в Україні діють 27 регіональних ЦССМ (відповідно до територіально-адміністративного поділу України) - Республіканський центр соціальних служб для молоді (АР Крим), 24 обласні, Київський та Севастопольський міські ЦССМ. Центри регіонального рівня створюються відповідно до рішень Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій та належать до сфери їх управління. На *місцевому рівні* в кожному регіоні України діють районні, міські та районні в містах центри ССМ.

Особливу увагу тут приділяють таким завданням, як надання різноманітних соціальних послуг, соціально-медичної, психолого-педагогічної, правової, інформаційної та інших видів соціальної допомоги, консультування дітей та молоді. При цьому всі ці види соціальної допомоги молоді можуть здійснюватися в різних формах: очних, заочних, стаціонарних, комплексних. Ведеться також розробка та здійснюються заходи щодо створення умов, достатніх для комфортної й успішної життєдіяльності різних категорій дітей та молоді, соціально-профілактична робота серед дітей та молоді; застосовується комплекс заходів, спрямованих на подолання негативних явищ; розробляються та впроваджуються реабілітаційні програми, змістом яких є відновлення соціальних функцій, морального, психічного й фізичного стану дітей та молоді, пристосування їх до безпечних соціальних і сімейних умов життєдіяльності, а також надається допомога дітям, молоді, які зазнали від інших жорстокості та насильства чи потрапили в екстремальні ситуації; здійснюється міжнародне співробітництво, вивчається й поширюється міжнародний досвід роботи з питань соціальної підтримки, допомоги й захисту дітей та молоді; ведеться співпраця з центральними та місцевими органами самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, громадськими організаціями, фізичними особами у вирішенні питань соціальної підтримки й

соціального розвитку дітей та молоді; здійснюється сприяння дитячим, молодіжним організаціям та окремим громадянам у їх освітньо-культурному й фізичному розвитку, участі в трудовій та суспільно-корисній діяльності.

Соціальна робота з молоддю. До цієї вікової групи як об'єкта соціальної роботи відносять: юнацький вік (18-23 роки) і власне молодість (23-33 роки). Такий підхід до визначення молодого віку пояснюється відповідними причинами. Межі молодіжного віку досить рухливі й залежать від соціально-економічного розвитку суспільства, досягнутого рівня добробуту й культури, умов життя людей. Чим вищий рівень розвитку суспільства, тим більшою мірою ці чинники реально позначаються на тривалості життя людей, розширенні меж цього віку. Нижня вікова межа тут визначається тим, що підліток може одержати (чи не одержати) право вибору в соціальному плані, а верхня - досягненням (чи не досягненням) професійної зрілості, завершенням (або ні) формування родини, посіданням певного стану в суспільстві.

Вікова характеристика розвитку особистості в зазначені періоди може бути такою.

Юнацький вік.*Вікові завдання:* природно-культурні (завершення гармонізації всіх систем організму, стабілізація життєвих сил); соціально-культурні (адаптація до соціальних ролей і стосунків дорослого; оволодіння знаннями та вміннями, а також і нормами, необхідними для виконання соціальних ролей працівника, студента, сім'янина, військовослужбовця); соціально-психологічні (формування почуття ідентичності й індивідуальності, здатності до інтимної психологічної близькості, самоствердження через самореалізацію у взаєминах з особами іншої статі й відповідність соціальним ролям, що виконуються).

Провідні інститути та агенти соціалізації: навчальний заклад, трудовий колектив, військовий підрозділ, молода родина, чоловік і жінка, батьки, референтні колеги; їх роль і можливості у вирішенні конкретних завдань.

Вікова субкультура: норми, домагання, стиль поведінки, естетичні пристрасті, характерні для соціально диференційованого суспільства ровесників (студенти, робітники, сільські жителі, військовослужбовці, кооператори і т. ін.), жаргон.

Особливості життєдіяльності залежно від соціальної належності: зміст і характер опанування предметно-практичної та практично-духовної діяльності; коло спілкування, його зміст, особливості емоційної глибини спілкування з однолітками своєї та іншої статі, з батьківською родиною та у своїй родині, з друзями, колегами.

Небезпеки: наркоманія, пияцтво, алкоголізм, проституція, згвалтування, самотність, суїцид, безробіття, убогість, маргінальність, втягнення до злочинних угруповань.

Основні напрями роботи соціальних працівників: допомога в адаптації до нових ролей, індивідуальні консультації, допомога в знаходженні сфер діяльності, що задовольняють певні вимоги, консультування молодих родин, створення клубів і груп за інтересами і для спілкування, залучення до роботи з молодшим поколінням.

Власне молодість. *Вікові завдання:* природно-культурні (організація здорового способу життя); соціально-культурні (формування компетентності в основних сферах життєдіяльності - у родині, соціумі; уміння досягти поставленої мети); соціально-психологічні (формування почуття заповзятливості та ефективності в сімейній і трудовій сферах, а також у міжособистісних стосунках, подолання кризи, що можлива в тридцять років).

Провідні інститути та агенти соціалізації: родина, місце роботи, ЗМК, чоловік і жінка, діти, референтні особи в оточенні, еталонні групи та особи; їх роль у розв'язанні вікових завдань.

Вікова субкультура: диференціація проведення вільного часу з урахуванням соціальної приналежності, місця проживання, соціально-психологічних особливостей кола спілкування.

Співвідношення значущості трудової й позапрофесійної сфер соціалізації, особливості сімейного життя, проблема зміни видів діяльності й підвищення освітнього та культурного рівнів.

Небезпеки: наркоманія, проституція, зґвалтування, самотність, суїцид, безробіття, втрата сенсу життя, злочинна діяльність, маргінальність, пияцтво, алкоголізм, розлучення.

Основні напрями роботи соціальних працівників: консультації з проблем сімейного життя й виховання дітей, допомога в професійній переорієнтації, організація групового дозвілля в мікросоціумі, створення клубних, групових та індивідуальних можливостей реалізації позапрофесійних інтересів, залучення до громадського життя мікросоціуму (виховання дітей, взаємодопомога, допомога людям похилого віку і т. ін.), допомога віктимним і маргінальним особистостям.

Ефективність соціальної роботи з молоддю прямо залежить від того, наскільки ця робота, враховує *інтереси молоді*, виходячи з її економічної, соціальної й політичної ролі.

Сьогодні ці інтереси молоді в нашій країні *обмежені* з цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних причин [11, с 251-254]:

- молодь у наш час - одна з найбільш незахищених в економічному відношенні частина населення; труднощі в економіці - фундамент усіх труднощів і підстава для політичної кризи в галузі молодіжної політики держави;

- у суспільстві існує низький престиж освіченості, професіоналізму, духовності й моральності; талант і знання виявляються незапитаними, що формує розгубленість, непевність у сьогоденні й майбутньому, призводить

до «відтоку мізків», до відходу в «приватне життя» і до суїциду; поширився в суспільстві ідейно-моральний вакуум, своєрідна «дебілізація» частини населення вбиває в молоді віру у свої сили й можливості, що призводить її до націоналістичного, релігійного, містичного та інших видів фанатизму;

- у значної частини молоді складається уявлення про неправильність історичного шляху нашого суспільства, про те, що минуле нашої країни - це лише ланцюг трагічних злочинів та обману; невідповідність переходу до ринкових відносин ще збільшило таке уявлення молоді про історію й майбутнє країни, як про нескінченний «театр абсурду», подвійного життя й подвійного стандарту;

- серйозне занепокоєння викликає рівень здоров'я молоді; гострі проблеми здоров'я переміщуються від старшого покоління до молодшого (на порядку денному - збереження генофонду нації, її фізичне виживання).

Порушення та обмеження інтересів молоді, у свою чергу, формує *соціально-проблемне* «молодіжне поле», яке характеризується такими чинниками:

- різке падіння престижу освіти, що не гарантує й не забезпечує гідного життєвого рівня, стабільну роботу зі спеціальності, не сприяє гідному суспільному стану;

- падіння престижу освіти супроводжується фактом неможливості для багатьох батьків винести «освітній тягар» через важке матеріальне становище більшості родин (у цій ситуації молоді орієнтуються на сферу торгівлі, бізнесу, банківської справи й на криміногенну сферу);

- утрата престижу продуктивної праці (виникнення ситуації, за якої в молоді починає домінувати прагматична риса -досягти матеріального благополуччя, не беручи участі в продуктивній трудовій сфері);

- деяке зниження інтелектуального й загальнокультурного рівня молодих людей не тільки через погіршення якості освіти, а й за рахунок проблеми їх «випадання» з будь-яких офіційних структур освіти та виховання, що є прямим резервом злочинного світу тощо.

Таким чином, молоді у цілому являє собою таку групу населення, у якій, з одного боку, виникає найбільше нових соціальних проблем, а з іншого боку, саме проблеми молоді мають особливе значення для майбутнього всього суспільного розвитку.

Головним у соціальній роботі з молоддю є її соціальний захист.

Говорячи про соціальний захист молоді, варто розрізняти його як вид діяльності держави, його інститутів і соціальну захищеність, яка відбиває реальний у кожний часовий проміжок стан справ щодо захисту особистості молодої людини й молодого покоління в цілому, а також суб'єктивний аспект, що дозволяє фіксувати психологічний стан особистості (почуття соціальної захищеності, потреба в захищеності тощо).

Найбільш повно в зазначеному аспекті проблему основних напрямів соціального захисту молоді розглянуто в роботі Ф. Мустаєвої [11, с: 258-260].

Тут соціальний захист молоді розглядається як мінімум у чотирьох напрямках.

1. Соціальний захист процесу формування й розвитку особистості молодої людини. В основі цього напрямку лежить положення про те, що особистість молодої людини формується й розвивається відповідно до об'єктивних законів, що вироблені в процесі тривалої еволюції людини, та послідовності етапів розвитку, які за необхідністю поступалися один одному. У їх межах виявляється те, що одержало назву «ритм життя». Це поняття становить складну, індивідуальну систему різних періодів, циклів, фаз як соціальної, так і природної етіології, у якій, у свою чергу, можна виділити свої рівні. Тому соціальний захист процесу розвитку спрямований, насамперед, на максимально можливе забезпечення сприятливого для всіх молодих людей проходження через кожний з етапів розвитку, у якому вирішується певний комплекс завдань, а також сприятливе проходження критичних рівнів (періодів).

2. Соціальний захист середовища формування і розвитку особистості.

У цьому напрямі увага державних інститутів має бути зосереджена на середовищі проживання молодої людини й тих її елементах, що сприяють чи перешкоджають процесу формування й розвитку особистості в найширшому діапазоні - від екологічних проблем середовища до соціальних, економічних і моральних. У діяльності із захисту середовища формування особистості можна виділити два аспекти: а) формування самого середовища проживання людини; б) стимулювання елементів середовища, що сприятливо впливають на процес формування особистості.

3. Захист прав молодої людини.

Це спеціальний напрям діяльності державних інститутів, націлений на правове забезпечення й регулювання як впливів середовища, так і самого процесу формування й розвитку особистості.

4. Цільовий соціальний захист.

У рамках цього напрямку мова йдеться як мінімум про два найважливіших моменти. По-перше, про цільову допомогу молодим людям, родинам, організаціям і суспільним інститутам, що працюють з молоддю, для вирішення конкретних завдань, без чого успішна життєдіяльність є дуже проблематичною. Іншими словами, йдеться про короткострокову цільову програму, коли сама молода людина не в змозі вирішити завдання чи коли зусилля, витрачені на досягнення результату, ставлять під сумнів сам результат. По-друге, про постійну допомогу тим, хто не може без неї обходитися, існує на межі бідності. В умовах загальної життєвої кризи цей напрям стає особливо важливим та актуальним. У підході до соціальної захищеності можливі два шляхи: 1) спиратися на найгостріші ситуації сьогодення, що задаватимуть тон усій політиці захищеності; 2) випереджати розвиток подій, спираючись на точний прогноз, а отже, допомагати кожній людині позбавлятися тяжкого гніту обставин і самій ставати господарем своєї долі.

У сучасних складних соціально-економічних умовах не слід забувати, що широкі верстви молоді формувалися в атмосфері утриманства, тому їм зараз особливо важко. З огляду на це, сьогодні, як ніколи, необхідно забезпечити:

- оздоровлення соціального середовища, забезпечення умов для соціального становлення молоді людини;
- утвердження не на словах, а на ділі високих моральних цінностей та настанов;
- об'єднання зусиль різних соціальних інститутів у справі виховання молоді;
- ліквідація безробіття серед молоді;
- створення системи стимулювання випуску дешевих товарів для підростаючого покоління;
- подолання «еротичного крену» в діяльності молодіжних центрів і кінотеатрів;
- забезпечення особистої безпеки в суспільстві;
- соціальний захист молодого покоління.

Соціальна робота з молоддю ведеться на основі цільових комплексних програм. Наводимо приклад однієї з таких програм, розробленої Р.Х.Вайнолою [4, с 84-89].

Програма технології формування та розвитку особистості в соціальній (соціально-педагогічній) роботі

Духовне оновлення України, процес демократизації суспільства, що значною мірою впливають на всі сфери людської життєдіяльності, передбачають створення сприятливих умов для утвердження атмосфери творчості та співробітництва, багатогранного розвитку особистості, її здібностей і талантів. Саме тому сьогодні особливо актуальним є завдання по створенню сприятливого соціального середовища для розвитку творчої особистості юного громадянина. Мається на увазі не лише вплив сім'ї, школи, громадськості на формування особистості, а й тих чинників, які важче виявляються, прогнозуються:

- творче, культурне, релігійне оточення індивіда;
- національні традиції;
- вплив суспільно-економічних умов;
- вплив засобів масової інформації тощо.

За цих умов система соціальної допомоги виступає своєрідним координатором роботи з узагальнення різних впливів на розвиток творчої особистості. Тому системі соціально-педагогічної роботи потрібна політика протекціонізму з боку держави, суспільства, звернення до її інтересів і запитів. Без такої допомоги неможливо створити ефективні технології соціально-педагогічної діяльності, котрі сприяли б творчій особистості дитини чи молоді людини, забезпечували б їй можливість активного

включення в діяльність щодо відтворення суспільства, формування її духовності, внутрішньої культури й гідності. Саме соціальні педагоги мають здійснювати такий поворот, стати трансляторами творчого оновлення в межах не лише школи, а й суспільства взагалі. Це і проблема, і програма дій для кожного соціального працівника-педагога, сутність якої - сприяння формуванню та розвитку творчої особистості молоді, її здібностей, обдарувань, творчого мислення, рис характеру тощо.

Завдання щодо виховання людей з високим творчим потенціалом постає не лише як актуальна проблема сучасної соціально-педагогічної науки і практики, а й як соціальна необхідність. Сьогодні суспільну ситуацію можна назвати критичною:

- знизився престиж творчих спеціальностей;
- залишає бажати кращого сприймання соціальною структурою новаторства, нестандартних рішень;
- прояви творчої активності особистості економічно не підтримуються державою.

Саме тому *постає проблема охорони обдарованості людини*, що висуває потребу вирішення низки проблем:

- виявлення засобів формування якостей творчої особистості;
- створення нових методик із розвитку цих якостей;
- вивчення основних категорій, що визначають зміст діяльності творчої особистості.

Творчість - це одна з основних філософських категорій, якою здавна користується людство. Саме тому *творчість, творча діяльність* людини є предметом дослідження різноманітних галузей наукового знання. *Філософська наука* пропонує визначення творчості як діяльності, результатом якої є створені матеріальні й духовні цінності.

Психологія визначає *творчість* як діяльність, що породжує щось якісно нове, чого досі не існувало.

У педагогіці *творчість* визначається як свідомо, цілеспрямована, активна діяльність людини, спрямована на пізнання та перетворення дійсності, створення нових, оригінальних предметів, витворів, що ніколи раніше не існували, з метою вдосконалення матеріального та духовного життя суспільства.

Розглядаючи **творчість суспільства** як процес, що спрямований на перетворення світу, здійснення історичного розвитку, дослідники характеризують творчість особистості як вищий ступінь її активності, що спрямований на подолання конкретних суперечностей з метою пошуку істини.

- Таким чином, «творчість» у широкому розумінні слова розглядається як діяльність, що породжує щось якісно нове.

У наш час автори теорії творчості застосовують термін «**життєтворчість**», визначаючи її як духовно-практичну діяльність особистості, що спрямована

на проектування, планування, програмування й творче здійснення нею свого індивідуального життя. Особистість у цьому процесі виступає як розвинена індивідуальність, суб'єкт свого індивідуального життя, а об'єктом творчих діянь особистості виступає її власне життя.

Висновок: для *соціальної роботи* більш типовим є твердження, що *творчість* - це показник продуктивної діяльності людини. При цьому *творчість* розглядається як один із видів людської діяльності, спрямованої на розв'язання суперечності (творчого завдання), і для якої необхідні об'єктивні (соціальні, матеріальні) та суб'єктивні особистісні умови (знання, вміння, творчі здібності), а результат має новизну та оригінальність, особисту та соціальну значущість, а також прогресивність.

Специфіка *творчості* в діяльності соціального працівника полягає в соціальній зумовленості творчих дій (через посередництво директивно-інструктивних матеріалів, у яких конкретизовано соціальне замовлення суспільства); гуманізмі цього виду творчості, спрямованого на «пробудження» в особистості кращих рис і якостей; суб'єктивній свободі вибору дій, що розвиває почуття особистої відповідальності та сприяє піднесенню соціального педагога на особистісному, професійному рівнях.

Таким чином, *творчість соціального педагога* визначається як *суб'єкт-суб'єктна розвивальна взаємодія соціального працівника і клієнта, спрямована на формування творчої особистості*. У цьому значенні поняття «*творча особистість*» постає сьогодні основним, центральним поняттям соціальної роботи.

Творчу особистість визначають як *особистість, межі творчості якої охоплюють дії від нестандартного розв'язання простого завдання до нової реалізації унікальних потенцій (індивіда) в певній галузі, та як людину, яка володіє певним переліком якостей, а саме рішучістю, умінням не зупинятись на досягнутому, сміливістю мислення, умінням бачити далеко за межі того, що бачать його сучасники й бачили його попередники*.

Для *творчої особистості соціального працівника* потреба у творчості є життєвою необхідністю, а творчий стиль діяльності - найбільш характерним, головним показником.

Висновок: з огляду на подану інформацію будемо розглядати *творчу особистість* як таку, якій притаманні мотиваційна спрямованість, характерологічні особливості, творчі вміння та індивідуальні особливості психічних процесів.

Орієнтовний перелік якостей творчої особистості такий:

I. Підсистема мотиваційних якостей

- бажання пізнати себе;
- потяг до процесу творчості;
- творчий інтерес, допитливість;
- бажання бути визнаним, отримати високу оцінку своєї діяльності;
- потяг до пошуку нової інформації, фактів;

- економічний інтерес.

II. Підсистема характерологічних якостей

- сміливість;
- готовність до ризику;
- самостійність;
- ініціативність;
- упевненість у своїх силах і здібностях;
- незалежність поведінки;
- повага до інших;
- емпатійність;
- терпиме ставлення до інших;
- цілеспрямованість;
- наполегливість;
- вміння довести почату справу до кінця;
- працелюбність;
- вимогливість до себе;
- почуття гумору;
- задоволення від процесу творчості;
- спостережливість;
- терпиме ставлення до критики;
- енергійність;
- чесність, прямота суджень;
- відсутність нетерплячки при очікуванні винагороди;
- товарицькість;
- самовідданість;
- упевненість при невизначеності й хаосі;
- скептицизм;
- гордість, почуття власної гідності;
- почуття прекрасного;
- моральність;
- емоційна активність.

Кожен суб'єкт соціальної взаємодії як неповторна індивідуальність характеризується своїм унікальним набором якостей, що визначає рівень її творчих досягнень і можливостей.

Висновок: найпріоритетніші завдання соціальної роботи нині пов'язані з пошуком шляхів вирішення проблем формування творчої особистості, розвитку індивідуальних здібностей і талантів молоді, забезпечення умов для самореалізації кожного вихованця. Це обов'язково потребує дослідження наступних аспектів: вивчення особливостей формування якостей творчої особистості вихованця в системі соціально-педагогічної роботи, виявлення якостей суб'єктів соціально-педагогічної роботи, що сприятимуть успіху їх творчої діяльності.

Соціальна робота з людьми зрілого віку. До цього віку ми відносимо осіб від 34 до 60 років.

Вікові завдання: природно-культурні (збереження здоров'я і здорового способу життя); соціально-культурні (самореалізація у професійній сфері аж до зміни роду діяльності, забезпечення сімейного благополуччя, виховання дітей (пізніше - онуків); соціально-психологічні (формування почуття продуктивності, відчуття контролю над ситуацією, подолання можливих криз у віці від 40 до 50 років).

Провідні інститути та агенти соціалізації: родина, місце роботи, ЗМК, члени родини; їх роль у вирішенні вікових завдань.

Вікова субкультура: власне життєдіяльність, конкретизована залежно від статі, віку, професійної належності, місця проживання; особливості сімейного, сусідського і професійного спілкування.

Небезпеки: пияцтво, алкоголізм, самотність, суїцид, безробіття, втрата життєвих перспектив, хвороби, убогість, смерть близьких, сімейні безладдя, розлучення.

Основні напрями роботи соціальних працівників: консультації з питань сімейного життя і виховання дітей, профілактики й подолання внутрішньоособистісних і міжособистісних конфліктів; створення можливостей у мікросоціумі для реалізації сімейних та індивідуальних інтересів, участі в суспільному житті, створення сімейних клубів та об'єднань, організація допомоги неблагополучним родинам і самотнім людям.

Соціальна робота з людьми зрілого віку є найменш вивченою. Проте можна припустити, що *особливості соціальної роботи з цією віковою групою належать до галузі соціальної психології.*

Таким чином, соціальна психологія - *основа соціальної роботи з людьми зрілого віку.*

Провідною проблемою соціальної психології є проблема соціальних впливів. Знаючи природу й характер цих впливів, соціальний працівник зможе краще зрозуміти, чому люди відчують те, що відчувають, і роблять те, що роблять. Та й сам соціальний працівник стає менш уразливим для небажаних маніпуляцій і більш обізнаним у механізмі керування своєю діяльністю.

Наведемо відповідні приклади. Працюючи з людьми зрілого віку, соціальний працівник ураховує такі важливі обставини, як обставини тендера (соціально-біологічна характеристика, за допомогою якої люди дають визначення поняттям «чоловік» і «жінка»). В обставинах *гендера* має місце *гендерна роль* - набір очікуваних зразків поведінки (норм) для чоловіків і жінок.

Світова практика соціальної роботи показала, що тендерні ролі залежать від культури та в індустріальних сучасних суспільствах є надзвичайно різноманітними (так, у Північній Америці молоді чоловіки й жінки з рівним ступенем вірогідності закінчують коледж, тоді як для японських чоловіків ця ймовірність виявляється в три рази вищою, ніж для японських жінок).

Наявність у суспільстві визначеної тендерної культури показує, до якої міри соціальна робота з людьми зрілого віку може бути продуктом відповідних норм.

Тендерна субкультура суспільства певною мірою може пояснити бідність, емоційні розлади, злочини чи правопорушення, алкоголізм або наркоманію, чи навіть безробіття як результат особистісних, внутрішніх, індивідуальних недоліків.

Тендерна субкультура суспільства накладається на інші його субкультури (національно-етнічну, ментальну, правову і т. ін.). У результаті цей чи інший вплив може викликати найрізноманітніші відповідні реакції в представників різних культур, а отже, і соціальна робота з представниками різних культур буде набувати відповідного соціально-психологічного характеру.

Показовим у цьому відношенні є такий приклад **(зі спогадів Антона Селищева - співробітника банку Morgan Stanley Dean Witter & Co):**

Мій офіс розташовувався на Бродвеї, 1585, три з половиною милі від Всесвітнього торгового центру. Після того, як перший літак урізався в будинок, я вибіг на вулицю. Евакуація всього Манхеттена почалася практично відразу. Вулиці міста настільки вузькі, що, стоячи на бруківці, представити масштаби катастрофи було складно.

Пізно ввечері я вирішив піти з центру міста пішки, по мосту дістався до Брукліна. Нічний Нью-Йорк являв собою страшне видовище: порожній, засипаний попелом, освітлений прожекторами рятувальних машин. З гучномовця звучали заклики записатися в групи волонтерів для участі в розчищенні завалів. Проходячи повз бар, розташований прямо біля зруйнованого будинку, я заговорив з його працівником, який повідомив, що найстрашніше було, коли після вибухів на голови стали сипатися частини людських тіл. Цих «осколків» були тисячі. І це було страшно...

Однак був і такий факт. У Південній вежі, що лише на 18 хвилин пережила свою «сестру» - Північну вежу Всесвітнього торгового центру, розташовувався офіс російської компанії, яка входила до холдингу E-Style, що спеціалізувався на інформаційних технологіях. Усі вони могли б загинути, якби...

Росіяни - не американці, що приходять на роботу о 9-й ранку. Так було й 11 вересня. Керівник компанії Володимир Можжаєв ближче до полудня прийшов на роботу...а роботи-то й немає. Його нежартівливе занепокоєння про своїх співробітників незабаром уляглося: ніхто з них на роботу вчасно не з'явився. Навіть секретарка Ірина Плаксіна вчасно в офіс не встигла - у момент, коли «Боїнг» вдарив у Південну вежу, вона знаходилася на першому поверсі й встигла благополучно вийти, так і не попрацювавши в той день жодної хвилини... [14, с. 232].

У галузі соціальної роботи з людьми зрілого віку дуже важливо знати, розуміти й використовувати *особливості процесу соціального мислення на рівні «Я-концепція»*. Більшість людей страждають від властивої їм схильності все відносити на користь свого Я (тенденція сприймати себе прихильно).

У повсякденному житті люди часто звалюють свою невдачу на ситуацію, а вдачу приписують собі; звичайно оцінюють себе вище за середнє за суб'єктивно бажаними особливостями і здібностями; вірячи в себе, виявляють нереалістичний оптимізм щодо свого майбутнього; переоцінюють поширеність власних думок і недоліків (помилковий консенсус) і недооцінюють поширеність здібностей і чеснот інших (помилкова унікальність).

Подібне сприйняття власного Я частіше виникає з мотиву підтримати й підвищити самооцінку - спонукання, що захищає людей від депресії, але сприяє недооцінці й груповому конфлікту.

Люди схильні не тільки сприятливо сприймати себе, а й підноситись у бажаному світлі. Така тактика «регулювання вражень» може призвести людину до вдаваної скромності чи до деструктивної поведінки.

Як суспільне утворення людина пристосовує свій світ і свої дії до оточення. Кожна людина різною мірою є *самомонітором* (самомоніторинг: вивчення способів репрезентації себе в соціальних ситуаціях і регулювання поведінки з метою справити бажане враження), вона звертає увагу на свою поведінку й регулює її, щоб справити бажане враження. На прикладі вдаваної скромності, коли люди принижують себе, звеличують майбутніх конкурентів чи привселюдно хвалять інших, хоча в глибині душі залишають першість за собою, пояснюється тактика «регулювання вражень». Через поведінку, що саморуйнує поведінку, щоб захистити самоповагу, люди часом створюють собі перешкоди - проблеми, знаходячи виправдання своїм невдачам.

«Я-концепція» містить у собі не тільки переконання людини в тому, хто вона зараз, але також і те, ким вона могла б стати - наші «можливі Я», що містять у собі те, якими ми бачимо себе в наших мріях, і те, якими ми боїмося стати. Такі можливі Я мотивують людину на досягнення особливої мети - досягнення того життя, до якого вона прагне.

Розуміння характеру соціального мислення в галузі «Я-концепції» зумовлює особливу спрямованість соціальної роботи з «дорослими» саме за зазначеною сферою. Так, сучасні соціально-психологічні дослідження в галузі феномена «самоповага» показують значну кореляцію між високою самоповагою й соціальним самопочуттям [9, с 66-67]. Люди з високою самоповагою зберігають позитивні емоції; у поганому настрої люди, які мало поважають себе, будуть вишукувати погані спогади в своєму минулому. Люди з високою самоповагою поліпшують його позитивними спогадами; подібним же чином люди з низькою самоповагою в поганому настрої у відповідь на експонуючу похмуру картину, як правило, уявляють собі

неприємну історію. Люди, які глибоко поважають себе, перебуваючи в поганому настрої, звичайно, придумують історію, що покращує настрій.

На відміну від інших практик метою соціальної роботи має бути самопосилення людини, надається допомога.

Наведемо два приклади надання такої допомоги з галузі консультування безробітних громадян із застосуванням тренінгової технології [14, с 260-263]. Ці приклади примітні також і тим, що демонструють нам факт того значення, яке має феномен самоповаги (самооцінки) в соціальній роботі.

Приклад консультування безробітних громадян (занижена самооцінка)

Н. закінчила технікум харчової промисловості в обласному центрі. Вона технік-технолог харчової промисловості. За розподілом виїхала в одне з міст області й поступила на завод на посаду технолога-майстра. Заробітна плата була дуже маленькою, а жити доводилося в гуртожитку барачного типу зі зручностями на вулиці. До того ж, на роботі довелося керувати бригадою, середній віку якій, становив близько 50 років. Їй же на той момент було 18 років. Паралельно довелося опанувувати нову технологію роботи, тому що її призначили бригадиром не за тією спеціальністю, за якою вона закінчила технікум.

Через три роки Н. вийшла заміж і переїхала до іншого міста. Вона змушена була піти працювати буфетницею. Цю роботу Н. ненавиділа, тому що торгувати пивом так і не навчилася. Незабаром ускладнилися стосунки з чоловіком, і вона змушена була з ним розлучитися. В цей же час її запросили на посаду начальника виробництва на завод до сусіднього міста. В її обоє 'язки входило здійснювати контроль за виробництвом на чотирьох заводах харчової промисловості. І хоча Н. працювала там досить довго, вона змушена була піти звідти через хронічну хворобу дитини. Улаштувалася на роботу касиром у професійно-технічне училище, а потім стала і заступником директора з адміністративно-господарської частини. Народила другу дитину.

Через кілька років жінку знову запросили на хлібозавод технологом, на якому вона й проробила до початку 1990 року, коли завод було вирішено закрити. У неї в підпорядкуванні було 45 чоловік, і тут Н. вперше зіткнулася з відвертим злодійством на робочому місці. З цим довелося боротися. І ця боротьба увінчалася успіхом: коли прийшов час здавати завод, усі заходи були проведені протягом двох днів.

Після ліквідації заводу Н. залишилася без роботи, а реєструватися як безробітна не хотіла. Тому вона написала лист генеральному директору об'єднання хлібозаводів в обласному центрі, в якому описала свій досвід роботи.

Дуже швидко її запросили на посаду директора хлібозаводу в інше місто. Під її керівництвом опинилося 140 чоловік. Колективу як такого не було. На початку своєї діяльності Н. зіткнулася з прямим саботажем з боку працівників. Наприклад, при запуску закупленої в Німеччині нової потокової лінії з виробництва сушінь слюсарі, завданням яких було налагодження нового обладнання, уставляли залізні болти в рушійні частини машин.

Н. почала з формування колективу й низки виховних заходів, що поєднували як каральний вплив, так і заохочення. Нову лінію вдалося запустити протягом півмісяця. Незабаром запрацювало ще кілька нових поточкових ліній з виробництва різних хлібопродуктів; старі печі були замінені німецькими міні-пекарнями. Н. установила тісні контакти з виробниками устаткування для хлібопекарської промисловості з Німеччини, в результаті чого нові лінії вдалося налагоджувати в найкоротші терміни. Проте, незважаючи на економічну ефективність діяльності, Н. відчувала сильний вплив з боку незадоволених її політикою на підприємстві. На заводі практично щодня з'являлися перевірочні комісії з різних контрольних органів. Було навіть зроблена замах на її чоловіка, через що той тривалий час лежав у лікарні.

У результаті всього цього Н. пішла з роботи й зареєструвалася як безробітна в службі зайнятості області. До моменту її приходу в тренінгову групу вона вже кілька місяців шукала роботу. Її емоційний стан на початку тренінгу можна було оцінити як пригнічений, депресивний, з високим ступенем розпачу. У тому, що залишилася без роботи, вона звинувачувала колишнє своє керівництво і колег по роботі, що нібито «уставляли їй цівка в колеса». Н. вважала, що для неї роботу знайти неможливо, тому що їй 51 рік, а потрібні скрізь люди яким до 40 років. Себе вона сприймала як невдачу, чий досвід нікому не потрібний.

У процесі роботи вона змінила свої установки. За підтримки з боку інших учасників групи, на прикладі ряду оголошень про пошук керівного персоналу, вона зробила висновок про те, що має великий досвід управлінської роботи. Складання резюме далось з превеликим зусиллям, але стало поворотним моментом, що дозволило переосмислити досвід роботи. Закріпило ж ці зміни формування перспективного плану пошуку роботи. Незабаром Н. одержала низку пропозицій щодо свого подальшого працевлаштування.

Приклад консультування безробітних громадян (підвищена самооцінка)

К. перебуває на обліку в Службі зайнятості населення як безробітна близько одного року. До цього також не працювала протягом декількох років у зв'язку з хворобою. Освіта - середня спеціальна за фахом «культпрацівник». Вік 40 років. Заміжня, має дітей. Працювала спершу за фахом, а після - в архіві, у військово-обліковому столі, наспортисткою і т. ін. Більше 2-3 років на одному робочому місці не затримувалася. На запитання: «Яку роботу ви шукаєте?» відповіла: «Таку, де добре платять». На питання про спе-

ціальність перерахувала всі види робіт, що вона виконувала, і додала: «Мені

все одно, де працювати, аби добре платили». Основною причиною, з якої вона не могла влаштуватися на роботу, вона називала погану роботу кадрових служб підприємств, їх незацікавленість у якісному підборі персоналу. К. стверджувала, що головне завдання кадрових працівників - «відв'язатися» від відвідувачів. Найкраще, що можна від них почути: «вакансій немає, а можуть і матом послати». До того ж, К. Була впевнена, що боротися з грубістю кадрових працівників даремно, тому що «слова до справи не пришиєш». На запитання про оголошення в газетах вона відповіла, що всі ці оголошення - неправда: «Щодо газет - ідіть до них розбиратися, що вони там публікують». К. Стверджувала, що з нею ніхто довго не розмовляв, відповідали, що вона їм не підходить з тих чи інших причин.

Рівень потреб К. досить високий. Вона претендує на посаду, яку, як правило, займають фахівці з вищою освітою: учитель, начальник відділу в державній установі і т. ін. На запитання одного з учасників групи: «Чому ж Ви дотепер не знайшли роботу, якщо Ви такий досвідчений фахівець?» вона відповіла: «За чутками, зараз не рекомендації потрібні й не ці ваші дипломи, а хабарі. Даси хабар - значить улаштуєшся на нормальну роботу. А для того щоб дати хабара, потрібно не телефонувати, а приходити».

Надалі К. відмовилася брати участь у роботі групи, заявивши, що в неї проблем немає, і краще вона буде шукати гроші, щоб дати хабара.

Найбільш повно соціальна робота з людьми зрілого віку, орієнтована на самопосилення людини, якій надається допомога, може бути здійснена в практичній діяльності соціального працівника на *індивідуально-особистісному рівні*. Тут мета соціальної роботи полягає в тому, щоб, допомагаючи людині, яка потрапила у важку життєву ситуацію, змінити її, аби допомогти людині прийняти ту чи іншу проблему як реальність, адаптуватися до нової життєвої ситуації, щоб, урешті-решт, людина не потребувала сторонньої допомоги, тобто стала самодостатньою. Таким чином, допомога в соціальній роботі виступає як засіб досягнення мети, як інструмент, завдяки якому зріла людина досягає певного гармонійного стану на досить тривалий період свого життя й може повноцінно соціально функціонувати.

Як правило, у зрілому віці за допомогою звертаються люди у двох основних випадках: 1) коли вони не в змозі успішно справитися зі своєю особистою проблемою; 2) коли вони хотіли б розвинути свої потенційні ресурси й можливість, щоб жити краще. Професійний соціальний працівник надає допомогу і першим, і другим.

Уже тільки в одному слові «допомога» міститься нескінченна безліч комбінацій і прийомів, якими користуються соціальні працівники. Тому соціальна робота - це творчість самого соціального працівника, яка має дві істотні особливості. Перша пов'язана з тим, що соціальний працівник, насамперед, має справу з людьми, а також і взаєминами між ними та їх соціальним середовищем, причому, на різних рівнях, аж до рівня всього

суспільства в цілому. Саме цей бік соціальної роботи і є відмінною рисою цієї професії, виділяючи її з інших теоретичних дисциплін і соціальних практик. Друга особливість, що ґрунтується в основному на першій, полягає в тому, що соціальна робота виявляється технологічною, а її ефективність залежить від компетенції соціального працівника і особистісних якостей клієнта.

Нині в теорії й практиці соціальної роботи досить добре розроблені питання *технології індивідуальної соціальної допомоги*. Завдання професіонала - опанувати їх.

Як влучний приклад у галузі розробок технології індивідуальної соціальної роботи можна навести такий [7, с 70-73]: у практичній соціальній роботі прийнято вважати, що технологічний процес індивідуальної діяльності має складатися з трьох основних етапів.

Перший етап, як правило, полягає в оцінці реальної ситуації. Основний принцип дій фахівця полягає в тому, щоб допомогти клієнту визначитися й з'ясувати для себе реальний стан справ щодо його проблем, а також побачити не використані до цього часу можливості щодо їх розвитку.

Клієнт ніколи не зможе вийти з проблемної ситуації й скористатися відповідними ресурсами, доки не визначить характер своєї проблеми й не зрозуміє її сутність.

Наведемо приклад з практики й розберемо його поетапно.

Наталя К., незаміжня, 42 роки, мешкає разом із хворою старою матір'ю. Вона залишила колишню роботу, щоб бути поруч із матір'ю, знайшла надомну роботу й практично весь свій час присвятила догляду за матір'ю. Поступово стосунки між ними почали псуватися, мати стала дуже дратівливою, стан здоров'я її погіршився. Атмосфера в домі все погіршувалася. Мати була ветераном війни і стояла на обліку в центрі соціального обслуговування. Наталя звернулася за допомогою до фахівця із соціальної роботи, щоб порадитися, що їй робити, як допомогти матері.

Другий етап полягає в тому, щоб визначити, чого прагне клієнт, яких результатів він чекає, звертаючись за допомогою до фахівця. Тут основний принцип дій фахівця полягає в тому, щоб допомогти клієнту зрозуміти, усвідомити для себе, чого він хоче домогтися, тобто визначитися з цілями й метою звертання за допомогою, попередньо з'ясувавши для себе характер проблемної ситуації й можливості, яких він не використовував. Цей етап пов'язаний з відповідями на такі запитання: «Чого ви хочете?», «Що буде з вами, коли вам стане легше?» Цей етап пов'язаний з оцінкою результатів, яких потенційно хотів би домогтися клієнт.

Продовжимо приклад із Наталею К.

Наталя вважала, що, мабуть, буде краще для обох, якщо вони будуть мешкати окремо, і вона, нарешті, стане влаштовувати своє особисте

життя, знайде собі гарну роботу, друзів, тобто буде жити нормальним, повноцінним життям.

Третій етап - соціальна дія. Основний принцип фахівця на цьому етапі полягає в тому, щоб допомогти клієнту діяти відповідно до поставлених цілей і реально домогтися того, чого він хоче. Клієнт може знати, чого він хоче, у якому напрямі діяти, але йому необхідна допомога для того, аби визначитися з тим, як цього досягти. Цей етап пов'язаний з конкретними активними діями, спрямованими на досягнення конкретних результатів.

Фахівець допомагає Наталі визначитися, як їй діяти, щоб організувати своє життя й життя її матері по-іншому. Він також допомагає їй виявити, витягти з підсвідомості невловиме почуття провини перед матір'ю, що її гнітить, коли вона обговорює з фахівцем, як їй краще вдіяти. Фахівець допомагає Наталі порадою, як їй знайти пристойну роботу за фахом, яка б її влаштовувала, де вона могла б знайти нових друзів і подруг.

На цьому ж етапі необхідно допомогти клієнту перебороти упередження проти активних дій. Основний принцип дій фахівця полягає в тому, щоб допомогти клієнту діяти конструктивно, позитивно, відповідно до нової інформації, тих нових знань, що він здобув під час інтеракції з фахівцем, допомогти клієнту перевести розроблені стратегії в конкретні цілеспрямовані дії.

Усі ці три стадії за своєю суттю когнітивні, тобто пізнавальні. Техніка полягає в спілкуванні й плануванні дій. А спілкування, врешті-решт, має привести до певних дій. На всіх трьох етапах із самого початку інтеракції основний вектор роботи спрямований у бік самостійних, звісно, у рамках правового поля, дій клієнта. Для того, аби процес допомоги був ефективним, клієнтам протягом усієї інтеракції необхідно постійно діяти в реальному повсякденному житті.

Так, Наталя вважає, що її зустрічі з фахівцем будуть більш продуктивними, якщо вона буде приходити, заздалегідь підготувавши питання, що її цікавлять. І вона стала приходити із записною книжкою. Наталя також вважає, що її бесіди з соціальним працівником будуть приносити більшу користь, якщо в результаті кожної зустрічі їй буде ясно і зрозуміло, що їй треба зробити конкретно до наступної зустрічі. Зрештою, за допомогою своїх родичів і фахівця з соціального центру вона знайшла гарний стаціонар недалеко від будинку свого старшого брата. Наталя отримала гарну роботу, але про матір постійно пам'ятала, часто відвідувала її, доглядала за нею. Стосунки між ними незабаром налагодилися. У гості до матері Наталі стали приходити онуки, інші родичі, які мешкали поруч, у стаціонарі вона завела собі друзів свого віку, та й медична допомога завжди була під боком. Так було розв'язано проблемну ситуацію, з якою прийшла Наталя до фахівця з соціальної роботи.

Соціальна робота з людьми літнього віку. Проблеми соціальної роботи з людьми літнього віку в цьому підручнику будуть розглянуті через призму соціальної роботи з клієнтами різних проблемних груп. У цьому ж параграфі проблеми старості, в основному, висвітлюються з позиції соціальної геронтології.

До людей літнього віку ми відносимо всіх осіб, вік яких понад 60 років. Ця вікова категорія населення характеризується такими *особливостями*.

Вікові завдання; природно-культурні (збереження життєвої активності й здорового способу життя); соціально-культурні (збереження й переорієнтація соціальної активності та пізнавальних інтересів; віднайдення певних форм участі в житті близьких); соціально-психологічні (формування почуття задоволеності прожитим життям, почуття виконаного обов'язку; зняття бар'єрів доступних способів самореалізації; пом'якшення кризи переходу до післятрудоного життя).

Провідні інститути та агенти соціалізації: родина, мікросоціум, інститути піклування, релігійні організації; родичі, сусіди, товариші по дозвіллю, їх роль і можливості у вирішенні вікових завдань.

Особливості життєдіяльності: сфери інтересів, способи пізнавальної, предметно-практичної й духовно-практичної діяльності, оздоровчі заняття, турбота про здоров'я; особливості змісту й кола спілкування в родині й мікросоціумі; особливості життя в установах піклування.

Небезпеки: алкоголізм, паління, самотність, суїцид, занедбаність, хвороби, убогість.

Основні напрями соціальної роботи: виявлення осіб, які вимагають соціального піклування вдома й у спеціальних установах; створення умов для вияву активності людей похилого віку в мікросоціумі й задоволення їхніх інтересів; роз'яснювальна робота з близькими людей похилого віку.

Соціальний працівник, незалежно від профілю спеціалізації, повинен бути ознайомлений з біосоціальною сутністю старіння й старості; зі старінням населення як демографічним процесом з усіма його соціальними наслідками; зі своєрідністю соціальних, психологічних і медичних проблем літнього й старечого віку; з особливостями самотності, адаптації до старості; з обсягом і можливостями трудової діяльності в цей період, у тому числі інтелектуальної й творчої; з використанням залишкових фізичних та інтелектуальних здібностей старих людей, а також з основами догляду за безпомічними старими людьми й низкою інших соціально-психологічних і морально-етичних проблем.

Соціальний працівник - фахівець у галузі геронтології - більшу увагу приділяє проблемам психології та психопатології людей літнього та старечого віку, засвоєнню психотерапевтичних методів у вирішенні їхніх сімейно-побутових проблем, розумінню деонтологічних питань в обслуговуванні й соціальній роботі зі старими людьми.

Коротко зупинимося на характеристиках позначених моментів.

Необхідно чітко розрізняти поняття *старіння* і *старість*. *Старість* - заключний період вікового індивідуального розвитку (онтогенезу), що настає закономірно. *Старіння* - руйнівний процес, що протікає в результаті наростаючої з віком дії зовнішніх і внутрішніх чинників, які ушкоджують і призводять до недостатності фізіологічні функції організму.

Стратегічним завданням соціальної роботи, здатної «втрутитися» в біосоціологію старості, є подолання синдрому передчасного (патологічного, прискореного) старіння, що характеризується раннім розвитком вікових змін чи більш яскравим їх проявом у той чи інший віковий період.

Основним показником демографічного старіння суспільства є чисельність груп населення у віці до 19 років і більше 60 років. Демографічна старість настає тоді, коли частина осіб, які належать до першої групи, нижча за 30%, а частина осіб, які відповідають другій групі, перевищує 15% від загального числа людей у суспільстві (за шкалою Дж. Сандберга).

Головну роль у процесі старіння населення відіграє зниження рівня народжуваності, адже чим менше народжується дітей, тим згодом більшою стає частина людей старшого віку. Демографічне старіння, у цьому значенні, - є зворотним явищем: «омолодження» населення настає при підвищенні народжуваності, коли в структурі суспільства збільшується частка дітей і молоді, а частка людей старшого віку відповідно зменшується.

З цієї точки зору, *сучасна цивілізація знаходиться в стані старіння*: змінилися вікова структура населення й процеси природного руху - народження і смерть; з'явилася модель «нульового росту», у якій відбито стабілізацію чисельності населення за наявності змін у його структурі; у деяких країнах позначилися депопуляційні явища (зменшення чисельності населення) та явища радикальних змін співвідношення чисельності трьох основних груп населення (допродуктивного, продуктивного й післяпродуктивного віку).

У стратегії соціальної роботи, яка враховує процеси соціально-демографічного старіння населення, заперечується думка про те, що старі люди нібито є тягарем для суспільства. Ця думка є помилковою, принаймні, через дві основні причини. Перша (економічна) полягає в тому, що кожна людина, яка працює, вже у віці 30-35 років повертає суспільству всі засоби, витрачені на її освіту, а протягом наступних 20-30 років професійного життя вона створює «надлишки», частину яких суспільство повертає їй у вигляді пенсії та інших соціальних послуг (пенсіонери, як правило, не можуть спожити всієї, створеної ними раніше частки продукції, оскільки шанс прожити 20 років після виходу на пенсію мають далеко не всі). Друга (морально-гуманістична) полягає в тому, що ставлення до осіб літнього віку як до людей, «які віджили своє», людей, «які не мають цінності», є варварським, відверто цинічним і жорстоким.

Таким чином, процес демографічного старіння вимагає *перегляду основ організації діючих соціальних служб у напрямі соціального захисту й опіки старих людей.*

Своєрідність медичних і соціально-психологічних проблем літнього і старечого віку в соціальній роботі відбивається останнім часом у таких концепціях, як «спосіб життя» та «якість життя», розроблених ВІЗ у 80-их роках. Доведено, що переважна більшість випадків передчасного старіння і смерті є наслідком неправильного способу життя (шкідливі звички, незбалансоване харчування, алкоголізм, наркоманія, паління, екологічне неблагополуччя і т. ін.).

Концепція здорового способу життя ґрунтується на розумінні всього процесу розвитку людини із раннього дитинства й до глибокої старості, її невідворотності, а також знанні того, яким чином можна використовувати сили організму як у період молодості й зрілості, коли людина досягає вершин індивідуальних можливостей, так і тоді, коли сили з роками неминуче зменшуються. Психічне вмирання прискорює фізіологічне, тому люди, яким удалося надовго зберегти психічну активність, відсувають немічну, глибоку старість. У цьому сенсі кожна людина сама вибирає і виробляє свій власний спосіб старіння.

Якість життя тісно пов'язана із загальним добробутом літньої та старої людини й характеризується сукупністю зовнішніх і внутрішніх чинників. Тут соціальна робота стратегічно спрямована на медичне обслуговування літніх і старих людей, на підтримку їхньої життєдіяльності в родині та суспільстві, а також на забезпечення їхніх особистих потреб.

Однією з проблем соціальної роботи з людьми літнього й старечого віку є проблема самотності та адаптації до пенсійного періоду життя. Під *самотністю* в геронтології розуміють тяжке відчуття розриву з оточенням, що збільшується, острах наслідків самотнього способу життя, важке переживання, пов'язане з втратою істотних життєвих цінностей чи близьких людей, постійне відчуття покинутості, марності й непотрібності власного існування.

Почуття самотності виявляється в усіх вікових періодах, але лише в старості воно набуває особливої актуальності й значущості для особистості.

Самотність у старості - поняття, далеко не однозначне і, власне кажучи, має соціальний смисл:

- самотність як соціальний стан, що відбиває психофізичний статус літньої та старої людини, утрудняє зав'язування нових і підтримання старих контактів і зв'язків, обумовлений різними причинами як психічного, так і соціально-економічного характеру;
- самотність як відсутність родичів, дітей, онуків, подружжя, а також окреме проживання від молодих членів родини;
- самотність як повне позбавлення людського спілкування для багатьох старих людей, які мешкають у родині;

- самотність як самотній спосіб життя: фізичний стан, що активно обирається самою особою з огляду на свій характер і психічне здоров'я на основі прагнення відгородитися від оточення, бажання захистити свій спосіб життя, внутрішній світ, незалежність і стабільність від вторгнення сторонніх і навіть близьких родичів.

Стратегія соціальної роботи тут визначається сферою відмінностей феноменів ізоляції від самотності. Ізоляція означає об'єктивну відсутність суспільних контактів, самотність же є суб'єктивним психічним станом. Вона не пов'язана з кількістю суспільних контактів, а значною мірою зумовлена монотонністю та одноманітністю існування. Ступінь самотності залежить від чекань, які сформувалися в літньої та старої людини стосовно оточуючих.

Наступною проблемою є *проблема адаптації до старості*. Вона, у свою чергу, пов'язана з проблемами професійного старіння, із принципами реабілітації в передпенсійному віці, з мотивацією продовження трудової діяльності після досягнення пенсійного віку, з використанням залишкової працездатності пенсіонерів за віком, з адаптацією до пенсійного періоду життя.

Як загальні *стратегічні* висновки для організації практики соціальної роботи можна назвати такі:

С у наш час об'єктивно встановлено, що припинення трудової професійної діяльності у зв'язку з виходом на пенсію призводить до погіршення фізичного й психічного стану 55% чоловіків і 60% жінок;

С багато сторін обміну і функцій людського організму у віці 50-59 років змінюються дуже істотно (ці зміни пов'язані, насамперед, з порушеннями нервово-гуморальної регуляції органів і систем зі зниженням імунологічної реактивності, з обмеженням функціональних можливостей серцево-судинної системи, з гіпоксичними порушеннями, з порушенням метаболізму і процесів утворення енергії);

С старіння - це процес, що відбувається протягом усього життя людини, і в «третьому віці» стан людини тісно пов'язаний з її адаптацією в попередні роки й залежить від впливу широкого кола чинників зовнішнього середовища (умов праці, харчування, побуту, стресових ситуацій і т. ін.);

С прискорене професійне старіння є результатом інтенсифікації виробництва, підвищення вимог до психофізіологічних можливостей організму, невідповідності функцій старіючого організму, що наростають, вимогам професійної діяльності й умовам її виконання;

С якщо людина змінюється постійно Протягом життя, то також бажано, щоб змінювалася робота, яку вона виконує; тому альтернативні форми зайнятості пенсіонерів по старості - у сфері малого й середнього бізнесу, у фермерстві, на садових ділянках і т. ін.

Основне завдання соціальної роботи з людьми похилого віку пов'язане з їхнім соціальним захистом. *Соціальний захист* - це комплекс економічних, соціальних і правових гарантій для громадян літнього і старечого віку, що ґрунтується на принципах людинолюбства й милосердя з боку держави по відношенню до тих членів суспільства, які цього потребують.

У свою чергу, соціальний захист верств населення літнього і старечого віку складається з *профілактики, підтримки і представництва*.

Профілактика має на меті зберегти добробут старої людини шляхом зменшення чи усунення чинників ризику, і тим самим запобігти її влаштуванню в стаціонарних установах соціального обслуговування.

Підтримка - це допомога, необхідна старим людям для збереження максимально можливого рівня самостійності.

Представництво - захист інтересів старих людей, визнаних недієздатними, від їхнього імені, для надання необхідної допомоги.

Таким чином практична, соціальна робота з літніми і старими людьми полягає в тому, щоб зробити роки життя людини в цьому віці гідними й благополучними [21, с 217-218].

На п'ятдесятій сесії Генеральної Асамблеї ООН, що відбулася в березні 1995 р., для підготовки і проведення Міжнародного року літніх (1999 р.) були визначені додаткові принципи, що об'єднані в п'ять груп.

1. Принципи групи **«незалежність»** ґрунтуються на тому, що літні й старі люди повинні мати доступ до основних благ та обслуговування, можливість працювати чи займатися іншими видами діяльності, що дає прибуток, брати участь у визначенні термінів припинення трудової діяльності, зберігати можливість участі в програмах освіти і професійної підготовки, жити в безпечних умовах з урахуванням особистісних схильностей і стану, що змінюється, одержувати допомогу в проживанні в домашніх умовах доти, доки це можливо.

2. Принципи групи **«участь»** відбивають питання щодо залучення людей похилого віку до суспільного життя та активної участі в розробці й здійсненні політики, що стосується їхнього добробуту, можливість створювати рухи чи асоціації осіб літнього віку.

3. Принципи групи **«відхід»** торкаються проблеми забезпеченості доглядом і захистом з боку родини, громади, доступу до медичного обслуговування з метою підтримки чи відновлення оптимального стану й запобігання захворювання, доступу до соціальних і правових послуг, користування послугами піклувальних установ та обов'язкового дотримання в соціальних установах прав людини й основних свобод, включаючи поважання гідності, переконань, особливостей особистого життя, а також права приймати рішення щодо догляду, збереження задовільної якості життя.

4. Принципи групи **«реалізація внутрішнього потенціалу»** закликають до того, щоб літні та старі люди мали можливість всебічно реалізувати свій потенціал, щоб їм завжди був відкритий доступ до суспільних цінностей у галузі освіти, культури, духовного життя й відпочинку.

5. Принципи групи **«гідність»** торкаються питання недопущення експлуатації, фізичного й психічного насильства стосовно людей похилого віку, забезпечення їм прав на справедливе ставлення до них незалежно від віку, статі, расової чи етнічної приналежності, інвалідності чи іншого статусу, а також незалежно від їхнього трудового внеску.

6. Перераховані принципи орієнтовані на те, щоб допомогти особам старшого покоління вести повнокровне й плідне життя, забезпечити їм умови, необхідні для підтримки чи досягнення задовільної якості життя.

Таким чином, соціальна робота з клієнтами різного віку ґрунтується на феноменології вікової структури населення й на проблематиці вікової типології соціальної роботи. Наявність багатьох підходів до класифікації віку й різноманітність їх типологій є наслідком багатозначності самого феномена «вік», коли численні науки, що вивчають цей феномен, ще не виробили інтегративного уявлення про нього. У цьому підручнику автори переважно використовували таку логіку:

- на кожному віковому етапі перед людиною постає ряд проблем (завдань), від сприятливого чи несприятливого вирішення яких залежить її особиста доля;
- віковий підхід у соціальній роботі має будуватися так, щоб забезпечити умови сприятливого вирішення цих завдань на кожному етапі життєдіяльності людини відповідно до норм цивілізованого суспільства;
- можна виділити три групи завдань кожного віку: природно-культурні, соціально-культурні, соціально-психологічні;
- вирішення зазначених завдань здійснюється відповідно і на підставі технологій та методик різного рівня, а також на підставі типологій клієнтів, сформованих з позицій груп ризику чи проблемних груп, з урахуванням відповідних принципів і парадигм соціальної роботи.

Питання та завдання для самостійної роботи і контролю

1. Дайте сутнісну характеристику поняття «вікова структура населення».
2. Чим викликана наявність у теорії й практиці соціальної роботи варіативності класифікацій віку?
3. Охарактеризуйте три групи соціально-вікових завдань:
 - а) дитинства; б) молодості; в) зрілого віку; г) літнього і старечого віку.
4. У чому полягають особливості соціальної роботи з дітьми?
5. Дайте стисло характеристику організації соціальної роботи з дітьми на основі чинника «ризик».
6. Розробіть програму соціальної роботи з дитиною однієї з конкретних проблемних груп.
7. Розкрийте соціально-психологічні особливості дитячої девіації та криміногенності.
8. Коротко охарактеризуйте феномен дитячих «фобій» та його вплив на практику соціальної роботи з дітьми.
9. Стисло охарактеризуйте процес педагогічної реабілітації в соціальній роботі з дітьми девіантно-кримінальної поведінки.

10. Наведіть приклади конкретних технологій діяльності соціального працівника, орієнтованих на роботу з дітьми девіантно-кримінальної поведінки.

11. Проаналізуйте систему соціально-педагогічної роботи з дітьми девіантно-кримінальної поведінки, що склалася в Україні.

12. Дайте стислу характеристику соціально-проблемного «молодіжного поля».

13. Охарактеризуйте основні напрями соціального захисту молоді.

14. Наведіть конкретні приклади соціальної роботи в Україні з молоддю.

15. Дайте стислу характеристику особливостей людей зрілого віку.

16. Охарактеризуйте соціально-психологічні основи соціальної роботи з людьми зрілого віку.

17. Розробіть конкретну технологію індивідуальної соціальної допомоги клієнту, певної групи ризику.

18. Дайте характеристику особливостей людей «літнього віку» і соціальної роботи з ними.

19. Охарактеризуйте особливості соціальної роботи з людьми зрілого і літнього віку.

20. Охарактеризуйте медичні і соціально-психологічні проблеми літнього і старечого віку й можливі моделі соціальної роботи в цей період.

21. Проаналізуйте проблему адаптації до старості й специфіку соціальної роботи в цьому напрямі.

Література

1. Введення у соціальну роботу: Навч. посібник. - К., 2001. - 288 с
2. Діти «групи ризику»: психологічні, соціальні та правові аспекти. - К., 2001. - 192 с
3. *Доуэл М., Марш П.* Ориентированная на решение задачи социальная работа. - К., 1997. - 136 с.
4. *Капська А. И. та ін.* Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола; Заг. ред.: І. Звереві та Г. Лактіонової. - К., 2001. - 129 с
5. *Клейберг Ю. А.* Психология девиантного поведения: Учеб. пособие для вузов. - М., 2001. - 160 с.
6. *Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р.* Соціальна педагогіка / Соціальна робота: Навч. посібник. - К., 1997. - 392 с.
7. *Козлов А. А., Иванова Т. Б.* Практикум социального работника: Серия «Учебные пособия». - Ростов-н/Д, 2001. - 320 с.
8. *Лютый В. П.* Соціальна робота з групами дітей девіантної поведінки: Навч. посібник. - К., 2000. - 51 с
9. *Майерс Д.* Социальная психология / Пер. с англ. - СПб., 1997. - 688 с.

10. *Мудрик А. В.* Социальная педагогика: Учебник для студентов пед. вузов / Под ред. В. А. Слостенина. - М., 1999. - 184 с.
- И. Мустаева Ф. А.* Основы социальной педагогики: Учебник для студентов высш. пед. учеб. заведений. - 2-е изд., перераб. и доп. - М., 2001. - 416 с.
12. *Олиференко Л. Я. и др.* Социально-педагогическая поддержка детей группы риска: Учеб. пособие для студентов высш. пед. учеб. заведений / Л. Я. Олиференко, Т. И. Шульга, И. Ф. Дементьева. - М., 2002. - 256 с.
13. *Петрынин А. Г., Печенюк А. М.* Педагогическая реабилитация несовершеннолетних с девиантно-криминальным поведением: психолого-педагогическая и медико-социальная помощь: Учеб.-метод. пособие. - М., 2001. - 148 с.
14. Психология социальной работы / О. Н. Александрова, О. Н. Боголюбова, Н. Л. Васильева и др.; Под общей ред. М. А. Гулиной. - СПб., 2002. - 352 с.
15. Социальная работа / Под общ. ред. проф. В. И. Курбатова. - Ростов н/Д, 1999. - 576 с.
16. Социальная работа: история, теория и практика: Науч.-учебно-метод. пособие для студентов, магистрантов, аспирантов и специалистов в области социальной педагогики, социальной работы / Харченко С. Я., Кратин Н. С., Ваховский Л. Ц., Кратина В. А., Песоцкая О. П., Покладова В. В. В 2 ч. - 4.1. - Луганск, 2002. - 158 с.
17. Соціальна робота з дітьми, молоддю, жінками, різними категоріями сімей: Аналітичний звіт щодо діяльності центрів соціальних служб для молоді / Упор.: Р. Г. Драпушко, С. В. Толстоухова, О. К. Шатохіна, Л. І. Шамрай. - К., 1999. - 140 с.
18. Соціальні служби - родині: Розвиток нових підходів в Україні / За ред. І. М. Григи, Т. В. Семигіної. - К., 2002. - 128 с.
19. *Тетерский С. В.* Введение в социальную работу: Учеб. пособие. - М., 2000. - 496 с.
20. Технологии социальной работы: Учебник / Под общей ред. проф. Е. И. Холостовой. - М., 2001. - 400 с.
21. Технология социальной работы: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений / Под ред. И. Г. Зайнышева. - М., 2000. - 240 с.
22. *Трубавіна І. М.* Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навч. посібник. - К., 2002. - 132 с.
23. *Шакурова М. В.* Методика и технология работы социального педагога. - М., 2002. - 272 с.
24. *Шептенко П. А., Воронина Г. А.* Методика и технология работы социального педагога / Под ред. В. А. Слостенина. - М., 2001. - 208 с.
25. *Шульга Т. И., Слот В., Спаниард Х.* Методика работы с детьми «группы риска». - 2-е изд., доп. - М., 2001. - 128 с.
26. *Яцемирская Р. С., Беленькая И. Г.* Социальная геронтология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М., 1999. - 224 с.

3.3. СОЦІАЛЬНА РОБОТА З ПРЕДСТАВНИКАМИ ПРОБЛЕМНИХ ГРУП

Соціальна робота завжди здійснюється в межах «проблемної ситуації», що характеризується таким станом соціокультурного життя на індивідуальному, груповому, загальносоціальному рівнях, за якого під дією зовнішніх або внутрішніх чинників раніше сталі процеси способу життя, взаємодії людей, їхні динамічні зв'язки з оточенням виявляються порушеними, а механізми відновлення балансу відсутні; при цьому виникає необхідність перегляду (аж до відмови від них) звичних соціокультурних зразків і т. ін., оскільки за обставин, що змінилися, вони втрачають функції засобів підтримки соціокультурного порядку, що приводять до бажаних результатів.

Виходячи з такого розуміння «проблемної ситуації» в соціальній роботі, будь-який її клієнт може опинитися в такій ситуації.

Покажемо це на прикладі трьох груп проблем, що виникають у житті дитини (див. табл. 9) [22, с. 9-10].

Таблиця 9

Перелік проблем з точки зору вчених	Перелік проблем з точки зору соціальних педагогів / працівників, які практикують
1. <i>Проблеми свободи вибору її соціальної творчості - труднощі на шляху реалізації дитиною її інтересів і потреб у вже сформованих нормах соціального життя або труднощі у створенні нових норм соціальних взаємин (прояв власного ставлення до людей, установавання нового статусу, розширення масштабів впливу на навколишнє середовище тощо)</i>	1. <i>Проблеми, пов'язані зі збереженням психічного здоров'я дітей, розвитком особистості, самовизначенням дітей і підлітків, — фахове самовизначення підлітків з урахуванням можливостей соціального середовища; психологічна дезадаптивність, тривожність, страхи; саморозвиток дитини й реалізація її здібностей у соціальному середовищі; особистісне самовизначення, розвиток рефлексії; проблеми, пов'язані з неблагополуччям сім'ї, порушенням прав дитини й насильством - психологічне неблагополуччя в родині, сім'я «соціального ризику», важкий матеріальний стан, безпритульність дітей, алкоголізм і або наркоманія батьків; дотримання, охорона і захист прав дітей-підлітків, які потребують правової соціальної та педагогічної допомоги; опіка, піклування, сирітство; агресія, насильство в сім'ї</i>
2. <i>Проблеми соціальної адаптації й дезадаптації - труднощі в засвоєнні та пристосуванні до існуючих норм соціального життя або труднощі в дозволі тих норм, що є соціально небезпечними, несуть у собі загрозу для життя й здоров'я дитини</i>	2. <i>Проблеми, пов'язані з неадекватною та девіантною поведінкою, дезадаптацією дітей і підлітків у соціальному середовищі- «важкі» діти (некеровані, педагогічно запущені, які поводяться зухвало, агресивно); дурна компанія, кримінальний контакт, причетність до кримінальних обставин, перебування на обліку в міліції; вживання дітьми алкоголю, наркотиків; адаптація до нового середовища (у новому класі, школі, дитячому колективі); дезадаптація до норм соціального життя в колективі і, як наслідок, до самотності, дефіциту спілкування</i>

<p>3. <i>Проблеми соціальної інтеграції або дезінтегрованості - труднощі</i> в об'єднанні або роз'єднанні потреб, інтересів і можливостей дитини, її сім'ї з можливостями, потребами й інтересами інших людей; труднощі в розширенні й розвитку соціальних зв'язків або виході із попередньої системи стосунків і зв'язків</p>	<p>3. <i>Проблеми, пов'язані з конфліктами й морально-психологічним кліматом у школі, мікросередовищі</i> - агресивна поведінка дорослих, насамперед учителів (чіпляються, кричать); конфлікти між дорослими й дітьми, вчителями та учнями; відмова вчителів працювати з учнями; пригніченість через незрозуміння навчального матеріалу; низька успішність, ухилення від навчання, відсутність інтересу до шкільного життя, до розширення сфери спілкування; конфлікти в середовищі однолітків; багатосторонні конфліктні ситуації: невміння будувати взаємини при спілкуванні, розв'язувати конфліктні ситуації; відсутність чітких орієнтирів вибору</p>
--	--

Крім того, феномен «проблемна ситуація» диктує спрямованість організації соціальної роботи на *проблемно-орієнтований підхід* до неї, що означає вирішення проблем клієнтів з акцентом на усвідомлення, стимулювання й підтримку їхніх власних здібностей і ресурсів [13, с 8-9].

Подолання «проблемного поля» соціальної роботи припускає також її спрямованість на здійснення завдань реформування соціальної роботи в Україні, насамперед, у таких її сферах, як соціальна політика, державно-правові основи, здоров'я і здоровий спосіб життя нації, захист і забезпечення цивільних прав і свобод тощо [14, с 38].

«Проблемна ситуація» в практиці соціальної роботи найбільш адекватно може бути подана поняттями «ризик» і «група ризику».

Ризик - ситуативна характеристика проблемної діяльності, що означає невизначеність її наслідків, за якої можливі альтернативні варіанти помилки або успіху. На основі поняття *ризик* виникає поняття *групи ризику*.

Групи ризику - це категорії людей, чий соціальний стан за тими або іншими ознаками не має стабільності, які практично не можуть поодинокі перебороти труднощі, що виникли в їхньому житті; все це в результаті може призвести до втрати ними соціальної значущості, духовності, морального образу, біологічної загибелі [17, с 419].

До цієї групи відносять такі категорії людей: інваліди, діти-сироти, діти з відхиленою (асоціальною, девіантною) поведінкою, літні люди й розумово відсталі, біженці, люди, які зазнали насильства, алкоголіки, наркомани, бездомні, жертви екологічних катастроф, сексуальні меншості, злочинці, хворі на СНІД, люди, які займаються проституцією, обдаровані люди, які відчують труднощі в спілкуванні («важкі» для інших), та інші.

Серед усіх представників груп ризику найбільш проблемними (з огляду на свої найбільш загальних соціальних ознак) є такі: дезадаптанти (ті, що порушують процес взаємодії людини з навколишнім середовищем), девіанти

(виявляють поведінку, що відхиляється від норми), деприванти-делінквенти (які здійснили незаконні дії), маргінали тощо.

З зазначеного можна зробити висновок, що в професійному плані робота соціального педагога з представниками проблемних груп пов'язана, насамперед, з проблемою його *власного* соціального ризику (відчуття емоційного виснаження, наявність ворожості стосовно клієнтів і психосоматичних захворювань; негативна самооцінка, зростання агресивності й почуття провини тощо). Звідси виникає необхідність *захисту самого соціального працівника*, який працює з представниками проблемних груп клієнтів.

Характеристика проблемних груп. *Девіанти* - особи девіантної Поведінки, тобто такої поведінки, що не узгоджується з нормами, не відповідає сподіванням соціальної групи або всього товариства; жертви девіації.

Девіація відбувається в результаті розриву між культурними цілями й засобами їх досягнення, що соціально схвалюються (за Р. Мертоном).

Відповідно до такого підходу, девіація може бути подана через типологію девіантних учинків: конформізм, інновація, ритуалізм, ретритизм, бунт.

У сучасній соціології розрізняють *позитивну девіацію* (політична активність, економічна підприємливість, художня творчість) і *девіацію негативну* (насильницька й корислива злочинність, алкоголізація й наркотизація населення, підліткова девіантність, аморальність поведінки тощо).

У «кризових» товариствах проглядається посилення проявів негативної девіації й послаблення проявів девіації позитивної [11, с 67-69].

Деприванти - «жертви» депривації.

Депривація (з лат. - втрата, позбавлення чого-небудь). Як суспільне й психологічне явище може бути розглянуте з цих позицій. У соціологічному розумінні депривація - це наслідок відносної *бідності*, що припускає позбавлення матеріальних благ «понад першу необхідність». Жертвами такої депривації є ті, хто до визначеного набору благ при відомій особистій самостійності одержує доступ значно меншою мірою, ніж більшість населення. Особистість можна вважати такою, що піддалася депривації, якщо вона опиняється в ураженому становищі принаймні за чотири позиціями із шести таких позицій нерівності: робота, наявність житла, матеріальні умови, спосіб життя, стан здоров'я. Якщо ж особистість уражена за двома-трьома позиціями, її можна віднести до категорії клієнтів, які перебувають під загрозою депривації.

У психологічному розумінні депривація - суб'єктивні відчуття й психосоматичні реакції особистості, викликані недостатністю навантаження на сенсоріку людини в умовах повної ізоляції або часткового

обмеження життєвих умов (інваліди, які мають обмеження в рухливості й соціальних контактах, певна група пенсіонерів; жінки-домогосподарки, безробітні й ін.) [11, с 69-70].

Маргінали (з лат. - ті, хто знаходяться на краю) - «індивіди, які втратили ознаки належності до стабільного соціального інституту, прошарку, групи в межах сформованих соціальних стосунків, що перебувають у проміжному, «пограничному» стані між ними » [25, с 155].

Ту основу, що постійно продукує маргінальність як масове явище, представляють три *категорії індивідів*: 1) ті, хто не бажає поділяти ціннісні орієнтації соціуму; 2) нездатні адекватно інтегруватися в товариство з огляду на свої інтелектуальних, психічних або соціальних особливостей; 3) які мають природжені відхилення від прийнятих норм.

Для особистостей маргінального типу характерні деякі загальні особливості соціально-психологічного плану:

- стан непевності, коливання між агресивністю і пригніченістю (результат невизначеності в завтрашньому дні, блокади життєво важливих цілей);
- наявність екстремізму (в ідеології), здатності бути об'єктом маніпулювання (у поведженні);
- нестійкість, схильність до впливу спонукань і настроїв, а не розуму (у психології);
- насторожене ставлення до можливостей змін, схильність до агресивного захисту свого статусу через страх перед подальшим погіршенням свого становища;
- невміння користуватися демократичними інструментами для захисту своїх прав і свобод, що нерідко штовхає їх до екстремістських форм протесту.

Антисоціальні особистості - люди, які не відповідають стандартам поведінки, що схвалюється товариством, тобто особистості, суспільна поведінка яких не збігається з узвичаєними в даному товаристві соціальними нормами, традиціями, що склалися [11, с 14].

Найбільш загальною причиною антисоціальних проявів особистості є *соціальна невпорядкованість*: результат невідповідності об'єктивних властивостей індивіда вимогам, що посідають чільне місце в системі суспільних відносин. Найбільш типові «жертви» соціальної невпорядкованості - це «бродяги», «дармоїди», «бомжі», «кримінально карні особи» і ряд інших.

Антигромадська поведінка може бути як кримінально карною, так і кримінально некарною. Проте особи, які належать до антисоціального типу кримінально некарних, розглядаються як категорії осіб з антисоціальною поведінкою, що граничить з кримінальним світом.

Останнім часом значно погіршилася ситуація з дитячою антисоціальністю. Зросла кількість алкоголіків і наркоманів, набагато

збільшилася кількість тяжких злочинів, убивств, розбійних нападів, зроблених підлітками.

Особи алкогольної й наркотичної залежності. Алкогольна залежність - хронічне захворювання, що розвивається в результаті неконтрольного й систематичного вживання спиртних напоїв і призводить до фізіологічних, психологічних і соціальних розладів [11, с. 103].

Відносно явища алкоголізму соціального працівника, насамперед, має турбувати таке коло проблем:

- жіночий алкоголізм (зростання кількості жінок, хворих на алкоголізм; відносна швидкість, порівняно з чоловіками, темпів зростання алкогольної залежності й великі труднощі, пов'язані з лікуванням; причини жіночого алкоголізму: самотність, особиста неупорядкованість, схильність до імітації та індукції, прийняття чоловічих форм поведінки, клімактеричні розлади, сексуальні дисгармонії);

- дитячий і підлітковий алкоголізм, перші ознаки якого з'являються до 18 років (злоякісність плинності, що означає швидке прогресування основних симптомів, розвиток запійного пияцтва, похмілля великими дозами алкоголю, низька ефективність лікування, розпад соціальних і сімейних зв'язків, виникнення психозу; чинники, що сприяють алкоголізації: алкогольне оточення й пов'язані з ним стійкі алкогольні традиції; хитливі та епілептоїдні типи акцентуацій і психопатій як характерологічні особливості; властива віку схильність до імітації й об'єднання з однолітками, коли неформальна група стає головним регулятором поведінки; природженість алкогольних синдромів, коли немовлята відчувають фізіологічну залежність від алкоголю в результаті вживання матер'ю спиртних напоїв під час вагітності);

- алкоголізм людей похилого віку, що виникає на основі відчуття своєї неповноцінності й непотрібності, розпаду сім'ї через смерть чоловіка, послаблення здоров'я, погіршення матеріального стану, зміни місця проживання, посилення ізоляції від дітей;

- сімейний алкоголізм, що є причиною сильних внутрішніх конфліктів у сім'ях, їх деградації й розпаду (проблема розлучень: погіршення харчування, що позначається на здоров'ї, передусім, дитини; явище співзалежності типу міжособистісних стосунків, коли все життя сім'ї зосереджене на алкоголі й стає згодом способом життя сім'ї; атмосфера непередбачуваності й двоїстих комунікацій, коли діти відчувають постійне почуття провини і приймають на себе неадекватну відповідальність за долю сім'ї; високий рівень насильства як між старшими членами сім'ї, так і між дітьми й стосовно них).

Наркотична залежність (наркоманія) - хронічне захворювання, що виникає в результаті тривалого вживання психоактивних речовин, що впливають на емоційний стан індивіда, коли він не може припинити самостійно його застосування, незважаючи на виникнення у зв'язку з цим

серйозних проблем (погіршення стану здоров'я, конфлікт із законом, соціальні й матеріально-фінансові ускладнення). Немедичне споживання наркотиків вважається девіацією [11, с 107].

Для соціальної роботи важливо розуміння таких обставин наркоманії:

- розрізняють декілька груп наркотиків: наркотичні анальгетики (морфін, кодеїн, опійний мак, героїн, метадон), що здійснюють гальмуючий вплив на центральну нервову систему; депресанти (лібриум, валіум), що при немедичному використанні викликають стан сп'яніння; стимулятори нервової системи (коноплі, кофеїн, кокаїн, амфетамін та його аналоги), що роблять збуджуючий вплив, викликають підвищення фізичної й розумової активності, відчуття бадьорості, припливу сил;

- уживання наркотиків звичайно починається в підлітковому віці, коли схильність до наркоманії формується низкою визначених чинників (антисоціальна, поведінка в ранньому віці; виховання в сім'ї наркоманів; вплив несприятливого соціального середовища; особистісні характеристики, пов'язані з непокірливим норовом, невизнання традиційних цінностей, низький ступінь особистісної компетенції й соціальної відповідальності);

- поширеність уживання наркотиків у різних групах, можливість виникнення несприятливих наслідків і можливість одержати ефективне лікування залежать від статевої й расової належності, віку, соціально-економічного статусу (расизм, дискримінація за національною приналежністю, статтю й віком, упереджене ставлення до бідних, інакомислячих та ін. сприяють поширенню наркоманії);

- існують дві форми наркотичної «залежності»: фізична залежність, за якої одна й та сама доза наркотика стає недостатньою й потрібне її збільшення, щоб досягти бажаного результату і не впасти в стан абстинентного синдрому у випадку різкого припинення прийому наркотиків, і психологічна залежність - та залежність, за якої люди, що зловживають наркотиками, відчувають бажання приймати їх, щоб уникнути дискомфорту або одержати задоволення.

(Особи без визначеного місця проживання. Практично в усіх країнах світового співтовариства є особи без визначеного місця проживання, які не мають постійних засобів до існування, займаються бродяжництвом і жебруванням. До такої категорії громадян, як правило, відносяться [20, с 159-160]:

1. Особи з психічною патологією, хворі на алкоголізм або наркоманію, які не бажають лікуватися, ті що втратили зв'язок із сім'єю й змушені блукати; жертви шахрайства з житлом.

2. Колишні засуджені, які втратили соціальні зв'язки і не спроможні реалізувати конституційне право на житло у зв'язку з:

- а) продажем житла родичами або його втратою внаслідок їхньої смерті;

б) небажанням родичів спільно мешкати (людину насильно виганяють із її помешкання);

в) недосконалістю функціонування структур щодо врахування й розподілу житла.

3. Особи, які ухиляються від виконання обов'язків, покладених на них судом, або вчинили злочин і змушені ховатися.

4. Особи, яких виселили за рішенням суду із службової житлоплощі, що вони займали, внаслідок припинення трудових відносин із підприємством, яке надало житлову площу.

5. Біженці, змушені переселенці, які незаконно в'їхали в Україну з інших країн.

6. Діти, які втікають від батьків, із виховних закладів і будинків-інтернатів.

Відмінність осіб без певного місця проживання від інших громадян полягає в тому, що:

- ця категорія осіб підрозділяється на «корінних», які мешкають у підвалах, у покинутих будинках, на горищах, під лініями теплотрас, у каналізаційних криницях і в інших «теплих» місцях, і на «іногородніх», чие місце проживання - в основному, вокзали й території, що до них прилягають;

- більшість із них не має житла, прописки, документів, родичів (суб'єктивно), визначених життєвих цілей і перспектив; відрізняється специфічним зовнішнім виглядом і запахом;

- весь спосіб життя бомжів спрямований на боротьбу за існування (відвойовування теплих і прибуткових місць), джерелом якого є добродійна допомога, милостиня, злодійство, дрібна крадіжка, епізодичний заробіток (збирання склотари, макулатури, лахміття; мийка машин, вагонів і т. і.).

До тривожних чинників такого явища в нашому житті, як наявність осіб-«бомжів», варто віднести такі тенденції: погіршення криміногенної обстановки; ускладнення санітарно-епідеміологічної ситуації, особливо в районах масового скупчення бомжів (вокзали, ринки, посадки, громадський транспорт і т. ін.); зростання числа бомжів серед дітей (які втекли з неблагополучно! сім'ї, виховного закладу, прив'язані родинними зв'язками до батьків-бомжів) і серед громадян, які свідомо обрали такий спосіб життя.

Особи з обмеженими можливостями - це люди, які мають функціональні обмеження, нездатні до якоїсь діяльності в результаті захворювання, відхилень або хиб розвитку, нетипового стану здоров'я, внаслідок неадаптованості зовнішнього середовища до особливих потреб індивіда, через негативні стереотипи, забобони, що виділяють нетипових людей у соціально-культурній системі [11, с 152-154].

У товаристві стосовно осіб з обмеженими можливостями зберігаються стійкі соціокультурні стереотипи в розумінні їхньої нетиповості через відмінність цих осіб від узвичаєної норми, що створює для таких людей

низку проблем щодо їхньої адаптації в товаристві (порушення принципів людської гідності незалежно від стану фізичного й психічного здоров'я, віку, статі, віросповідання й соціального стану, що ґрунтуються на дотриманні прав людини в галузі медичного обслуговування, освіти й трудової діяльності).

Відокремлення зазначеної категорії осіб зумовлене сучасним розумінням феномена «здоров'я». Відповідно до преамбули Статуту Всесвітньої організації охорони здоров'я: «Здоров'я - це стан повного фізичного, духовного і соціального добробуту, а не тільки відсутність хвороб або фізичних дефектів».

Для практики соціальної роботи визначальними є такі показники-чинники «соціального здоров'я», як умови праці, характер і рівень її оплати; рівень співвідношення зайнятості й безробіття, потенційна й актуальна загроза втрати робочого місця й соціального статусу; фахові шкідливості (вплив шкідливих агентів, пов'язаних із технологією та організацією фахових видів діяльності); рівень та якість харчування; житлові умови; особливості способу життя; шкідливі звички або залежності (алкогольна, наркотична, харчова і т. ін.); стан навколишнього середовища; рівень та якість розвитку охорони здоров'я і санітарний стан території.

Таким чином, *здоров'я* - це індивідуальна й соціальна цінність вишого рангу, що не може бути замінена або витиснута ніякою іншою цінністю без істотних збитків для повноти життєдіяльності індивіда.

Військовослужбовці та їх сім'я. Сама специфіка військової служби містить у собі об'єктивні чинники, що негативно впливають на військових і утруднюють виконання ними визначених функцій. Усі проблеми й кризи суспільства знаходять відображення в Збройних силах. Зниження якості здоров'я та рівня інтелекту населення призводить до притягнення на військову службу осіб із серйозними психічними або соматичними захворюваннями. Непосильні армійські навантаження, неякісне харчування призводять до появи або загострення у військових різноманітних захворювань. Зростання криміногенності суспільства й збільшення масштабів наркоманії та алкоголізму зумовлюють зростання кількості злочинів, які здійснюються в армії, що підвищує можливість небезпеки для самих військових та їхніх сімей стати жертвами злочину з боку своїх колег.

Крах системи суспільних цінностей та ідеалів, у якому Збройні сили посідають головне місце як символ священного обов'язку, патріотизму й державності, є причиною морально-психологічної кризи багатьох військових, відчуття ними безцільності своєї діяльності, масового ухилення від призову в армію, непевності військових у своєму майбутньому. Неясність планів військової реформи, її уповільнене й мляве протікання також обтяжує морально-психологічне самопочуття військових.

Характерна для нашого суспільства аномія (розпад старих ціннісних систем) і симптоми загальносоціальної морально-психологічної кризи

детермінують наявність декількох статутних систем в армії: офіційна (формальна) «статутна» система взаємовідносин, обумовлена загальним законодавством і відомчими документами; неформальна «дідівська» система (досить поширений пріоритет солдатів, які старослужать, що насаджуються ними самими, і гноблення, приниження новобранців; «земляцька» статутна система (влада і вплив розподіляються залежно від належності до визначеного національного або територіального угруповання). Наслідком багатостатутності в ЗС є падіння дисципліни, насильство, поширення суїциду не тільки серед рядового й сержантського складу, а й в офіцерському середовищі.

Неясність перспектив (кадрових, матеріально-фінансових, житлово-побутових та інших) військових створюють проблемний комплекс «перехідного» періоду - між закінченням військової служби й адаптацією до цивільного життя. Перехід до цивільного життя пов'язаний із необхідністю адаптації до нових умов, які не визначаються статутними відносинами й наказами командирів, що характеризується сильною соціально-психологічною кризою (навіть сильнішою, ніж криза, пов'язана із виходом на пенсію).

Сім'я військових, крім тих проблем, з якими стикається будь-яка сім'я, мають і свої власні труднощі. Це насамперед:

- проблеми зі здоров'ям (неможливість одержати своєчасну кваліфіковану медичну допомогу, несприятливі кліматичні умови, одноманітність і неякісне харчування, вплив шкідливих хімічних, біологічних та інших чинників, спрямованість та інтенсивність фізичних і психічних навантажень тощо);

- психологічне напруження в сім'ї з ряду причин (декваліфікація і синдром «кар'єри, що не відбулася», у дружин, невдоволення дружин слабкою участю чоловіка в сімейному житті й вихованні дітей; стомленість чоловіка через одноманітність й напруженість служби, утомлення від матеріальних і побутових нестатків і т. ін.);

- проблема з освітою дітей (часта зміна місця проживання, неможливість вибору місця навчання, віддаленість від культурних і наукових центрів і т. ін.).

Жінки - соціально-демографічна група населення, яка, з огляду на її особливості, належить до категорії, що першорядно потребує соціальної допомоги (особливо в нашій країні).

Серед основних особливостей розрізняють:

- поширення індивідуалістичних настанов сучасного суспільства на сферу сімейних стосунків, що призводить до ствердження самотності, позародинного існування як не тільки прийнятного, а й комфортного способу й стилю життя (у цьому зв'язку цінності гедонізму, особистого щастя, вдалої кар'єри тощо можуть ставитися вище, ніж цінності сімейного життя, не тільки чоловіками, а й жінками);

- практичний характер розбіжності нормативної рівності чоловіків і жінок, проголошених у відповідних міжнародних і національно-державних документах, і дійсної рівності (вирішення хворобливих соціальних проблем за рахунок менш захищених груп - дітей і жінок; витіснення жінок із роботи під приводом «повернення до сім'ї», «звільнення»; проблеми зайнятості жінок у «депресивних» регіонах; звільнення жінок, які мають малолітніх дітей, дітей-інвалідів, самотніх матерів, які тільки-но закінчили навчальний заклад або, навпаки, знаходяться в передпенсійному віці, дружин військових тощо);

- зниження соціального статусу і рівня життя більшості сімей, що передусім зачіпає жінок (зменшення споживання основних продуктів харчування, недостатня білково-вітамінна його насиченість призводять до погіршення здоров'я вагітних жінок і матерів, які годують, що позначається на майбутньому здоров'ї населення; загальна нестабільність і непевність у завтрашньому дні негативно позначаються на моральному й психосоматичному здоров'ї жінок; усе більше й відвертіше поширюється експлуатація соціальних здібностей жінок, використання їх як товару);

- застійно-екстремальна умовність життя, що призводить до наростання в суспільстві пограничних і психопатичних реакцій і станів, жорстокості та агресивності по відношенню до більш слабого (ріст масштабів внутрішньосімейного насильства, брутальних злочинів проти жінок і дітей).

Інваліди. Відповідно до Декларації про права інвалідів (ООН, 1975), *інвалід* - це будь-яка особа, яка не може самостійно забезпечити цілком або частково потреби нормального особистого і/або соціального життя з причини вади, природженої чи придбаної, фізичних або розумових можливостей [11, с 116-118].

Відповідно до Рекомендацій 44-ї сесії Парламентської Асамблеї Ради Європи від 5 травня 1992 р. суспільство зобов'язане адаптувати існуючі в ньому стандарти до особливих потреб людей, що мають інвалідність, для того щоб вони могли жити незалежним життям. При цьому під *інвалідністю* тут розуміють обмеження в можливостях, обумовлених фізичними, психологічними, сенсорними, соціальними, культурними, законодавчими та іншими бар'єрами, що не дозволяють людині, яка має інвалідність, бути інтегрованою в суспільство і брати участь у житті сім'ї або суспільства на таких самих підставах, як й інші члени товариства.

Таким чином, нині поняття «інвалідність» розцінюється як складна біопсихосоціальна категорія, характерологічна особливість якої полягає в тому, що люди з обмеженими можливостями відчувають функціональні утруднення не тільки внаслідок захворювання, відхилень або недоліків розвитку, а й у результаті непристосованості соціального оточення до їхніх соціальних потреб, забобонів суспільства, ганебного ставлення до інвалідів.

Практичному соціальному працівникові завжди необхідно мати на увазі, що з настанням інвалідності для людини починається новий етап

життя: виникають бар'єри на шляху здійснення найважливіших соціальних і вітальних потреб, змінюється суспільний статус особистості, порушується сформована система соціальних контактів, деформуються звичні життєві стереотипи.

Мігранти, біженці й переміщені особи [10; 18; 20]. Міграція є неоднозначним соціальним процесом, що визначає багато в чому економічну й соціальну життєдіяльність і вигляд більшості держав сучасного світу. З одного боку, міграція - це життєво необхідний і неминучий процес нормальної життєдіяльності, пов'язаний із перерозподілом трудових ресурсів, освітою, відпочинком і т. ін. З іншого боку, міграція, якщо вона носить вимушений характер, призводить до утворення численних проблем: росту соціальної спрямованості, забезпечення житлом і роботою, їжею та одягом, медичним обслуговуванням і т. ін. Саме така вимушена міграція (переселення) робить актуальною соціальну роботу з цією групою клієнтів.

Специфіка соціальної роботи у сфері міграції залежить від типу і видів міграції. Розрізняють чотири її основних види: *епізодичну* (поїздка на лікування, навчання, відпочинок), *маятникову* (пересування відносно стабільними маршрутами в один бік, а потім назад), *сезонну* (з різних причин) - поворотні типи, а також безповоротні - міграція як така. За ступенем керованості міграція буває двох видів: *організована* (за участю «держави або суспільних органів») і *неорганізована, стихійна* (силами і засобами самих мігрантів). Щодо переміщення виділяють три види міграції: *добровільну* (здійснюється людиною з власної волі у зв'язку з наявними в неї потребами), *змушену* (під неї потрапляють особи, змушені покинути місце свого проживання через різноманітні природні або антропогенні катаклізми) і *примусову* (як наслідок певної політики держави). Ще одна ознака поділяє мігрантів на тих, хто переселяється в межах держави, і на тих, хто виїжджає з країни на постійне або на тимчасове проживання (*імміграція* та *еміграція*).

З існуючих категорій населення люди, які мігрують, насамперед біженці, вимушені переселенці, репатріанти та емігранти частіше за все стають клієнтами соціальної роботи на всіх її рівнях.

Найгострішою є проблема біженців, тобто мігрантів, що, за визначенням Конвенції ООН про статус біженців, прийнятої 28 липня 1951 року, були змушені покинути свою країну через обґрунтовані побоювання, що їх будуть переслідувати за расовими, релігійними, національними причинами, за приналежність до певної соціальної групи або за політичні переконання. Якщо біженець - це іноземець, якщо він прибув з іншої країни, то ця ж категорія мігрантів у власній країні вважається переміщеними особами або вимушеними переселенцями.

Таким чином, у практиці соціальної роботи з мігрантами важливо розуміти та враховувати, той факт, що мігранти - це люди, які більшою чи меншою мірою потрапили через утрату своїх «регіональних» коренів у

ситуацію маргіналізації; люди з тимчасовою або постійною «втратою» багатьох прав людини (природно-антропологічних, національних, економічних, політичних, мовних і т. ін.).

Жертви насильства - особи, які зазнають насильства як примус, що здійснює соціальний суб'єкт (індивід, група, соціум) для досягнення поставлених цілей.

Можна назвати такі основні проблеми насильства:

- насильство, пов'язане з такими його проявами, як садизм (у галузі сексуальних та інших стосунків) і мазохізм (садизм по відношенню до власного Я);

- насильство виступає однією з форм прояву агресії як тенденції при сукупності тенденцій, що виявляються в реальній поведінці або фантазуванні, мета якої полягає в нанесенні збитку, шкоди іншій людині, групі (принизити, примусити до яких-небудь дій і т. ін.);

- насильство як агресія, у свою чергу, може бути реактивною (реакція суб'єкта на фрустрацію у вигляді експресивних, імпульсивних і афективних проявів); ворожою (реактивна агресія, супроводжувана емоційним станом у вигляді ворожості, гніву, ненависті тощо, що здійснюється усвідомлено й цілеспрямовано) та інструментальною, що характеризується нейтральністю мети в дії суб'єкта;

- агресивність суб'єкта є його стійкою рисою особистості, що може бути спрямована «назовні» (на іншого) і на самого себе (насамперед, це стосується суїцидної поведінки).

Злиденні - люди, які характеризуються феноменом *жебракуння* - «стан, при якому ведення нормального способу життя стає неможливим або скрутним через відсутність матеріальних засобів і коштів, власності, навичок трудової діяльності, а соціальне функціонування забезпечується певною мірою збором милостині» [11, с 205].

Для соціального працівника безпосередній інтерес мають не тільки і не стільки «вічні злиденні-професіонали» (злиденні-діти; злиденні-інваліди; самотні пенсіонери; біженці; ті, хто просить грошей на хліб, на квиток додому, на влаштування на новому місці; матері-одиначки; чоловіки, які втратили роботу; подружжя, яке має дитину-інваліда, що просить грошей на її лікування), скільки злиденних, що мають ті самі «проблеми», в межах яких працюють професійні злиденні, але ці проблеми носять реальний характер.

Соціальний працівник так само повинен мати на увазі той факт, що жебрацтво - це породження дестабілізації економічного розвитку (коли найбільш продуктивні сили суспільства - висококваліфіковані спеціалісти з числа робітників, учених, інтелігентів і т. ін. - поступово переходять до розряду злиденних), і соціальної політики (відсутність системи соціального захисту певної категорії людей).

Самотні - особи, які характеризують феномен «самотності» - соціально-психологічний стан відсутності соціальних контактів, поведінкової відчуженості та емоційної незалученості індивіда; соціальна хвороба, що полягає в масовій наявності індивідів, які відчують такі стани.

Соціальному працівнику практичної діяльності з самотніми необхідно враховувати такі загальні моменти:

- самотність - одне з найменш розроблених соціальних понять;
- у результаті вибіркового дослідження розрізняють певні типи самотніх: «безнадійно самотні» або цілком не задоволені своїми стосунками (люди, які не мали партнера в сексуальному житті; рідко встановлювані зв'язки з будь-ким; із сильно властивим почуттям незадоволеності своїми стосунками з однолітками, спустошеності, покинутості; які звинувачують інших людей у своїй самотності); «періодично і тимчасово самотні» (люди, достатньою мірою пов'язані зі своїми друзями, знайомими, хоча й відчують нестачу в близькій прихильності або не одружені; частіше за інших самотніх вступають у різноманітний соціальний контакт; свою самотність вважають тимчасовою, скороминучою); «пасивно і стійко самотні» (відчують відсутність партнера з інтимних зв'язків в умовах дефіциту інших зв'язків, але не висловлюють гострої незадоволеності з цього приводу, оскільки упокорилися своєму становищу і приймають його як неминучість);
- на збільшення масштабів самотності особливий вплив справляють: шлюбно-сімейна динаміка (насамперед, нуклеаризація сімей і підвищення рівня розлучень); деперсоналізація великих міст; зміцнення початків індивідуалізму; зростання кількості психічних захворювань (шизофренії), пограничних станів і поширення аутизму (хворобливої нездатності до спілкування в результаті дефектів родопомочі - «грубі руки лікаря» й виховання).

Люди похилого віку [20; 23]. Серед категорій людей похилого віку особливої соціальної допомоги потребують ветерани війни і праці, інваліди, малозабезпечені пенсіонери, самотні громадяни.

Однією з глобальних проблем сучасного світу є проблема старіння населення. Відповідно до класифікації Всесвітньої організації охорони здоров'я до літніх людей належить населення у віці від 60 до 74 років, до старих - від 75 до 89 років, а до довгожителів - 90 років і більше. Соціологи позначають ці періоди «третьім віком», а демографи вводять поняття «третього» (60-75 років) і «четвертого» (понад 75 років) віків.

Таким чином, у соціальній роботі до літніх відносять тих людей, чие життя вже перейшло позначку 60-літнього віку.

До особливостей людей похилого віку відносять-

- психосоматичні особливості; виникає підвищена психологічна стомлюваність, сповільненість сприйняття, реакції й мислення, погіршується пам'ять, слабшає мотивація діяльності, помітні зміни в емоційній

сфері (зосередженість на своїх інтересах, підозрілість, уразливість і т. ін.). Усе це є результатом певних змін в організмі людини, коли падає енергетичний потенціал, зменшується кількість води, солей і мікроелементів, погіршується кисневий обмін і кровопостачання мозку, а також спостерігається ряд інших несприятливих фізіологічних явищ;

- особливості, пов'язані з проблемами здоров'я. Рівень захворюваності людей похилого віку в 2-6 разів вищий, ніж у молодих; накопичуються хронічні захворювання з тенденцією до інвалідизації. Порушення здоров'я тут не можуть повною мірою компенсуватися соціальними заходами, тому незадовільний стан здоров'я людей похилого віку є дестабілізуючим чинником соціальних відносин;

- особливості, пов'язані з фоном зміни соціального статусу особистості. У похилому віці відбувається припинення або обмеження офіційної трудової діяльності, трансформація способу життя й спілкування. Це є важким іспитом особливо для тих, чия трудова діяльність була активною, творчою й високо цінувалася, і позначається часто на негативному життєвому тонусі, стані здоров'я й психіки. Самопочуття людей похилого віку багато в чому визначається і стосунками, що склалися в сім'ї;

- особливості, пов'язані з самообслуговуванням і самотністю. Літні люди відчувають звичайно утруднення в самообслуговуванні, особливо це стосується самотніх людей «третього віку». Такі утруднення викликають фізичну залежність від інших і набувають гострої проблемної форми через самотність. Намагаючись уникнути самотності й зумовлених нею незручностей, багато людей похилого віку прагне до нового шлюбу на основі міцної родинної спілки (близькості та взаємної довіри), що найчастіше набуває екстраординарних форм сімейного життя;

- особливості, пов'язані з погіршенням матеріального стану. Старіння супроводжується процесом зниження рівня життя, що призводить до невпевненості в завтрашньому дні й соціальній напруженості не тільки в оточенні людей похилого віку, а й у сфері працездатної частини населення. У більшості сімей пенсіонерів практично весь їх бюджет іде на харчування, хоча саме харчування залишає бажати кращого. Це призводить до мінімізації витрат на соціально-культурні потреби і до підвищення вразливості літньої людини в сім'ї, що врешті-решт позначається на стані здоров'я і тривалості життя.

Особи, які займаються проституцією, де проституція - це «сфера знеособлених емоційно, позашлюбних, безладних, здійснюваних за плату статевих стосунків» [11, с 255].

Основними видами проституції є проституція чоловіча й жіноча, доросла й дитяча. Всі види проституції, за винятком жіночої, мало досліджені. Дослідження жіночої проституції показують: більшість жінок вступають у цю сферу професійної діяльності не через серйозні економіко-фінансові труднощі, а через зовнішні неконтрольовані чинники (згвал-

тування і статева ненормальність у минулому, споконвічно ненормальне життя в батьківській сім'ї, труднощі у стосунках з ровесниками, відсутність прагнення до освіти, бажання стати незалежною від сім'ї і т. ін.), хоча в періоди високого рівня безробіття або інфляції проституція переживає свої підйоми (низька заробітна плата підштовхує жінок до надання різного роду сексуальних послуг).

Самовбивці (суїциденти) - особи, які вільно й навмисно припиняють своє життя.

Природа суїциду й суїцидних учинків вивчена недостатньо. Сучасні концепції самогубства ґрунтуються на соціологічних, психодинамічних, біологічних, гностичних орієнтаціях людської поведінки:

- суїцид провокується взаємодією між індивідом і навколишнім середовищем, а не тільки намірами та обставинами особистості (соціологічний напрям);

- суїцид - продукт внутрішніх, здебільшого, неусвідомлених мотивів особистості, в основі яких лежить тривога, провина, залежність, гнів (психодинамічні теорії);

- суїцид - генетична схильність, що передається в спадщину, за якої біохімічні зміни в організмі прискорюють прагнення до суїциду (біологічні теорії);

- суїцид - спроба спілкування або вирішення проблеми в умовах неможливості позбутися від комунікативної проблеми (гностичний аспект).

Важливим чинником, що визначає специфіку розподілу цього рівня соціальної патології, є економіко-географічне положення. Рівень суїцидів перевищує рівень убивств; рівень самогубств серед чоловіків є вищим, ніж серед жінок, причому ці співвідношення практично не змінюються.

Особи з вираженим синдромом «емоційного згоряння» - психологічно здорові люди, які перебувають в інтенсивному й тісному спілкуванні з іншими людьми в емоційно перевантаженій атмосфері при наданні професійної допомоги (виконанні професійних обов'язків).

Перелік симптомів емоційного згоряння такий: утома, стомлення, виснаження; психосоматичні нездужання; безсоння, негативне ставлення до колег по службі, до самої роботи, убогість набору робочих дій; зловживання хімічними агентами (тютюном, кавою, алкоголем, наркотиками); відсутність апетиту або, навпаки, переїдання, негативна Я-концепція; агресивні почуття (дратівливість, напруженість, тривожність, занепокоєння, схильність до перезбудження, гнів); занепадницький настрій і пов'язані з ним емоції (цинізм, песимізм, почуття безнадійності, безглуздості, апатія, депресія); переживання почуття провини [11, с 300-301].

Соціальна робота з клієнтами проблемних груп. Що стосується *роботи з особистостями антисоціальної спрямованості*, то тут можливі такі аспекти цієї роботи:

- допомога клієнтам у запобіганні антисоціальним проявам у своїй поведінці; використання технологій соціальної реабілітації людини для її повернення до повноцінного, законослухняного життя в суспільстві;
- повернення до проблем підростаючого покоління;
- виправлення засуджених і повернення їх до способу життя, що схвалюється суспільством;
- забезпечення зворотного зв'язку, проведення опитувань, узагальнень, зіставлень та інтерпретацій у врегулюванні конфліктів, формулюванні цілей, прогнозуванні поведінки клієнтів антисоціальної спрямованості.

Робота із маргіналами передбачає врахування таких обставин:

- опора на сильну об'єднуючу ідею, що спроможна згуртувати індивідів і надихнути їх на свідомі жертви й зусилля щодо подолання труднощів;
- опора на моральну, психологічну та економічну підтримку, що здатна запобігти процесу розпаду соціальних зв'язків індивіда або групи (у тому числі профілактика десоціалізації в економічному, ресурсному та організаційному планах);
- надання допомоги маргіналу як у знаходженні нового місця в житті, так і в пошуку можливостей самоствердження в новому статусі;
- профілактика спадкової маргіальності, тобто максимальне надання дітям маргіналів можливості користуватися своїми правами, полегшити їм доступ до освіти, оволодіння перспективними спеціальностями, соціальний розвиток.

Соціальна робота з алкозалежними клієнтами, насамперед, пов'язана з їх реабілітацією та являє собою систему медичних (деінтоксикація, симптоматичне й зміцнювальне лікування), психологічних (усвідомлення пацієнтом конфлікту, пов'язаного з алкоголізмом; формування певного ставлення до спиртного засобом неприємних асоціацій; вироблення свідомого ставлення до вживання алкоголю) і групових (формування нових моделей поведінки в самотніх і слабовільних людей) форм.

Найпоширенішою формою роботи з хворими на алкоголізм є рух «Анонімні алкоголіки», а також програми «Анонімні діти алкоголіків», «Анонімні співзалежні» тощо.

У роботі з наркоманами важливе значення має дотримання рекомендацій міжнародної угоди в рамках Єдиної конвенції з наркотичних засобів, прийнятої в 1961 році, що зобов'язує обмежити легальне виробництво, переробку й поширення наркотичних засобів, здійснюваних у медичних і наукових цілях; ліквідувати будь-яке незаконне виробництво сировини для наркотиків; боротися з нелегальним виготовленням і торгівлею наркотичними засобами; співробітничати один з одним заради досягнення цілей конвенції.

Велике значення мають також і профілактичні заходи: видання пропагандистської літератури про наслідки зловживання наркотичними засобами; читання лекцій і проведення бесід в освітніх закладах з метою соціалізації особистості; тестування на предмет наркологічної залежності, що проводиться в школах-колоніях, виправних установах із метою виявлення наркоманів; функціонування телефонів довіри й організації типу «анонімні наркомани».

Соціальна робота з особами без постійного місця проживання потребує особливого підходу, де немає місця приниженню й відштовхуванню людини, де переважають гуманістичні стосунки (коли, наприклад, пропонування елементарних послуг у харчуванні, нічлігу, у наданні медичної допомоги тощо не викликають почуття образи й гіркоти в людини за свій стан, а, навпаки, вселяють в неї надію на позитивне вирішення проблеми за рахунок власних сил і служб соціального захисту).

Форми й методи соціальної роботи тут різноманітні: будинки нічного перебування, нічліжки; телефони довіри для бомжів і бурлак; притулки, їдальні й душеві з пральними; соціальні центри і відділи; фонди, що здійснюють комплексну допомогу.

Робота з військовими та їх сім'ями. Основні проблеми військових та їхніх сімей починаються у зв'язку з проблемами переходу до цивільного життя (звільнення з армії). Головними завданнями соціальної роботи в цей період є завдання по відновленню фізичних і психічних сил, коригування особистісних настанов щодо адаптації до нових умов життя, допомоги в придбанні нових спеціальностей і роботи.

Ці завдання здійснюються соціальним працівником за допомогою визначених засобів і методів:

- інформування сім'ї про наявність певних соціальних пілг; психологічна підтримка і відновлення;
- соціальна та юридична консультація;
- педагогічна корекція дітей, подолання труднощів у їхньому навчанні;
- організація елементів малого виробництва, кооперативних форм праці, груп самопомоги і взаємодопомоги;
- навчання і перенавчання цивільних професій;
- сімейне консультування з метою адаптації до життя;
- культурно-дозвіллева діяльність.

У загальному випадку соціальна робота з військовими та їх сім'ями різниться залежно від характеру й глибини соціальних проблем, що визначаються належністю до призовного або контрактного контингенту, до певного складу військових, тривалістю їхнього перебування на військовій службі. Тому мета соціальної роботи в найзагальнішому вигляді полягає у відновленні психофізичних сил військового, коригуванні його особистісних настанов на службу в ЗС, у внесенні елементів соціальної справедливості в субординаційні стосунки, характерні для військової служби.

Робота з ув'язненими. Ґрунтується на принципі необхідності в наданні соціальної допомоги ув'язненим, коли покарання зводиться до ізоляції злочинців від суспільства, але за нормальних умов.

Соціальний працівник тут мусить спиратися на вимоги Загальної декларації прав людини:

- припиняти жорстоке, що принижує людську гідність, поводження й покарання;
- домагатися поліпшення санітарно-гігієнічних умов та охорони здоров'я ув'язнених;
- допомагати їм у самовиправленні та в підготовці до виходу на волю;
- приділяти особливу увагу контактам із роботодавцями, учителями, друзями, членами сім'ї - з усіма, хто може допомогти у виявленні проблем ув'язненого й пошуках їх вирішення.

Соціальний працівник, насамперед, мусить допомогти ув'язненому усвідомити необхідність змінити свою долю. Для цього потрібно:

- встановити плідні й змістовні стосунки з клієнтами й провести певну діагностичну підготовку (з метою допомогти ув'язненим проаналізувати свої протиправні потреби і вчинки);
- допомогти засудженим змінити поведінку, особливо у зв'язку з повсякденними проблемами тюреного побуту (насильство, сексуальні та несексуальні зазіхання, крадіжки, азартні ігри, рекет, психологічні й соціальні переслідування з боку співкамерників і персоналу, гомосексуалізм, національні конфлікти, зловживання алкоголем і наркотиками);
- спробувати прищепити їм навички відповідальності за прийняті рішення при розгляді альтернатив і пошуку правильного вибору в життєвих ситуаціях «на волі».

Робота з інвалідами. Пріоритетним напрямом у сфері соціального захисту інвалідів є їхня фахова реабілітація й працевлаштування, що дозволить інвалідам одержати матеріальну незалежність і реалізувати здатність до самозабезпечення. Забезпечення зазначеного напрямку знаходиться, в основному, в сфері соціальних заходів: проведення пільгової фінансово-кредитної політики стосовно підприємств, що використовують працю інвалідів; установа квоти для прийому на роботу інвалідів і мінімальної кількості спеціальних робочих місць для них; резервування окремих видів робіт і професій, найбільш придатних для працевлаштування інвалідів; стимулювання роботодавців різноманітних форм власності у створенні додаткових робочих місць для інвалідів; створення їм умов праці відповідно до індивідуальної програми реабілітації.

Зазначені соціальні заходи реалізуються на різноманітних рівнях. Особлива роль тут належить регіонам по створенню широкої мережі закладів соціального обслуговування для інвалідів, де головне місце займають центри соціального обслуговування інвалідів: відділення денного перебування (побутове, медичне, культурне обслуговування, організація

відпочинку, залучення до посильної трудової діяльності, підтримка активного способу життя тощо); відділення з обслуговування вдома (виявлення та облік інвалідів, які потребують обслуговування вдома, надання соціально-побутової допомоги їм у домашніх умовах, сприяння в наданні пільг і переваг, передбачених законодавством, тощо); служби термінової допомоги (доставка продуктів харчування, ліків; ремонт; оформлення документів і т. ін.).

Особливого значення набуває робота в центрах соціальної реабілітації для дітей і підлітків-інвалідів, де проводяться їхня медична реабілітація, психолого-педагогічна корекція, соціально-побутова адаптація, трудова орієнтація.

У роботі з інвалідами моделюються різні підходи до вирішення цієї проблеми. Вдалим приклад розробки такої соціально-економічної моделі щодо аналізу проблем сім'ї інваліда і дитини-інваліда поданий у праці "Технології соціальної роботи" [18, с. 348-350. Відповідно до наведеної в ній моделі система роботи з сім'ями інваліда й дитиною-інвалідом функціонує на мікро-, мезо-, екзо- і макрорівнях. Зміна в будь-якій частині цієї системи викликає зміни в інших її складових, створюючи тим самим потребу в системній адаптації, досягненні балансу.

Мікросистему утворюють типи ролей і міжособистісних взаємовідносин у сім'ї (мати - батько, мати - дитина-інвалід, батько - здорова дитина, дитина-інвалід - здорова дитина). Мікросистема функціонує в контексті мезосистеми. Утворення рівня мезосистеми - це окремі індивіди, а також служби та організації, що активно взаємодіють із сім'єю (працівники охорони здоров'я і соціального обслуговування, спеціальні реабілітаційні або освітні програми і т. ін.).

До екзосистеми входять інститути, у яких сім'я може не брати участі безпосередньо, але які опосередковано справляють певний вплив на сім'ю (засоби масової інформації, система охорони здоров'я, система соціального забезпечення, освіта).

Макросистему утворюють такі чинники: політичний та економічний (стан економіки й політичної атмосфери, що робить вплив на програми для інвалідів та їхніх сімей); соціокультурний і соціально-економічний (сімейний вибір щодо участі в системі послуг, визначається відповідним сприйняттям інвалідності своєї дитини на основі соціально-економічного статусу сім'ї, її етнічних і конфесійних цінностей і т. ін.).

Головне, що має враховувати тут соціальний працівник, - це те, що його діяльність не є вузькоспеціальною, а являє собою широкий спектр послуг, наданих дітям-інвалідам та їх сім'ям. Основним результатом соціальної роботи з інвалідами є досягнення ними такого стану, коли вони стають здатними виконувати соціальні функції (трудова діяльність, навчання, спілкування тощо), властиві здоровим людям.

Робота з мігрантами. Робота з цією групою осіб визначається як робота з маргіналами, тобто з тими, хто зазнав «поразки» в соціальних природно-

антропологічних правах. Тут, насамперед, виникає проблема соціальної роботи як проблема реінтеграції мігрантів, що має об'єктивні (забезпечення правової нормативної бази фінансування, матеріального постачання, організації; підготовка штату соціальних працівників, а також забезпечення життєдіяльності мігрантів) та суб'єктивні (підтримка правової гідності людини, яка потрапила в проблемну ситуацію маргіналізуючого, дезінтегруючого характеру і намагається «відновитися» в новому товаристві) моменти.

У роботі з мігрантами соціальний працівник:

- постійно орієнтується в соціологічних аспектах проблеми міграції (зміст його діяльності залежить і повинен змінюватися залежно від виду міграції);

- здійснює свою діяльність на основі різноманітних форм роботи (індивідуальної, сімейної, групової);

- співпрацює з органами влади, із засобами масової інформації, зі службами соціального захисту, соціального обслуговування та охорони здоров'я, соціально-епідеміологічними службами в межах міграційних служб, що є об'єктом додаткових професійних знань соціального працівника;

- в індивідуальній роботі застосовує весь арсенал методів фахівця соціальної сфери (психологічних, психотерапевтичних, психоаналітичних, соціометричних, вікової психології, медико-соціальних, консультаційно-правових);

- у груповій роботі використовує продуктивні методики («групи самостійного досвіду», «групи взаємодопомоги», «групова психотерапія, підтримка сусідських взаємин у місцях компактного проживання переселенців, спільностей земляцького характеру для представництва інтересів переселенців»).

У міграційному русі помітно виділяється категорія «біженців» і, відповідно, постає низка соціальних проблем «групи ризику» такого характеру.

Головне завдання соціальної роботи з біженцями - розвиток у них здатності самостійно долати труднощі. Тут одним із основних заходів профілактики проблем біженців є завчасний підбір регіонів можливого розселення біженців із заздалегідь передбаченою системою інфраструктури соціального захисту (житло, медобслуговування, харчування, соціокультурна сфера, транспорт і т. ін.). У цих умовах соціальні працівники запобігають або зменшують психологічні наслідки таких проявів, як «травма», «втрата», «жорстоке поводження», «труднощі» тощо.

Робота з жертвами насильства. Визначальне значення серед заходів соціального захисту тут посідає соціальний контроль за стримуванням і подоланням проявів агресії та насильства, у межах якого функціонують соціальні готелі й кризові центри; телефонне та очне консультування постраждалих від домашнього насильства; телефони довіри; відділення психологічного розвантаження; відділи з консультацій у соціальних службах.

Існує також певна кількість теорій подолання наслідків і профілактики насильства: *ефект сублімації* (трансформація потягу до насильства в бік його витіснення); *ефект катарсису* (зміна ставлення до насильства на основі психологічної розрядки, що настає внаслідок дій, які заміщують реальний прояв насильства); *ефект розвитку психологічних процесів* (оволодіння клієнтом засобами розв'язання конфліктних ситуацій, автоагресії, емпатії, ідентифікації тощо).

Робота з людьми похилого віку (ЛПВ). Здійснюється на двох рівнях: 1) *макрорівень* (формування соціальної політики з урахуванням інтересів людей похилого віку, створення пенсійних та інших фондів підтримки, формування комплексної системи соціального страхування, медичного, психологічного й консультаційного обслуговування); 2) *мікрорівень* (вивчення умов життя людей похилого віку, рівня та якості надання їм соціальної допомоги).

Одним з основних видів соціальної роботи з літніми людьми є *соціальна допомога вдома* (організація харчування й доставка продуктів додому; допомога в придбанні ліків і сприяння в одержанні медичної допомоги; підтримка умов проживання відповідно до санітарно-гігієнічних вимог; організація соціально-побутових послуг і допомога в оформленні документів і т. ін.), метою якої є максимальне продовження перебування людей похилого віку в звичній для них обстановці, підтримка їхнього особистісного й соціального статусу, захист їхніх прав та інтересів.

У рамках надання цієї допомоги організується робота за місцем проживання шляхом створення різноманітних клубів за інтересами («Кому за 60», «Фронтовики», «Пізня радість», «Якими молодими ми були» тощо).

Варіативною формою роботи з людьми похилого віку щодо соціальної допомоги вдома є відділення денного перебування, де створюється обстановка, подібна до домашньої, організуються різноманітні види посиленої праці, спільного спілкування, проведення дозвілля тощо. Функціонування таких відділень відбиває суть *соціальної реабілітації ЛПВ*, що полягає у відновленні звичних обов'язків, видів діяльності, функцій спілкування, перетворенні літньої людини з клієнта соціальної роботи на її суб'єкта.

Соціальна робота з ЛПВ допускає також використання трьох фундаментальних принципів: 1) вивчення індивіда в його соціальному середовищі; 2) розуміння психосоціального становлення й розвитку особистості як довічного процесу;

3) урахування соціокультурних чинників у формуванні й розвитку особистості.

Головне в роботі з людьми похилого віку - це залучення їх до «соціальної самодіяльності», яка може багато в чому розв'язати їхні проблеми. Така «самодіяльність» здійснюється на основі розробки відповідних програм.

Основні цілі таких програм:

- надання людям похилого віку можливості принести користь своїм громадам, немічним, хворим людям, інвалідам, самотнім, які потребують допомоги, і, надаючи допомогу іншим, заслужити повагу, відчуття задоволення від усвідомлення своєї корисності й можливості зробити когось щасливим;
- організація додаткових служб із числа людей похилого віку, які добровільно надають допомогу своїм ровесникам;
- допомога людям похилого віку з низькими прибутками, які не мають сил повноцінно обслуговувати себе, з метою продовження їхнього проживання у власному будинку, віддалити переїзд до будинку-інтернату;
- формування в суспільстві шанобливого ставлення до людей, які старіють, як до рівноправних членів суспільства;
- використання досвіду і знань людей похилого віку для надання допомоги соціальним органам, школам, адміністративним структурам шляхом консультацій; реалізація програми «Бабусі й дідусі, які приходять», у межах якої люди похилого віку допомагають дітям із маргінальних сімей долати труднощі в навчанні;
- сприяння поліпшенню зв'язків між поколіннями, зближенню людей похилого віку і молоді, передачі життєвого досвіду, знань, навичок молодим, зберіганню зв'язків людей похилого віку зі своїми колегами, які працюють, з організаціями, в яких вони працювали [18, с 291].

Коротко можна сказати, що всі зусилля соціальних служб, що працюють із людьми похилого віку, мають бути спрямовані на поліпшення умов їхнього життя, соціального забезпечення, посилення заходів щодо додаткової соціальної підтримки, допомоги в досягненні довголіття, забезпеченні спокійної старості.

Робота із сексуальними меншинами та особами, які займаються проституцією. Тут в якості основної домінанти виступає боротьба за визнання прав «сексуальних меншин» на відкриті, такі що не засуджуються суспільством, інтимні зв'язки подібного типу. В цьому розумінні клієнти соціальної роботи як представники сексуальних меншин потребують психологічної підтримки, консультацій спеціалістів, хоча в соціальних тестових дослідженнях вони і не виявляють особистісних істотних відмінностей від інших людей, а навпаки, більшість із них досить добре соціально адаптовані.

Одним із головних завдань соціальної роботи з сексуальними меншинами є завдання з поступального соціального розвитку цієї субкультури: робота фондів допомоги сексуальним меншинам, телефонів довіри, психологічних і психотерапевтичних консультацій, профілактичних центрів СНІДу тощо; відкриття відповідних дискотек, виставок, концертів, фестивалів і т. ін.

Мета діяльності соціальних працівників - формування в сексуальних меншин високого рівня самосвідомості, що припускає самоповагу, відповідальність за себе і свої дії, потребу відстоювати свої права, погляди, спосіб життя; «закладання» фундаменту в суспільних відносинах, адекватного ставлення до сексуальних меншин.

Соціальному працівникові, що стикається з проституцією, необхідно показувати реальну негативну картину життя людей, які займаються проституцією, а не міф про їх «гарне життя», на основі постійного й систематичного звертання до конкретних прикладів класичної літератури й кінематографії, до прикладів соціальної реальності.

Робота з людьми суїцидальної поведінки. Цей вид роботи здійснюється поки ще слабко. Для людей зазначеного типу організуються суїцидологічні служби, служби соціально-психологічної допомоги, телефони довіри, функціонують добродійні товариства. У межах зазначених служб дуже важливим моментом соціальної роботи є профілактична робота: виховання характеру, життєвого оптимізму, почуття життєстійкості.

Соціальні працівники координують діяльність центрів із запобігання суїцидам і управляють ними. Система таких дій найбільш повно подана в словнику-довіднику із соціальної роботи [11, с 290].

Діючи в кризових і надзвичайних ситуаціях, соціальні працівники стикаються зі спробами й жертвами суїциду. Схильні до суїциду люди дуже схожі на клієнтів, обтяжених багатьма проблемами. Мета їх терапії визначається майже цілковитим зниженням фатальності, «пом'якшенням занепокоєння». Інакше кажучи, вони розглядають джерело зосередження людини на суїциді, створюють у неї соціальний інтерес, домагаються, щоб клієнт зрозумів, що його життя з «проблемами, що не припиняються», несправедливістю знаходиться в кращому стані, ніж йому здається, для того, щоб він зміг абстрагуватися від своїх проблем, перестав їх аналізувати й зміг побачити альтернативні рішення. Необхідно сформуванню в клієнта настанову, що в житті завжди є вихід з будь-яких ситуацій. Розсудливе пристосування до життя саме по собі часто полягає у виборі альтернативи, що практично завжди є досяжною. Страждання не можна уникнути, але його можна послабити. Не можна підтримувати точку зору клієнта на його проблему. Необхідно кожного разу підкреслювати, що суїцид у принципі не сприяє вирішенню жодних проблем.

З деякими суїцидентами можна обговорювати філософські основи суїциду перед етапом власне терапії. Можна пояснити людині, охопленій широким сум'яттям, що людська свобода - це не «свобода від», а «свобода для», тобто свобода для того, щоб відповідати. Можна переоцінити значення «травми» для людини, визначивши її як страждання, але терпиме. Можна розвинути в ній схильність до адаптації. Якщо хтось підтримує твердження: «Я не можу так жити», виходить, він погоджується, що людині не варто продовжувати своє існування. Не можна відповідати: «Але ти

повинний». Краще сказати щось на зразок: «Коли Ви говорите: «Я не можу так жити», що означає це «так»? Треба перевизначити (перевести) проблему, наприклад, в терміни потреби до вдосконалювання або обмеження нестерпної властивості (погляду). Варто знизити перебільшену безнадійність і безпомічність, що відчуває клієнт. Уже на першому етапі роботи з клієнтом важливо вселяти надію, віру у власні сили й розсіювати почуття безвихідності. Навіть незначне поліпшення стану рятує людині життя.

Необхідно використовувати всі засоби у роботі з суїцидентами. Це і лікування, і підтримка, і щира участь, особливо участь інших людей, зокрема вчителів, священиків, лікарів, *людей* похилого віку, усіх, хто може сприяти, прямо або опосередковано, полегшенню людських страждань. Якщо до соціального працівника потенційний самогубець потрапляє, коли його ще можна врятувати, соціальний працівник мусить робити те, до чого зобов'язує його професія, і ніколи не брати на себе роль судді й приймати рішення, виходячи з власних переконань.

Робота з особами «емоційного згоряння». Ця група осіб соціального ризику є настільки «благодатною», що може сама в більшості випадків вирішити свої проблеми. Проте фахова допомога в цьому випадку полягає у двох видах впливів: 1) робота з пацієнтом на основі застосування лікарських препаратів і різноманітних видів психотерапії; 2) діяльність на основі пом'якшення дії організаційного чинника (скорочення офіційної тривалості роботи, її трудомісткості, змістовності, рівня відповідальності, підвищення управлінського статусу і т. ін.).

Таким чином, соціальна робота - це завжди робота в умовах проблемної ситуації з клієнтами груп ризику. Проблемна ситуація - це характеристика стану соціокультурного життя суспільства на індивідуальному, груповому й загальносоціальному рівнях, за якого під дією визначених (зовнішніх або внутрішніх) чинників раніше стали процеси способу життя і взаємодії людей, їхні динамічні зв'язки з оточенням здаються порушеними, а механізми відновлення балансу таких стосунків і зв'язків багато в чому відсутні. Проблемна ситуація в соціальній роботі диктує спрямованість її організації й змісту на проблемно-орієнтований підхід до неї, що означає відповідне розв'язання проблем клієнтів соціальної роботи з акцентом на усвідомлення, стимулювання й підтримку своїх власних ресурсів і здібностей. Проблемно-орієнтований підхід до соціальної роботи на основі «проблемної ситуації» адекватно відбивається в таких поняттях, як «ризик» і «група ризику». У свою чергу, зазначені поняття утворюють «практичне поле» соціальної роботи з представниками проблемних груп (груп ризику). Головне, що повинен урахувати тут соціальний працівник, - це те, що його діяльність не є вузькоспеціалізованою, а являє собою широкий спектр послуг, наданих різноманітним групам клієнтів із так званих проблемних груп або груп ризику.

Питання та завдання для самостійної роботи і контролю

1. Охарактеризуйте сутність поняття «проблемна ситуація» в контексті соціальної роботи.
2. Охарактеризуйте сутність проблемно-орієнтованого підходу до соціальної роботи.
3. Охарактеризуйте особистість маргінального типу.
4. Охарактеризуйте особливості діяльності соціального працівника у вирішенні проблем алкоголізму й наркотизму в молодіжному середовищі.
5. Охарактеризуйте специфіку соціальної роботи з військовими та їхніми сім'ями.
6. Дайте характеристику міграції як соціального процесу та визначте специфіку соціальної роботи з мігрантами.
7. Охарактеризуйте основні проблеми насильства.
8. Охарактеризуйте специфіку соціальної роботи з особами суїцидальної поведінки.
9. Охарактеризуйте специфіку соціальної роботи з особами «емоційного згоряння».

Література

1. Введення у соціальну роботу: Навч. посібник. - К., 2001. - 288 с
2. *Доуэл М., Марш П.* Ориентированная на решение задачи социальная работа. - Амстердам - Киев, 1997. - 136 с.
3. *Зайцева З. Г., Трубавіна І. М.* Комплексна програма центрів ССМ «Соціальна підтримка сім'ї» / Комплексні програми центрів ССМ. - К, 2001.- С.5-16,24-26.
4. *Капська А. Й.* та ін. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / А. Й. Капська, О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола; Заг. ред.: І. Звереві та Г. Лактіонової. - К, 2001.-129 с
5. *Клейберг Ю. А.* Психология девиантного поведения: Учеб. пособие для вузов. - М., 2001. - 160 с.
6. *Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебик С. Р.* Соціальна педагогіка / Соціальна робота: Навч. посібник. - К., 1997. - 392 с.
7. *Лютый В. П.* Соціальна робота з групами девіантної поведінки: Навч. посібник. - К, 2000. - 51 с
8. *Майерс Д.* Социальная психология / Пер. с англ. - СПб., 1997. - 688 с.
9. *Олиференко Л. Я.* и др. Социально-педагогическая поддержка детей группы риска: Учеб. пособие для студентов высших пед. учеб. заведений / Л. Я. Олиференко, Т. И. Шульга, И. Ф. Дементьева. - М., 2002. - 256 с.
10. *Ю.Попов С. Г.* Социальный менеджмент: Учеб. пособие. - М., 2000. - 160 с.
11. Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е. И. Холодовой. - М, 2000. - 424 с.

12. Социальная работа / Под общ. ред. проф. В. И. Курбатова. - Ростов н/Д, 1999. - 576 с.

13. Социальная работа: история, теория и практика: Науч.-уч. - метод, пособие для студентов, магистрантов, аспирантов и специалистов в области социальной педагогики, социальной работы / Харченко С. Я., Кратинев Н. С, Ваховский Л. Ц., Кратинова В. А., Песоцкая О. П., Покладова В. В. В 2 ч. - Ч. 1. - Луганськ, 2002. - 158 с.

14. Соціальні служби - родині: Розвиток нових підходів в Україні / За ред. І. М. Григи, Т. В. Семигіної. - К., 2002. - 128 с

15. Теория и методика социальной работы (Краткий курс). - М, 1994. - 192 с.

16. Теория социальной работы: Учебник / Под ред. проф. Е. И. Холостовой. - М., 2001. - 334 с.

17. *Тетерский С. В.* Введение в социальную работу: Учеб. пособие. - М., 2000. - 496 с.

18. Технологии социальной работы: Учебник / Под общ. ред. проф. Е. И. Холостовой. - М., 2001. - 400 с.

19. Технології соціально-педагогічної роботи: Навч. посібник / За заг. ред. проф. А. Й. Капської. - К., 2000. - 372 с.

20. Технология социальной работы: Учеб. пособие для студентов высших учеб. заведений / Под ред. И. Г. Зайнышева. - М., 2000. - 240 с.

21. *Трубавіна І. М.* Соціально-педагогічна робота з неблагополучною сім'єю: Навч. посібник. - К, 2002. - 132 с.

22. Шакурова М. В. Методика и технология работы социального педагога. - М., 2002. - 272 с.

23. *Яцемирская Р. С, Беленькая И. Г.* Социальная геронтология: Учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. - М., 1999. - 224 с.

3.4. СОЦІАЛЬНА РОБОТА З ЖІНКАМИ

Статистичні дані зарубіжних дослідників і результати діяльності вітчизняних соціальних служб для молоді (ССМ) свідчать, що серед клієнтів соціальних служб жінки становлять приблизно 2/3 від загальної кількості тих, хто звернувся за допомогою. Це пояснюється двома основними причинами. По-перше, незважаючи на всі позитивні зміни, що відбувалися протягом останнього століття й були пов'язані з визнанням прав жінок як важливої складової прав людини, прийняттям низки принципово нових за змістом міжнародних документів (Загальна декларація з прав людини (1948 р.); Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979 р.); Віденська декларація з прав людини (1993 р.); Декларація щодо рівності жінок і чоловіків від 16 листопада 1988 року, Декларація і Платформа дій Пекінської міжнародної конференції з проблем жінок (1995 р.) та ін.) різноманітні прояви дискримінації щодо жінок ліквідувати не вдалося.

Жінки сьогодні - основна категорія серед бідних. Вони переважають серед безробітних. "Фемінізація бідності" є однією з актуальних глобальних проблем, пошуки ефективних шляхів вирішення якої тривають. Нерівний розподіл влади у відношеннях між чоловіками та жінками, а також нерівний доступ до участі у прийнятті рішень є одними з чинників соціальної та політичної нестабільності, що породжують бідність. Саме жінки разом із дітьми становлять абсолютну більшість серед тих, хто страждає від наслідків воєнних конфліктів, хто потерпає від різних видів насильства, включаючи його прояви в приватному житті, сім'ї.

За офіційними статистичними даними, середня тривалість життя жінок у всьому світі зростає у порівнянні з чоловіками. Якщо на початку 1900-х років ця різниця дорівнювала трьом рокам, то у 80-х роках минулого сторіччя вона становила вже приблизно 8 років: середня тривалість життя для чоловіків і жінок відповідно складала 69,85 і 77,53 років. (Слід зазначити, що досить відрізняються наведені показники у представників різних рас і національностей.) В Україні заданими 2002 року жінки живуть у середньому на 11 років довше порівняно з чоловіками, але при цьому жінки мають нижчий індекс здоров'я, нижчу його самооцінку. Крім того, проблема старіння стає особливою саме для жінок. Для них перспектива стати й перебувати вдовою більш вірогідна та драматична. Згідно світовою статистики серед 75-річного населення й старшого у 1982 році вдівцями були 68,5% жінок і 21,7% чоловіків (23, с.243).

Однією з актуальних сучасних проблем стає збереження репродуктивного здоров'я жінок, молодих дівчат. Сталою тенденцією для України є зростання захворюваності серед дітей і підлітків.

Подвійні навантаження, що пов'язані з сумісництвом професійної діяльності й виконанням специфічних жіночих ролей, сприяють підвищенню ризику виникнення різних соціальних і психологічних проблем, що вимагають свого розв'язання.

Таким чином, сприйняття жінок як вразливої групи населення та надання їм соціальної допомоги, включаючи медичні, освітні та просвітні послуги і створення додаткових можливостей для участі у прийнятті рішень на рівні місцевих громад, держави, суспільства в цілому та зменшення тендерної нерівності стають складовими забезпечення сталого розвитку світового співтовариства.

З іншого боку, жінкам порівняно з чоловіками притаманна більша емоційність, потреба в співчутті, спілкуванні. За наявності проблем вони частіше згодні й здатні шукати допомоги у фахівців, включаючи фахівців соціальної роботи. Саме сукупністю названих чинників, на наш погляд, можна пояснити перевагу жінок серед клієнтів соціальних служб.

«Багатоаспектність, різноплановість жіночих проблем актуалізують потребу в різних спеціалізованих службах, програмах, котрі мають належне науково-методичне, кадрове забезпечення, принципи організації (як державні, так і суспільні, приватні). В Україні соціальні служби для жінок почали створюватися з перших років незалежності, більш різноманітними стають їх моделі, завдяки використанню ініціатив неурядових організацій і можливостей розвитку міжнародного співробітництва. Але, зважаючи на те, що зарубіжний досвід організації соціальної роботи з жінками значно довший за часом, багатший за своїми здобутками, теоретичними та практичними напрацюваннями, звернемося до його аналізу.

Новий етап соціальної роботи з жінками в західних країнах розпочинається в 60-х-70-х роках ХХ ст. під тиском потужного жіночого руху, особливо після прийняття Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок.

Саме в ті часи в Європі вибухнули молодіжні бунти, стався крах колоніальної системи, актуалізувалася потреба в залученні великої кількості жінок до виробництва, що було необхідним для забезпечення швидких темпів соціально-економічного розвитку країн Заходу.

« З огляду на ці реалії пріоритетними стають завдання професійної підготовки та перепідготовки жіночих кадрів, створення нових робочих місць для жінок, формування та підтримка психологічної готовності жінок до зміни їхнього соціального статусу. Підвищення трудової зайнятості жінок мало наслідком збільшення кількості розлучень, неповних сімей; актуалізувало проблеми жіночої самотності, алкоголізму, наркоманії та інших проявів соціальних патологій, у тому числі злочинів і правопорушень, самогубств жінок. Виокремились проблеми психологічного та емоційного перевантаження, агресії та насильства, у тому числі сексуального; планування народжуваності, зростання кількості народжень у неповнолітніх дівчат, поширення ВІЛ/СНІДу тощо.¹ У розв'язанні окреслених проблем, створенні умов для гармонійного поєднання жінками професійного та сімейного життя велику роль почали відігравати саме соціальні служби. Спинімося детальніше на моделях соціальних служб для жінок, що набули поширення в західній практиці.

Притулки для жінок (чи так звані "Будинки для жінок") існують у структурі соціальних служб багатьох зарубіжних країн (Австрія, Велика Британія, Німеччина, Швеція, Франція, США та ін.). Вони функціонують, як і інші соціальні служби, згідно з відповідними законодавчими документами, в яких визначено правила користування, фінансування, кадрового забезпечення тощо. *Притулок* - це місце, де жінка сама або разом із дітьми може тимчасово перебувати, якщо вона зазнала насильства (фізичного, статевого, психологічного) або існує його загроза, у разі відсутності житла, засобів для існування, іншої небезпеки для її життя (наприклад, загрози проституції). Мета діяльності притулків полягає в тому, щоб забезпечити найнеобхіднішою швидкою допомогою та здійснити (повністю чи частково) на подальшому етапі соціальну реадaptaцію жінок. У притулках жінок забезпечують не тільки житлом, харчуванням, але й соціальними послугами, у перелік яких входять консультації юриста, лікаря, психолога, професійне навчання, надання необхідної інформації, конкретна допомога у налагодженні стосунків з державними структурами для вирішення проблемних життєвих ситуацій, ін.

Як правило, адреса притулку, відомості про його клієнтів не афішуються. Подається інформація лише про телефонний номер, за яким жінка у складній ситуації, стані відчаю може подзвонити в будь-який час.

У притулку одночасно можуть перебувати до декількох десятків осіб упродовж певного терміну. Після першого етапу адаптації соціальні працівники шляхом консультацій, індивідуальної та групової роботи, що спрямована на розробку плану дій на майбутнє, намагаються допомогти жінкам. При цьому точка зору спеціалістів не нав'язується. Клієнтки мають самостійно прийти до розв'язання складної ситуації, що склалася в їхньому житті. Наприклад, якщо жінка вирішила розлучитися з чоловіком, працівники соціальної служби допомагатимуть їй розібратися з юридичними проблемами, а також здійснюватимуть соціальну підтримку. При підготовці до виходу зі стін притулку соціальні працівники налагоджують зв'язки із соціальними службами, сім'ями, друзями, центрами професійної освіти. Жінкам може бути запропонована допомога в наданні житла, тимчасової матеріальної допомоги.

Притулки можуть повністю фінансуватися за рахунок державного чи місцевого бюджету, благодійної допомоги. Але є випадки, коли за перебування в притулку жінка має платити. Проте платня досить низька. Передбачена система пільг, у тому числі й для дітей.

Існує практика, коли в разі відсутності притулку для жінок визначається цільова квота місць у притулках для емігрантів чи в притулках для спільного перебування осіб обох статей.

Іноді притулки мають спеціалізований характер, наприклад, існують такі притулки, де надають допомогу неповнолітнім матерям чи здійснюють соціальну реадaptaцію жінок-жертв сексуального насильства тощо. Притулки забезпечують психологічну підтримку жінок і пом'якшують наслідки психологічних травм, пов'язаних із подіями, що відбулися.

За оцінками експертів, у США медичні витрати на жертв домашнього насильства становлять 3-5 млрд. доларів на рік. Загальноекономічні витрати доходять до 50 млрд. доларів (низька продуктивність праці, відсутність на робочому місці тощо). Наприкінці 90-х років у країні діяли понад 250 різних програм з боротьби з домашнім насильством, були розроблені та впроваджувались спеціальні програми з профілактики насильства. Окремі програми орієнтовані на роботу з мамами, діти яких стали жертвами насильства, а також із дітьми, які зазнали насильства з боку однолітків чи дорослих.

Мережа кризових центрів для жертв насильства діє у Великій Британії. Один із таких центрів функціонує в Единбурзі. У ньому надається допомога матерям, чий діти стали жертвами сексуальних злочинів. В Единбурзі також засновано центр боротьби з інцестом, центр допомоги молодим жінками і гаряча лінія телефону довіри, кризовий центр соціальної допомоги. При місцевому відділку поліції функціонують спеціальні відділення, котрі займаються проблемами дітей і жінок [21].

Досвід Великої Британії було використано для організації аналогічних центрів у Канаді. Як правило, основними формами роботи в них є тренінги та індивідуальні заняття з жертвами насильства.

Телефонна служба "Жінки - насильство - інформація" є ще однією із служб соціальної допомоги жертвам насильства. Телефонні служби можуть діяти як на національному, так і на локальному рівнях. Як правило, вони розраховані на функціонування протягом доби, забезпечені відповідними технічними засобами, що дає змогу швидко реагувати на кризову ситуацію.

"Гаряча лінія" телефону, до якої в будь-яку хвилину може звернутися кожна жінка, працюють у Франції, США. У бесіді з клієнткою співробітники намагаються з'ясувати, якої саме допомоги вона потребує: надання притулку, консультації лікаря, юриста, іншого фахівця тощо. Зазвичай співробітники служби насамперед інформують поліцію про небезпечну ситуацію, що склалася, а потім, у разі необхідності, повідомляють працівників притулку. Таким чином, телефонна служба відіграє роль індикатора й оперативного посередника, який реєструє екстремальну ситуацію має змогу обрати в оптимальні строки найефективніші методи реагування. Це дозволяє зняти напруження або пом'якшити його.

Центри інформації для жінок. У європейських країнах Центри інформації для жінок є одними з тих соціальних служб, що підтримуються на національному та регіональному рівнях. Наприклад, у Франції такі Центри безкоштовно надають інформацію щодо прав жінок в усіх галузях життя (консультації з сімейного права, забезпечення права на працю, соціальну допомогу і т. ін.). У Центрі можна довідатись про служби професійної підготовки, різні громадські організації, форми організації дозвілля, ознайомитись з літературою, періодичними виданнями для жінок, використати можливості сучасних інформаційних технологій у пошуку

відповіді на той чи інший запит. Центри інформації можуть працювати повний робочий день або у визначений час декілька разів на тиждень.

Часто Центри видають власні рекламні листки, публікують інформацію в газетах, організують виставки, інші культурно-просвітницькі акції, заходи.

Інформаційні Центри можуть бути комплексними (дають відповіді на різноманітні питання з багатьох аспектів) та спеціалізованими (наприклад, допомагають інформацією та консультаціями з проблем виховання чи здоров'я, наркоманії чи СНІДу). Спеціалізація Центру залежить від можливостей регіону, ступеня актуальності тієї чи іншої проблеми, спрямованості інтересів ініціаторів чи фундаторів даної служби.

Багатопрофільні жіночі центри, що пропонують комплекс послуг клієнткам, функціонують у багатьох зарубіжних країнах. Вони відрізняються за обсягом послуг, що надаються, кількістю клієнток, механізмами фінансування. Наприклад, у США працює мережа центрів "Жіночий будинок", перший з яких виник 1979 року, а на початку 90-х років функціонувало вже 20 його філіалів. У межах "Жіночих будинків" реалізуються численні тренінгові програми, діють об'єднання за інтересами (гуртки співів, дизайну, вивчення іноземних мов і т. ін.), проводяться консультації спеціалістів, працюють спортивні та інші секції, надаються сервісні послуги. У центрі працюють психотерапевти, психологи-консультанти, сексологи, соціальні працівники, волонтери. Організовується цілодобова робота "телефону довіри", групи підтримки для залежних від алкоголю та наркотиків. При "Жіночих будинках" створено Фонд, який, у разі необхідності, сприяє наданню фінансової допомоги для реалізації певного проекту або відкриття власної справи. "Жіночий будинок" співпрацює з медичними центрами та клініками, в яких жінки можуть отримати кваліфіковані консультації та лікування [2, с 179-193]. Фінансування центру здійснюється за рахунок державних коштів, благодійних внесків, плати за оренду приміщень, що здаються у будівлі іншим організаціям.

Центри планування сім'ї та сімейного виховання існують у багатьох країнах. Ураховуючи те, що абсолютну більшість їх користувачів становлять дівчата-підлітки та молоді жінки, ці служби можна віднести до системи соціальних служб для жінок.

Мережа таких центрів почала створюватися в перші повоєнні роки, (наприклад, в Англії перші центри почали функціонувати в 1946 році). Основна проблема, на розв'язання якої орієнтована діяльність Центрів, - це збереження репродуктивного здоров'я молоді, запобігання небажаної вагітності серед неповнолітніх і молодих жінок. Сферою діяльності Центрів є питання шлюбних відносин, вагітності, пологів, регулювання народжуваності, консультації щодо венеричних хвороб і СНІДу.

Регламент служб планування сім'ї, перелік послуг, що ними надаються, можуть бути різними залежно від потужності служби. Іноді локальні центри працюють у визначений час двічі-тричі рази на тиждень. Тут можна

проконсультуватися з лікарем, психологом, пройти медичне обстеження, ознайомитися з інформацією щодо проблеми, яка виникла чи може виникнути. Такі Центри організуються за сприяння та з безпосередньою участю спеціалістів медичних установ.

У Центрах працюють гінекологи, медичні психологи, акушери, психологи, юристи, соціальні працівники, технічний персонал. Проводяться дискусії, лекції з питань сексуального виховання тощо.

Для учнівської молоді та жінок із малозабезпечених верств населення центри планування сім'ї та сімейного виховання, як правило, надають послуги безкоштовно.

Центри допомоги молодим матерям мають на меті надання допомоги перш за все неповнолітнім матерям, які опинились у складній життєвій ситуації після народження дитини. Як і притулки, центри вирішують проблеми житла, харчування для неповнолітніх мам, які не мають достойних умов для догляду за дитиною. Але, крім того, центр бере на себе забезпечення медичного догляду за станом здоров'я молодої матері та її дитини, здійснення навчальних й просвітницьких програм. Термін перебування в центрі довший порівняно з притулком. Жінка має можливість перебувати в центрі тривалий час, наприклад, до досягнення дитиною 1,5 - 2 років. За цей час багато мам встигають пройти курси, на яких їх навчають догляду за дитиною, а також курси професійної підготовки. Перебуваючи в центрі, молода мама має можливість розпочати чи продовжити працювати, тому що соціальні працівники надають допомогу в пошуку роботи та в догляді за дитиною.

В окремих навчальних закладах (наприклад, в існуючих у ряді західних країн жіночих коледжах) впроваджено спеціальні програми, мета яких - створити умови для здобуття освіти жінками, що опинилися в скрутних ситуаціях, у тому числі й неповнолітніми мамами та матерями, що самостійно виховують дітей. Передбачено спеціальний штат, співробітники якого допомагають матерям поєднувати догляд за дітьми з навчанням. Такі програми, що мають соціальну значущість, фінансуються урядом штатів, федеральним урядом, а також благодійними фондами і спонсорами.

Усе більшого поширення набувають сьогодні у високорозвинених країнах програми дистанційного навчання. Серед тих, хто має особливу потребу в отриманні освітніх послуг за допомогою дистанційного навчання, виокремлюються категорії домогосподарок і жінок (чоловіків), які перебувають у відпустці по догляді за дитиною.

Спеціалізовані служби, що займаються розв'язанням проблем жіночого безробіття, можуть створюватись як окремо для жінок, так і в структурі служби, послугами якої користуються і чоловіки, і жінки, шляхом виокремлення співробітників, що відповідають за роботу з жінками. Як правило, з клієнтками працює спеціаліст-жінка, котра на підставі вивчення ситуації визначає найбільш актуальні завдання і вносить пропозиції щодо проектів для їх реалізації.

Профільована соціальна служба задовольняє потреби в проведенні консультацій, надає конкретну допомогу в здобутті професійної освіти, отриманні роботи, стажуванні. У разі необхідності за допомогою психологів уточнюються нахили, здібності клієнтки. Потім дівчину чи жінку можуть направити, залежно від результатів тестування, особистісних побажань і можливостей служби, на курсову підготовку або перекваліфікацію.

На думку спеціалістів, для клієнток служби характерні нездатність чітко сформулювати свої професійні плани, "комплекс дитини", яка боїться приймати самостійні рішення. Завдання соціальних працівників полягає в тому, щоб отримати якомога повнішу інформацію щодо проблем клієнтки, а потім у ході взаємодії з нею, стимулювати її внутрішній потенціал, сформулювати бажання допомогти собі, визначити подальші перспективи життя, можливі виходи з ситуації, що склалася.

Служби, що займаються розв'язанням проблем жіночого безробіття, мають інформаційний банк даних про наявність робочих місць і центри, які здійснюють професійну підготовку, перепідготовку, стажування, у тому числі спеціальні програми з професійної підготовки жінок.

Важливою складовою кожної програми з професійної підготовки є психологічні тренінги, курси, які допомагають жінці подолати комплекс неповноцінності, повірити в свої сили. З цією ж метою приділяється увага демонстрації "живих прикладів" із числа жінок, котрі, наприклад, у минулому були безробітними, а в даний час досягли успіхів у професійній діяльності.

У західній практиці приділяється велика увага підготовці жінок до підприємницької діяльності. Розвиток та підтримка жіночого бізнесу, з одного боку, сприяє поліпшенню добробуту суспільства, адже завдяки цьому набуває розвитку соціальна інфраструктура, в якій, як правило, створюють свої підприємства жінки; а з іншого, жінка-підприємець стає економічно незалежною й при цьому часто отримує можливість працювати за гнучким графіком, що полегшує виконання професійних й материнських обов'язків.

Для потреб жінок також функціонують тренінгові центри, у яких використовується роздільний метод навчання ("тільки для жінок"), оскільки в таких умовах, як доведено досвідом й дослідженнями, жінки почувають себе комфортніше, отже, процес навчання здійснюється з більшою ефективністю. Модуль тренінгу має на меті сприяти подоланню бар'єрів, що заважають досягти успіху в професійній галузі. Складовими модуля є декілька компонентів, серед яких: а) жінка в суспільстві, включаючи висвітлення питань щодо патріархальних стереотипів по відношенню до жінки взагалі та жінки на робочому місці, зокрема; б) особистісний розвиток; в) жіноче підприємництво і самозайнятість як альтернатива безробіттю; г) забезпечення ефективної та довгострокової роботи підприємства.

Ще однією ефективною формою соціальної допомоги жінкам є *бізнес-інкубатор*, який одночасно виступає як підприємство, соціальна служба і навчальний центр. У межах бізнес-інкубатора розташовані офіси, можуть бути й підсобні приміщення. Як правило, плата за оренду приміщень тут

нижча, ніж в інших місцях. До того ж жінки-підприємці можуть користуватися сервісними послугами (факсами, електронною поштою, телефонами, залами засідань тощо). Це робить утримання офісу дешевшим. Адміністрація бізнес-інкубатора реалізує навчальні програми, організовує консультації спеціалістів (юристів, психологів, аудиторів та ін.). Також використовується принцип взаємодопомоги, здійснюється обмін досвідом і контактами. У бізнес-інкубаторах проводяться тренінгові курси для майбутніх жінок-підприємців.

Фінансування бізнес-інкубаторів здійснюється частково за рахунок держави, місцевих органів самоврядування, а також відрахування з боку кожної жінки-підприємця. Ці кошти покривають видатки на утримання адміністрації бізнес-інкубатора та його матеріальне забезпечення. Названі структури використовують і спонсорські внески тих, хто за допомогою бізнес-інкубатора успішно продовжує власну справу.

Соціальна допомога неповним сім'ям розглядається як вагома складова у вирішенні проблеми бідності. Кількість і питома вага неповних сімей у всіх індустріально розвинених країнах постійно зростають. Переважну більшість серед них становлять сім'ї, в яких діти живуть разом із матір'ю. Національні стратегії надання матеріальної та соціальної допомоги неповним сім'ям різняться між собою за обсягом і характером. Узагальнюючи існуючий досвід, можна зазначити, що, крім завдання по забезпеченню прожиткового мінімуму, медичного обслуговування матері та дитини, на думку фахівців, перспективними напрямками діяльності соціальних служб є стратегія, спрямована на поєднання батьківських і професійних ролей, яка характерна, наприклад, для Швеції. У цій країні впроваджено програми, що стимулюють здобуття освіти, перекваліфікацію, забезпечують зайнятість, у тому числі самотніх матерів із маленькими дітьми. На відміну від Норвегії, деяких інших європейських країн тут самотня мати одержує допомогу не на своє утримання, а лише на утримання дитини. Проте держави забезпечує матеріальну підтримку навчання чи перекваліфікації, необхідних для пошуку в майбутньому краще оплачуваної роботи. Для самотніх батьків створюються різноманітні форми позасімейного догляду за дітьми (у тому числі у вихідні дні та вечірній час), що створює додаткові можливості для підвищення професійної кваліфікації, особистісного розвитку. Кожному з батьків (а не тільки матері) виплачуються лікарняні по догляду за дитиною та дні, необхідні для відвідування школи. Батьки дошкільників мають право на скорочений робочий день. У випадках, коли самотні матері не отримують аліментів, їм виплачують значні кошти для забезпечення належного прожиткового рівня [3, с 47-50].

Варто додати, що навіть у випадках розлучень використовуються можливості для заохочення участі обох батьків у процесі виховання дитини. Так, зокрема, в Парижі під патронатом мерії організуються Дні зустрічі батьків (чоловіків) із дітьми, які після розлучення проживають із матерями.

У цілому ряді західних країн державну підтримку мають програми, що заохочують встановлення тимчасового опікунства (фостерінгу) над неповнолітніми матерями з дітьми, а також над дітьми з неблагополучних сімей. Порівняно зі спеціальними службами, що займаються проблемами неповнолітніх мам, кількість організацій, зорієнтованих на допомогу неповній "дорослій" сім'ї, є значно меншою. Переважна більшість із них функціонує на рівні community - громад, співтовариств за місцем проживання.

Прикладом однієї з таких служб є "Центр ресурсів для самотніх батьків" (Singl Parents Resource Center), що діє в Нью-Йорку. Це незалежне неприбуткове агентство надає соціальні послуги, юридичну підтримку, а в разі необхідності - й захист самотнім батькам. Організація допомагає здійсненню у громаді програм цього профілю. У цьому агентстві самотні матері можуть, зокрема, отримати консультацію та захист адвоката, юриста, підготувати за допомогою спеціалістів необхідні документи. Існують спеціальні програми для самотніх батьків і матерів без певного місця проживання, а також для тих, хто перебуває в тюрмах.

Досить поширеним явищем у США стало створення успішно діючих груп самопомогі, ініційованих розлученими і досить забезпеченими жінками середнього класу. Однією з масштабних недержавних організацій, що об'єднує такі групи, є "Батьки без партнерів" ("Parents without Partners"). (До речі, звернемо увагу, що вже в назві відсутній оціночний компонент - "неповна"). Члени товариства допомагають один одному в організації канікул, відпусток, вихідних днів, обмінюються педагогічним досвідом, випускають свій журнал, радіопрограму, утримують книгозбірню. Організація надає також юридичну підтримку, виступає з законодавчими ініціативами, спрямованими на захист інтересів своїх членів.

Групи підтримки на рівні громади (community) - це, як правило, групи з 12-15 осіб, котрі декілька разів на місяць організують зустрічі з самотніми батьками. На таких зустрічах обговорюються різні проблеми взаємовідносин з дітьми-підлітками або членами сім'ї в минулому й сьогодні, конфліктні ситуації та шляхи їх подолання, стратегії особистісного росту.

У США створено багато освітніх програм, які мають на меті надання психолого-педагогічної допомоги всім батькам з дітьми, у тому числі й самотнім. Ці програми діють при сімейних службах, державних і приватних школах, лікарнях, церквах.

Соціальні та освітні програми для жінок, які скоїли злочин, спрямовані на корекцію поведінки, підготовку до гідного життя після повернення на волю, профілактику правопорушень. Виходячи з цього, головним завданням соціальної та виховної роботи стає збереження почуття людської гідності, особистісний розвиток.

Розглянемо на прикладі жіночої тюрми штату Індіанополіс (США), яким чином вирішуються поставлені завдання. Начальник тюрми має педагогічну освіту, що є умовою перебування на посаді керівника. Весь внутрішній розпорядок установи, інтер'єр (відсутність темних кольорів,

наявність квітів, картин, декоративних прикрас у приміщеннях) "працюють" не на те, щоб не "зламати" особистість, а навпаки - щоб зберегти віру в неї, самоповагу жінок. Камери розраховані на 6-8 осіб, але усі зовнішні стіни - скляні, що створює можливості для зовнішнього контролю. Засуджені мають можливість носити власний, а не тюремний, одяг. Жінки вільно пересуваються по території тюрми: до навчального корпусу, їдальні, церкви, робочих кімнат або цехів, до інших корпусів. Раз на тиждень можна зустрічатися з близькими і рідними. Можна також вибирати страви в тюремній їдальні, купляти цигарки, солодоші у буфеті. У тюрмі працює перукарня із стандартом послуг, існує тенісний корт, функціонують виробничі тюремні цехи - поліграфічний та столярний, що виконують замовлення місцевих бізнесменів.

Співробітниця поліграфічного цеху випускають шкільні зошити, столярного - платтяні шафи, столи для пікніків. Виробництво починається зі стадії проектування з використанням комп'ютерів. Спеціальні навчальні програми допомагають жінкам оволодіти комп'ютерною грамотністю та набути навичок проектування. Беручи участь у виробництві зошитів і меблів, жінки, напевно, думають про дім, сім'ю, свободу і про той час, коли вони покинуть тюремні стіни. Виховний ефект забезпечувався без слів самими предметами, обраними для виробничої діяльності.

Усі жінки, котрі опинилися у тюрмі, мають можливість за час відбуття покарання підвищити свій освітній рівень, виконати навчальні програми шкіл, коледжів, університетів, скласти відповідні іспити й отримати дипломи. Поряд із цим, у спеціально обладнаних класах жінки можуть навчитися надавати першу медичну допомогу, здобути кваліфікацію доглядальниці за хворим.

Фонди бібліотеки тюремного навчального центру становлять близько 6 тисяч книг, з них майже 2 тисячі - це різна юридична література.

У жіночій тюрмі Бедфорд-Хілз (штат Нью-Йорк) організовано дитячий центр. Якщо трапляється ситуація, коли жінка народжує дитину, відбуваючи покарання, немовля до одного року не відлучають від матері. Доглядати за ним допомагає спеціальний персонал. Якщо жінка одружена, то для того, щоб допомогти зберегти сім'ю, їй дозволяється перебувати разом з чоловіком до 46 годин на тиждень (!) в окремому будинку, який знаходиться на території тюрми.

Представлені моделі дають уявлення про систему соціальних служб для жінок у країнах Заходу, але не вичерпують теми. Існують ще жіночі центри (чи відділення) з лікування наркоманії та позбавлення алкогольної залежності; кризові центри для жінок, які мали спробу суїциду чи перебувають під загрозою самогубства, проституції, програми соціальної підтримки для тих, хто пережив тенета "білого рабства", та інші соціальні служби, вивчення та узагальнення досвіду є важливим та цінним для розвитку і становлення соціальної роботи з жінками в Україні.

Ціла низка презентованих моделей західного досвіду поки що залишається перспективною для практики соціальної роботи в Україні.

Але треба зазначити наявність позитивних змін, що відбуваються протягом останнього десятиліття. Першим проектом соціально-педагогічної роботи з дівчатами стала *Вечірня жіноча гімназія*, що була створена у Києві наприкінці 1990 року. Щорічно (1990-1995 роки) в гімназії навчалось близько 100 дівчат віком від 13 до 22 років. У 1996 році Вечірні жіночі гімназії діяли вже в 12 областях України. Ще через чотири роки аналогічних моделей нараховувалося вже близько 50. Діяльність Вечірньої жіночої гімназії стала поштовхом для проведення перших міжнародних семінарів, конференцій, круглих столів із проблем соціальної роботи з молодими жінками та дівчатами-підлітками, підготовки перших публікацій, організації клубів для дівчат, формування напряму "соціальна робота з жіночою молоддю" як одного з провідних напрямів діяльності Державного центру соціальних служб для молоді вже з перших років його існування.

Новий етап у роботі з жінками розпочався у 1996 році, коли в Україні було створено Міністерство України у справах сім'ї та молоді - вищий орган державного управління, покликаний формувати політику щодо жінок. В його структурі функціонувало спеціальне Управління у справах жінок, що складалося з двох відділів: соціально-правової роботи серед жінок і сприяння громадській і культурно-просвітницькій діяльності жінок. При Міністерстві активно діяла Координаційна рада у справах жінок, до складу якої увійшли лідерки найбільш впливових жіночих громадських організацій, що зробили вагомий внесок у розробку, а в подальшому й у реалізацію Національного плану дій по поліпшенню становища жінок. При Міністерстві було також створено громадську Раду рівних можливостей як аналітичний і дорадчий орган. У 1999 році Верховна Рада України схвалила Декларацію про загальні засади державної політики України стосовно сім'ї та жінок і Концепцію державної сімейної політики.

З моменту створення Державного центру соціальних служб для молоді напрям "соціальної роботи з жіночою молоддю" стає одним з пріоритетів у діяльності.

Дослідження з тендерної проблематики, що проводяться науковцями, створюють можливості для вивчення проблем жінок й розробки відповідних рекомендацій. Вітчизняна практика збагачується завдяки ініціативам неурядових організацій. Починаючи з 1998 року, успішно працює *Київський міський центр по роботі з жінками*, що створений Київською міською державною адміністрацією як *перша вітчизняна модель державного багатопрофільного жіночого центру*. У структурі цього центру розпочав свою діяльність й притулок для жінок. У Харкові, Чернігівській області ініціаторами створення притулків для жінок виступили неурядові організації. На базі Донецького регіонального центру охорони материнства і дитинства функціонує реабілітаційно-кризовий центр для дівчат-підлітків і жінок, котрі опинилися в надзвичайній ситуації. Профільні фахівці тут надають консультативну та лікувально-реабілітаційну допомогу. З 1999 року почав працювати міський кризовий центр для жінок при Сумському

обласному центрі соціальних служб для молоді, створений за сприяння з Міжнародної організації "Довіра-МЕТ".

Підготовча робота щодо створення притулків для жінок, які постраждали від насильства, ведеться у Львівській та Черкаській областях.

У семи містах України (Львові, Донецьку, Херсоні, Дніпропетровську, Житомирі, Рівному, Чернівцях) успішно діють центри "Жінка для жінки", ініціатива створення яких належить неурядовим організаціям ("Жіночий консорціум України", "Вінрок Інтернешнл"). Ці центри надають різнобічну допомогу жінкам групи ризику на основі діючих неурядових організацій, які мають досвід у співпраці з медичними та освітніми закладами, місцевою владою та правоохоронними органами.

Останніми роками набули поширення різноманітні програми з попередження різних форм насильства над жінками, сексуальної експлуатації й торгівлі жінками. Зроблені перші кроки щодо створення коаліцій "Сім'я без насильства", котрі функціонують у Львівській, Житомирській, Херсонській, Одеській та інших областях і сприяють профілактиці насильства в сім'ї.

Значну роль у розв'язанні порушеної проблеми належить Міжнародному жіночому правозахисному центру "Ла Страда - Україна", діяльність якого спрямована безпосередньо на боротьбу з торгівлею жінками та допомогою потерпілим. У 1997 року «Ла Страда» ініціювала появу телефонної "гарячої лінії", що створило можливості для безпосередніх контактів з жінками-жертвами торгівлі людьми, а також із потенційними жертвами (дівчатами та жінками), які збираються їхати на роботу або навчання за кордон. Діяльність цієї лінії сприяє адресному поширенню інформації щодо можливостей, умов, правил працевлаштування співвітчизниць за кордоном, надання допомоги потерпілим від сексуальної експлуатації жінкам і дівчатам (а також їх рідним і близьким). За період з листопада 1997 по вересень 2000 року до телефонної "гарячої лінії" звернулося близько 5000 жінок, котрі або постраждали від торгівлі людьми, або мали підозру, що можуть постраждати [14, с 205]. Крім того, "Ла Страда" *провела близько 12 тисяч конфіденційних консультацій, узяла участь у проведенні досліджень із проблем насильства щодо жінок, здійсненні тендерної експертизи законодавства, видала інформаційні матеріали тощо.*

Починаючи з 2000 року, за ініціативою "Ла-Стради" та "Вінрок Інтернешнл", Україна приєдналася до участі у Всесвітній кампанії "16 днів протидії Тендерному насильству", що проводиться вже понад 20 років. За цей час понад 1000 організацій з 130 країн стали активними учасниками щорічної глобальної кампанії. У 2003 році кампанія була зорієнтована на привернення уваги громадськості до двох актуальних проблем: насильства в сім'ї та торгівлі людьми, а також активізацію діяльності громадських об'єднань та державних установ з метою протистояння насильству, захисту прав жінок в Україні, формування ненасильницької ідеології в суспільстві.

В рамках акції проводяться тренінги, круглі столи, дискусії та дебати, семінари та лекції, виставки, трансляції освітніх програм, конференції, громадські *слухання та інші* заходи.

Ще однією інновацією для України є проект "Соціальне партнерство неурядових організацій та державних служб для захисту прав жінок, які звільнені з місць ув'язнення". Його розпочинає Всеукраїнська громадська організація "Жіночий консорціум України" за підтримки Міжнародного фонду "Відродження".

На сьогодні в Україні існує 13 виправних колоній для жінок в 11 регіонах. За останні вісім років в середньому кожного року звільняються біля 5 тисяч жінок. Більшість з них так і не знаходять свого місця в суспільстві - вони не мають ні житла, ні роботи, ні підтримки рідних. А тому подальше їхнє життя складається не найкращим чином, частина з них знову порушують закон.

Для надання допомоги звільненим з місць ув'язнення жінкам планується задіяти благодійні та громадські організації України, в першу чергу, - жіночі. Ці організації у співпраці з державними установами та релігійними організаціями могли б захищати права цієї категорії жінок, допомагати їм у працевлаштуванні, у питаннях їх ресоціалізації, повернення до суспільства.

Важливим напрямом соціальної допомоги жінкам стають програми, спрямовані на професійну підготовку жінок до підприємництва. За сприяння Полтавського обласного управління праці та зайнятості населення в партнерстві з жіночим центром "Порада" у 1998 році відкрито громадський центр підтримки підприємництва "Полтавський бізнес-інкубатор". Зусиллями працівників центру організуються семінари, інформаційно-консультативна робота з питань започаткування власної справи. Бізнес-Інкубатор із 2000 року реалізує проект "Жінка в бізнесі", котрий допомагає в організації власної справи, сімейного бізнесу тощо.

За фінансової підтримки міжнародного фонду "Відродження" в 1998 році створено бізнес-центр для жінок у Києві, а в 2000 році - в Ужгороді. Ці заклади надають допомогу безробітним жінкам, здійснюють навчання щодо опанування основ бізнесу, комп'ютерної грамотності, організують юридичні консультації, тренінги з жіночого лідерства, правового захисту жінок, а також створюють бази даних жіночого підприємництва в областях.

Зміни на ринку праці актуалізували необхідність підготовки висококваліфікованих спеціалістів для комерційної сфери діяльності. При їх підготовці почали використовуватись європейські навчальні технології, зокрема відпрацьовані спільно з Федеральним інститутом професійного навчання ФРН у рамках консультативної програми "Трансформ". Уже створено 15 навчально-тренувальних фірм, де навчальний процес максимально наближений до реальних умов функціонуючого підприємства. Розпочалася підготовка фахівців-жінок для сфери оптової торгівлі,

ресторанного та готельного господарства тощо. На базі навчально-тренувальних фірм проводяться семінари "Моя власна справа", "Можливості самореалізації жінки в сучасних соціально-економічних умовах".

Дуже складними проблемами в Україні є професійна підготовка та самореалізація жінок з обмеженими можливостями. Спостерігається небезпечна тенденція порушення прав та обмеження можливостей жінок-інвалідів щодо працевлаштування та набуття професії, внаслідок чого відбувається падіння їх рівня життя, дискримінація в оплаті праці, спостерігається збільшення кількості психічних розладів тощо. Між тим, ведеться пошук шляхів вирішення цієї проблеми. Наприклад, у Донецькій області спільно з Донецьким відділенням "Союзу українок" реалізується програма "Створення жіночого інформаційно-реабілітаційного центру для жінок-інвалідів, що мають дітей-інвалідів" для сприяння їх надомній праці. Організовано виставки декоративного мистецтва, семінари, завдяки яким жінки з обмеженою працездатністю отримують можливість взяти участь у виставках-ярмарках на обласному рівні.

Створюються робочі місця для інвалідів і на Київщині. При підприємстві "Сам-Сам" в Обухові відкрито цех по виготовленню швейних виробів на 10 робочих місць для жінок з особливими потребами.

Розвиткові надомної праці, насамперед, для жінок-інвалідів і багатодітних матерів, сприяє професійне навчання, організоване службою зайнятості Хмельницької області. За січень-серпень 2000 року професійну освіту здобули 2,8 тисяч осіб, майже 60 відсотків із них - жінки. Професії, які дозволяють працювати вдома, опановували, переважно, жінки. Виділяються кошти на покращення соціально-побутових умов інвалідів, оплату їх навчання у вищих закладах. Але робота в цьому напрямі поки що не має цілісної стратегії та системності.

Набуто досвіду щодо розробки й реалізації комплексних регіональних програм, прикладами яких є програми "Родина" (підготовка молодих жінок до сімейного життя), "Довіра (профілактика і терапія сімейного насильства). Програми включають у себе діагностико-методичну, профілактичну, корекційну, медико-психологічну діяльність.

Проект "Народитися жінкою - виклик життю" по створенню центрів підтримки неповнолітніх і молодих матерів у Херсоні, Вишгороді (Київська обл.) та Мерефії (Харківська обл.) було здійснено в 1998-1999 роках Всеукраїнською неурядовою молодіжною жіночою організацією - Асоціацією гайдів України, лідерами якої стали випускниці вечірньої жіночої гімназії. Це був перший проект, спрямований на допомогу конкретній категорії молодих жінок, які до того часу залишалися сам на сам зі своїми проблемами. Позитивним результатом проекту слід вважати визнання значення проблеми й подальшу підтримку проекту з боку органів місцевого самоврядування, що забезпечило його розвиток.

Протягом останніх років поширюється діяльність Міжнародної громадської організації "Школа рівних можливостей", у якій уже напрацьовані

методики і підготовлений колектив юних тренерів (від 12 до 20 років) у 15 областях України. Школа рівних можливостей прагне до виховання у дівчат, молодих жінок сучасного світобачення, формування лідерських навичок, розповсюдження тендерних знань серед ровесників. Зазначимо, що серед тренерок Школи присутні також випускниці вечірньої жіночої гімназії.

Урізноманітнюються форми роботи з дівчатами. Так, наприклад, у 2003 році Фонд регіональних ініціатив (м. Ужгород) оголосив конкурс "Дівочий світ", що присвячений ролі дівчат та молодих жінок в українському суспільстві. До участі у ньому запрошені учениці 9-11 класів загально-освітніх, спеціалізованих шкіл, гімназій та ліцеїв. На першому етапі конкурсу учасниці готуватимуть письмову роботу - роздум на тему "Що чекає на дівчат?". А на другому етапі всі фіналістки будуть запрошені до Ужгорода. Таким чином, виникають альтернативи конкурсам красунь, що прагнуть до заохочення не зовнішніх даних, а розвитку дівочої особистості.

Можна стверджувати й те, що соціально-педагогічний потенціал мають навчальні заклади для дівчат, що діють в системі формальної освіти. В першу чергу це - жіночі класи в школі-інтернат №13 м. Києва. 10-річний досвід їх роботи доводить те, що модель жіночої освіти створює додаткові можливості для успішної соціалізації дівчат, сприяє формуванню у них прагнення до подальшого навчання, отримання професії, особистісного розвитку, громадянської активності.

Цінний внесок в усвідомлення важливості й просування в Україні тендерної рівноправності робить Програма рівних можливостей ООН. За її ініціативою відбулися чисельні міжнародні, національні конференції, круглі столи, низка семінарів-тренінгів для посадових осіб найвищого рангу. У рамках програми видруковано інформаційні та методичні матеріали, серед яких окреме місце займає «Навчальна програма курсу «Основи тендерної теорії» для вищих учбових закладів. Зараз в деяких регіонах України (Луганськ, Ужгород, Херсон, Вінниця) розпочалося створення ресурсних тендерних центрів. Систематичними стають міжнародні, національні, регіональні конференції, семінари, публікації, у яких наряду з багатьма іншими висвітлюються питання соціальної роботи з жінками.

Паралельно з розбудовою мережі соціальних служб та окремих програм соціальної роботи з різними категоріями жінок відбувається процес формування національної законодавчої бази. Останнім свідченням цього є прийняття Урядом України Програми попередження торгівлі жінками та дітьми на 1999-2001 роки та Комплексної програми протидії торгівлі людьми на 2002-2005 роки, а також підготовка нового законопроекту "Про державні гарантії рівних прав і можливостей жінок і чоловіків", що після доробки поданий на розгляд Верховної Ради.

Таким чином, безсумнівним є факт, що соціальна роботи з жінками в Україні стає напрямом соціальної роботи. Незважаючи на соціально-економічні труднощі, дефіцит державного бюджету, брак підготовлених

кадрів, недостатню сформованість законодавчої бази, процес формування системи соціальних служб триває. Він базується на принципах утвердження тендерної рівності, створення рівних можливостей для жінок і чоловіків, що були проголошені цілим рядом міжнародних документів минулих десятиліть, а також документів Спеціальної сесії Генеральної асамблеї ООН з питань тендерної рівності (2000 р.), Декларації Тисячоліття (2000 р.), Декларації та Плану дій "Світ, придатний для життя дитини", прийнятих 27-ю Спеціальною сесією Генеральної Асамблеї ООН (2002 р.). Відбувається адаптація досвіду зарубіжних країн, а також з'являються ефективні вітчизняні практичні напрацювання. Суб'єктами соціальної роботи з жінками виступають як державні структури на чолі з Державним Комітетом у справах молоді та сім'ї, так і недержавні організації, громадськість. Все більшого визнання отримують принципи превентивності, врахування соціокультурних і психофізіологічних особливостей жінок у процесі проведення соціальної роботи. Діяльність по створенню та розвитку системи соціальних служб для жінок, що почала складатися і має потенціал для часткового чи повного розв'язання багатьох проблем жіночого буття, стає важливим елементом соціальної політики.

Питання та завдання для самостійної роботи і контролю

1. Чому соціальна робота з жінками є одним з напрямів соціальної роботи?
2. Коли і чому розпочинається новий етап у розвитку соціальної роботи з жінками на Заході ?
3. Які моделі соціальних служб для жінок існують у західній практиці, на вирішення яких проблем вони спрямовані?
4. Як відбувається становлення соціальних служб для жінок в Україні?
5. Створення яких соціальних служб, соціальних програми для жінок, на Вашу думку, є нагальною потребою у Вашому регіоні?

Л ітература

1. *Богуславская З.* Американки плюс. - М., 1993. - 384 с.
2. Гендерний аналіз українського суспільства. - К., 1999. - 294 с
3. Гендерний паритет в умовах розбудови сучасного українського /спільства. - К, 2002. - 121 с
4. *Гурко ТА.* Програма соціальної роботи с неполными семьями. - ві., 1992. - 67 с.
5. *Гуторова Л.* Притулок для жінок прийняв перших клієнток // Київські відомості. - 1998. - 4 грудня.
6. Жіноче лідерство: Практика. Підручник для тренерів / Відп. ред. О.Суслова. - К, 1997. - 17 с
7. *Завада М.* Каждая британская школьница обязана побыть «бе-

ременной» // Факты. - 2001. - №159(0981), 7 сентября. - С. 9.

8. Запобігання контрабанди жінок з України: українська інформаційна кампанія: Звіт про соціологічне дослідження. - К., 1998. - 67 с

9. Кампания за достижение равенства между мужчинами и женщинами и улучшение положения женщин // Женщины 2000. - М., 2001. - 56 с.

10. Козубовська І.В., Печкар О.П. Використання досвіду Великої Британії у підготовці фахівців соціальної роботи в Україні // Соціальна робота в Україні на початку ХХІ століття: проблеми теорії і практики: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. 29-31 жовтня 2002 р. - К., 2002. - Ч. I. - С. 218.

11. Коробицына М.Г., Сагайдак А.Н. Социально-психологическая адаптация молодых семей в период становления // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: Міжвуз. збірник наук, праць. Вип. 6-7. - Одеса, 2000. - С 268-275.

12. Лактионова Г.М. Социально-педагогическая работа с женской молодёжью в крупном городе: теоретико-методические основы: Монография. - К., 1998. - 326 с.

13. Лактионова Г.М. Теоретико-методичні основи соціально-педагогічної роботи з жіночою молоддю в умовах великого міста: Автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.05. - К., 1999. - 35 с

14. Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та підвищення їх ролі в суспільстві за 1997-2000 роки. Аналітичний звіт // Жінка в Україні: Міжвідомчий наук, збірник / За ред. А. І. Комарової та ін. - К., 2001. - Т. 23. - С 173-243.

15. Рівні права - рівні можливості: Тренінг з тендерної проблематики (методичні рекомендації) / В. Ущенко, О. Ловка, Т. Белавіна. - К., 2002. - 30 с.

16. Рогоман И. Когда я ушёл в декрет, меня стали называть альфонсом и нахлебником // Факты. - 2002. - №21(1083), 1 февраля. - С. 8.

17. Светлова Е. Город женщин//Совершенно секретно. - 1991. - №3. - С. 10-11.

18. Соціальна робота в Україні: теорія та практика: Посібник для підвищення кваліфікації працівників центрів соціальних служб для молоді: В 2 ч. / За заг. ред. А.Я. Ходорчук. - К., 2001. - Ч. 2. - С 116-292.

19. Теория социальной работы / Под ред. Е.И. Холстовой. - М., 1998. - 248 с.

20. Феминизм: перспективы социального знания: Сб. / РАН, ИОИОН, Ин-т философии / Редкол. Васильева Э.П. и др. - М., 1992. - 242 с.

21. Феофанова А. Змова мовчання // Єва. - 1996. - №11. - С. 20.

22. Школа Рівних Можливостей: Навч.-метод. посібник / За ред. Т.В. Ковалко та ін. - К., 2001. - С. 31-85, 99-119.

23. Энциклопедия социальной работы. В 3 т. Т.2.: Пер. с англ. - М.: Центр общечеловеческих ценностей, 1994. - 454 с.

Розділ 4 Соціальний працівник: особистість і професія

4.1. ОСОБИСТІСНО ПРОФЕСІЙНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

Як відомо "соціальний працівник" є певним сукупним обрисом професії "соціальна робота". Проглядається широка палітра варіантів, підходів, характерних для тієї чи іншої країни, у визначенні сутності, функцій, змісту, методів соціальної роботи, а також модифікацій найменувань представників даної професії. Достатньо скористатись авторитетними довідниками, енциклопедіями провідних країн світу в галузі соціальної роботи, щоб переконатися, які вміння соціального працівника становлять першооснову його функціонального призначення. Зокрема, у Короткому словнику термінів з соціальної роботи США звертається увага на те, що соціальний працівник повинен вміти створювати і розвивати стосунки, які сприяють успішній професійній діяльності, стосунки між людьми та їх оточенням, активізувати зусилля підопічних (індивідів, груп, общин) по розв'язанню власних проблем, сприяти їх довірі, а також бути посередником і налагоджувати стосунки між конфліктуючими індивідами, групами, забезпечувати міжінституційні зв'язки.

Соціальний працівник (у всіх його модифікаціях) - спеціаліст, який виконує соціальну роботу як професіонал. Соціальні працівники - як правило, випускники, Шкіл соціальної роботи, які використовують свої знання і вміння для соціального обслуговування індивідів, сімей, груп, общин, організацій, суспільства в цілому. Соціальні працівники допомагають людям вирішувати проблеми, створюючи для цього необхідні ресурси, забезпечують взаємодію між людьми чи між людиною та середовищем у цілому, підвищують відповідальність організацій за людину, впливають на соціальну політику [2, с 49].

Професія соціального працівника спрямована на соціальну спеціалізовану діяльність, об'єктивно необхідну для функціонування державних і громадських систем соціальної допомоги різним категоріям населення, для реалізації життєвих, потенційно закладених у кожній людині сил для самозабезпечення і саморозвитку [1, с. 55].

Як зазначає, відомий російський дослідник О.Б. Белінська, предметно-інструментальна основа професійної діяльності соціального працівника включає професійні знання та досвід. Професія соціального працівника передбачає конкретну діяльність, яка реалізується у визначеній функціонуючій системі соціальної роботи, в конкретній соціальній службі чи окремому спеціалізованому центрі.

Вимоги до рівня знань та умінь соціального працівника витікають з міжнародних вимог до кваліфікації соціального працівника. Згідно із "Стандартом кваліфікації практичної соціальної роботи" йому необхідно мати уяву про теорію і методику роботи з окремими клієнтами і групою; ресурси та послуги, які надаються суспільством; програми і мету соціальних служб як суб'єкта регіонального та локальних рівнів; організацію місцевої інфраструктури і розвитку служб охорони здоров'я та соціального забезпечення; основи соціально-економічної й політичної теорії; расові, етнічні та інші культурні групи в суспільстві (їх морально-етичні цінності та норми, можливі проблеми); результати професійних і наукових досліджень, які можна використовувати в практичній роботі; концепції та методи соціального прогнозування; теорію і практику проведення спостережень, зокрема, за практичною соціальною роботою; теорію і практику управління персоналом; соціальні, психологічні, соціологічні методи і методики; теорії та методи психосоціальної оцінки різних видів і форм втручання з боку соціальних служб, а також диференційований діагноз стану клієнта; теорію та методи адвокатської практики; етичні стандарти і практику професійної соціальної роботи [1, с 57].

Соціальний працівник мусить володіти широким колом відповідних знань та умінь, які умовно можна об'єднати в наступні групи:

- загальні вимоги до освіти спеціаліста;
- вимоги до знань та умінь з циклу загальних гуманітарних і соціально-економічних дисциплін;
- вимоги до знань і вмінь з циклу загальних математичних і природничих дисциплін;
- вимоги до знань і вмінь з циклу загально-професійних дисциплін;
- вимоги до знань і вмінь з циклу спеціальних дисциплін.

Розглянемо перелік вимог до соціального працівника за останніми двома циклами. Соціальний працівник повинен **знати** *{за циклом загально-професійних дисциплін}*:

- специфіку роботи в різному соціальному середовищі;
- використовувати передовий вітчизняний та зарубіжний досвід соціально-культурної діяльності;
- основні психічні функції та їх фізіологічні механізми, співвідношення природних і соціальних факторів у становленні психіки, розуміти значення волі та емоцій, потреб і мотивів, а також несвідомих механізмів у поведінці людини;
- дані наукових досліджень стосовно особистості, її формування в процесі соціалізації, основні закономірності та форми регуляції соціальної поведінки в соціальних спільнотах і групах, особливості протікання соціальних процесів;
- володіти основами соціологічного аналізу;

- типологію, основні джерела виникнення і розвитку масових соціальних явищ, форми соціальної взаємодії, фактори соціального розвитку, типи і структуру соціальних організацій та інституцій;
- основи загальної педагогіки, психології та їх спеціальних розділів;
- форми, засоби, методи психолого-педагогічного впливу, форми і методи виховної роботи і просвіти;
- національні особливості побуту і сімейного виховання, народні традиції регіонів, вміво використовувати їх у практичній соціальній роботі;
- норми сімейного, трудового, житлового законодавства, які регулюють питання охорони материнства та дитинства, права неповнолітніх, пенсіонерів, людей з особливими потребами і забезпечують їх соціальний захист;
- основи кримінального та цивільного права;
- порядок та організацію опіки, піклування, всиновлення, позбавлення батьківських прав, направлення до спеціальних навчально-виховних закладів;
- організацію медико-соціальної роботи, санітарної просвіти і пропаганди здорового способу життя [4, с 337].

Соціальний працівник повинен **уміти**:

- забезпечити посередництво, з одного боку, між особистістю і сім'єю, а з іншого, між різними громадськими і державними структурами;
- забезпечити зв'язок між особистістю і мікросередовищем, дітьми та дорослими, сім'єю та суспільством;
- впливати на стосунки між людьми та ситуацію в малій групі, стимулювати клієнта до виконання соціально-значущої діяльності;
- працювати в умовах неформального спілкування, сприяючи ініціативі та активній життєвій позиції клієнта;
- надавати психологічну характеристику особистості (її темпераменту, здібностям і т.п.), інтерпретувати власний психічний стан, володіти прийомами психодіагностики і психічної саморегуляції;
- вести організаційно-управлінську, дослідницько-аналітичну, науково-педагогічну і практичну роботу на різних об'єктах професійної діяльності;
- надавати першу медичну допомогу.

Згідно з *циклом спеціальних дисциплін* соціальний працівник має **знати**:

- особливості соціальної екології, методи оцінки стану навколишнього середовища, володіти екологічною культурою;
- актуальні проблеми геронтології, методи організації медико-соціального обслуговування людей похилого віку та специфіку роботи з даною категорією;
- методи соціальної статистики, використання статистичних вимірів у соціальній роботі;

- конкретний досвід діяльності місцевих органів і центрів соціального захисту населення та його використання в практичній роботі;
- як використовувати в практичній діяльності особливості спеціальної підготовки: організувати допомогу населенню, соціальну роботу в трудових колективах, медико-соціальну допомогу населенню, соціальну роботу з молоддю, сім'ями та дітьми, соціальну реабілітацію і трудотерапію, роботу з особами похилого віку та людьми з особливими потребами тощо [5, с 73-74].

Соціальний працівник повинен **уміти**:

- володіти методикою і технологією соціального прогнозування та проектування, використовувати отримані знання в реальних проектах;
- володіти процедурою і методами соціальних інновацій, творчо використовувати інновації в практиці соціальної роботи;
- застосовувати отримані знання для розв'язання сучасних проблем зайнятості населення, вести соціальну роботу серед безробітних, надавати їм моральну та матеріальну підтримку, допомагати в працевлаштуванні;
- використовувати поглиблені знання спеціальних розділів психології та педагогіки соціальної роботи;
- вести соціальну роботу з урахуванням сучасної етнографічної та демографічної ситуації;
- володіти методикою дослідницької роботи при аналізі конкретних явищ і процесів в соціальній сфері, використовувати і впроваджувати отримані результати досліджень [4, с 338].

Окрім цього, соціальний працівник повинен уміти просто і грамотно говорити і писати, навчати інших, уважно і доброзичливо реагувати на емоційні і кризові ситуації, бути прикладом у професійних стосунках, пояснювати складні психосоціальні явища, ефективно організовувати свою роботу, шукати джерела і отримувати засоби для допомоги іншим.

Важливим моментом професійної соціальної роботи є міждисциплінарний підхід до розв'язання проблем, які виникають у клієнта. Працюючи у складі міжпрофесійних груп разом із лікарями, педагогами, соціологами, практичними психологами, соціальними юристами, соціальний працівник має можливість комплексно вирішувати проблеми сім'ї, окремої особистості чи соціальної групи, безумовно, спираючись на потенціал даного суб'єкта.

Таким чином, структура професійних обов'язків соціального працівника досить складна і різноманітна, а обсяг знань, умінь і навичок цього спеціаліста не може обмежуватись характеристиками, які закладені у посадових інструкціях. Вона постійно розвивається і вдосконалюється, що передбачає постійний розвиток особистості соціального працівника, його перепідготовку і підвищення кваліфікації.

На думку О.Б. Белінської, серед важливих вимог до соціального працівника слід віднести і таку, як "педагогічна культура соціального працівника". До структурних елементів педагогічної культури, як правило,

відносять педагогічні здібності, педагогічну майстерність, психолого-педагогічну спрямованість особистості, мистецтво спілкування з людьми і культуру професійної поведінки.

До соціального працівника пред'являються наступні кваліфікаційні вимоги.

1. Вимоги до особистісних якостей:

- гуманістична спрямованість особистості;
- особиста і соціальна відповідальність;
- почуття власної гідності й поважання гідності іншої людини;
- емпатичність;
- готовність зрозуміти іншу людину і надати їй всебічну допомогу і підтримку.

2. Вимоги до діяльності:

а) до посадових обов'язків:

- організація соціально значущої діяльності для клієнта серед населення;
- соціально-правовий захист клієнта;
- координація діяльності різних громадських і державних організацій для підтримки клієнта;

б) до професійних знань і вмінь:

- вміти бачити проблеми клієнта, діагностувати їх;
- вміти визначати характер необхідної допомоги, надавати консультації в своїй роботі, а також застосовувати корекцію та реабілітацію;

в) до рівня сформованості діяльнісно-рольових вмінь:

- вміти встановлювати партнерські стосунки з клієнтом, формувати нові соціальні ролі у клієнта і т.п.

3. Вимоги до особливостей соціальної взаємодії соціального працівника і клієнта:

- вміти координувати соціальні зв'язки і стосунки, свої власні дії на основі навичок спостереження, відбору та аналізу соціально значущої інформації тощо.

4. Вимоги до комунікативних навичок і вмінь:

- володіти культурою спілкування (вміти слухати і чути, володіти культурою безконфліктного спілкування) [1, с 59].

У професійному становленні особистості соціального працівника виступає "Я-образ", "Я-концепція". Реалізація індивідуально-творчого підходу передбачає перш за все, формування і розвиток у соціальних працівників ідеального особистісно-професійного "Я". Яким я мушу стати, аби бути спеціалістом високого рівня, професіоналом-майстром, спеціалістом-творцем? Відповідь на це питання пов'язана з оновленням

мотиваційної сфери, результатом чого є виникнення внутрішньої мети, усвідомлення особистісного змісту професійних знань, умінь, навичок, якостей, розвиток професійної рефлексії [1, с 60].

Професійна рефлексія, пов'язана з професійним усвідомленням та самоусвідомленням, допомагає спеціалісту вийти зі стану своєрідного "поглинання" самою професією і подивитись на неї з позиції спостерігача зі сторони, зайняти позицію поза нею, над нею для судження про неї. Професійна рефлексія визначає ставлення спеціаліста до самого себе як до суб'єкта діяльності, спроба побачити себе в конкретній робочій ситуації. Здатність порівнювати, зіставляти власне бачення себе з оцінками інших учасників взаємодії допомагає соціальному працівникові усвідомлювати, як він у дійсності сприймається та оцінюється іншими людьми.

Особливо важливими, на думку відомого російського науковця П. Д. Павленка, є такі особистісні якості соціального працівника, які умовно можна поділити на три групи.

До першої групи належать вимоги, які пред'являють в ході професійної діяльності до психічних процесів (сприймання, пам'ять, уява, мислення), психічних станів (апатія, стрес, тривожність, депресія), емоційних (стриманість, індиферентність) і вольових (наполегливість, послідовність, імпульсивність) характеристик.

До другої групи відносять самоконтроль, самокритичність, самооцінку своїх учинків, а також стресостійкі якості - фізична тренуваність, самонавіювання, вміння переключатися та управляти своїми емоціями.

Третя група включає комунікативність (вміння швидко встановлювати контакт з людьми), емпатичність (вміння вловлювати зміну в настрої людей, виявляти їх установки та очікування, співпереживати), красномовність (вміння впливати і переконувати словом) [5, с 75-77].

Таким чином, професійне становлення спеціаліста - складний, неперервний процес "проектування" особистості. Усвідомлення себе в майбутній професії сприяє формуванню власної моделі професіонала, а багатогранність особистості набуває суспільної значущості, стає умовою розвитку як виробничих так і соціальних відносин.

Питання та завдання для самостійної роботи і контролю

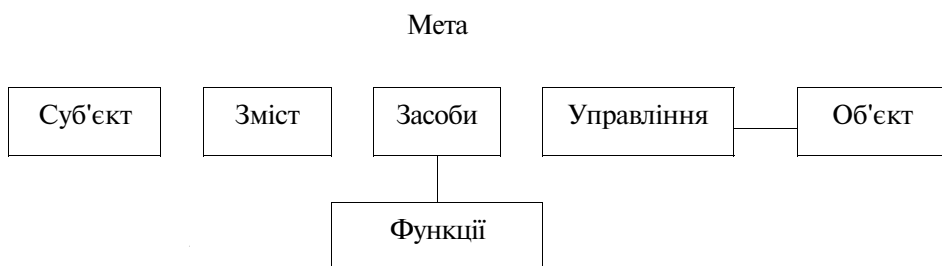
1. Які обов'язки соціального працівника? Розкрийте їх зміст.
2. Проаналізуйте зміст основних вимог до знань і умінь соціального працівника.
3. Які, на вашу думку, найбільш важливі особистісні якості соціального працівника?
4. Визначте зміст найбільш важливих якостей соціального працівника з урахуванням теорії та практики соціальної роботи.
5. Розробіть, враховуючи знання з даної теми, власний професійний портрет соціального працівника.

Література

1. *Белинская А.Б.* Основы социальной работы. Учеб. пособие. - М., 2001. - 228 с.
2. *Бочарова В.Г.* Профессиональная социальная работа: личностно-ориентированный подход. Монография. - М.: - 1999. - 184 с.
3. Динамика ценностей в социальной работе. Серия «Социальная работа» / Под ред. Стивена Шардлоу. - Амстердам - Киев, 1996. - 206 с.
4. Основы социальной работы: Учебник/Отв. ред. П.Д. Павленок. - 2-е изд., испр. и доп. - М., 2001. - 395 с.
5. *Павленок П.Д.* Введение в профессию «Социальная работа»: Курс лекций. - М.: ИНФРА-М, 1998. - 174 с.
6. Социальная работа / Под ред. В. И. Курбатова. - Ростов н/Д: «Феникс», 1999. - 576 с.
7. *Тетерский СВ.* Введение в социальную работу: Учебное пособие. - М.: Академический Проект, 2000. - 496 с.
8. Философия социальной работы. Монография / Под ред. В.И. Митрохина. - М.: МГСУ Союз, 1998. - 208 с.
9. *Фирсов М.В., Студенова Е.Г.* Теория социальной работы: Учеб пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001, - 432 с.
10. *Фирсов М.В.* Тема человека в концепциях социальной работы // // Российский журнал социальной работы. - 2000. № 9-10. с. 22-30.
11. *Холостова Е.И.* Профессиональный и духовно-нравственный портрет социального работника. - М., 1993.
12. *Шмелева Н.Б.* Профессионализм личности социального работника - показатель его деятельности // Российский журнал социальной работы. - 1998, №1. С.100-104.

4.2. СФЕРИ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ФУНКЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

Аналіз предметної сфери соціальної роботи. Соціальна робота, як вид суспільної діяльності, має свою структуру, яка складається з декількох відносно самостійних, і в той же час залежних один від одного, компонентів. Такими є - суб'єкт, зміст, управління, об'єкт і, об'єднуючі їх в єдине ціле, мета, засоби та функції. Схематично це можна зобразити наступним чином:

Це загальне уявлення про систему соціальної роботи має велике практичне значення. Логіка розташування компонентів не випадкова: соціальна робота, як і будь-який інший вид діяльності, здійснюється в напрямку від суб'єкта до об'єкта, хоча цілком очевидно, що об'єкт є визначальним чинником цієї системи. Тому у теорії і практиці соціальної роботи головним є цілісне осмислення проблем об'єкта соціальної роботи. Яку б конкретно соціальну роботу не доводилось виконувати (соціальний захист безробітних, людей з особливими потребами, неповнолітніх, сиріт, студентів чи самотніх людей похилого віку), у кожному конкретному випадку необхідно визначити особливості об'єкта, підібрати найбільш адекватний суб'єкт соціальної роботи, вибрати відповідний зміст, адекватне управління, визначити мету, віддати перевагу конкретним засоби і функціям. Наведений аналіз свідчить, що окреслений набір компонентів системи соціальної роботи є необхідним: вилучення хоча б одного з них веде до порушення, а інколи й до руйнування системи. Розглядаючи систему соціальної роботи важливо розуміти, що вона зводиться до системи діяльності.

У соціальній роботі як професійній діяльності виділяють три рівні: макрорівень - соціальна політика; мезорівень - соціальні програми регіонального, місцевого рівня і за місцем проживання; мікрорівень - соціальна робота з клієнтом [5, 15]. Існують й інші підходи до виділення предметної сфери соціальної діяльності. Наприклад, якщо за основу взяти сфери соціальної практики, то в такому випадку можна виокремити соціальну роботу в освіті, охороні здоров'я, сфері дозвілля і т.п. Поширеним

підходом є також виділення спеціалізацій соціальної роботи за характеристикою соціально-психологічних особливостей клієнтів: соціальна робота з молоддю, соціальна робота з сім'єю, соціальна робота з важкими підлітками чи іншими проблемними категоріями населення. Особливістю всіх цих видів соціальної роботи є їх конкретизація (наприклад, оптимізація механізмів соціального функціонування індивіда, профілактика і корекція поведінки окремих осіб або груп), що відображено у відповідних посадових інструкціях спеціалістів.

До основних професійних завдань соціальної роботи на макрорівні російський дослідник Є.І. Холостова відносить:

- цілеспрямований вплив на формування і реалізацію соціально-економічної політики на всіх рівнях - від місцевого до державного з метою забезпечення соціально здорового середовища життєвого існування і життєвої діяльності людини і створення системи підтримки людей, які опинилися у скрутному становищі;

- аналіз впливу змін, які відбуваються в соціальному розвитку суспільства чи окремого регіону, на соціальне становище різних груп населення;

- забезпечення взаємодії державних, громадських і благодійних установ у сфері соціального захисту громадян;

- розробка (паралельно з державними документами) додаткових (місцевих) показників і критеріїв щодо надання соціальної допомоги населенню [14, 127].

Соціальна робота на макрорівні реалізується через систему закладів та організацій соціальної роботи в їх вертикальних і горизонтальних зрізах, а керівною установою виступає Міністерство праці і соціальної політики України.

Вимоги до рівня знань і вмінь спеціалістів, які працюють на цьому рівні, зумовлюються специфікою вирішуваних ними професійних завдань і охоплюють фундаментальні й прикладні знання про політичні, соціальні та економічні процеси в суспільстві, про законодавство, інформаційні технології, соціальну статистику, про проблеми різноманітних груп населення, методи соціального прогнозування, теорії та концепції управління службами соціального захисту населення, теорію і практику організаційних і соціальних систем і т. п.

Найбільш загальним критерієм ефективності соціальної роботи на макрорівні можна вважати стабілізацію негативних тенденцій у соціальному здоров'ї суспільства та його поступове поліпшення. Причому принциповою умовою ефективного впливу соціальних служб на розв'язання проблем соціального здоров'я суспільства є парадигма їх діяльнісного статусу. З огляду на це, у процесі підготовки спеціалістів для роботи на макрорівні вагоме значення має визнання домінуючої ідеології організації соціальної роботи або активне втручання в соціальне середовище з метою

раннього виявлення проблем і здійснення профілактичних заходів на всіх рівнях соціальної роботи чи пасивна констатація явищ, фактів та очікування винятково добровільного, не стимульованого соціальною службою, звертання клієнтів [18, 9]. У зарубіжній практиці макрорівень соціальної роботи відображає напрями соціального адміністрування і планування, а підготовка спеціалістів здійснюється в магістратурі або в рамках так званих „просунутих” освітніх програм.

На мезорівні соціальна робота віддзеркалює специфіку об'єктів її діяльності, конкретних соціальних груп і спрямована на профілактику важких життєвих ситуацій, реабілітацію та адаптацію окремих людей чи груп до нових умов життєдіяльності. Мета соціальної роботи на цьому рівні зводиться до:

- створення спеціалізованих соціальних служб для різних груп населення з метою вирішення типових соціальних і особистих проблем;
- організації комплексних служб підтримки найбільш соціально незахищених (вразливих) груп населення;
- розробки технологій роботи з різними проблемними групами, допомоги їм у процесах соціальної адаптації, реадптації та реабілітації й отримання відчутних соціальних послуг;
- розробка комплексних соціальних програм із розв'язання соціальних проблем конкретної групи населення тощо. [16]

Для даного рівня соціальної роботи підготовка спеціалістів здійснюється або в системі перепідготовки осіб, які вже мають достатній досвід адміністративної або управлінської діяльності, або в рамках таких спеціалізацій, як „Менеджмент соціальної роботи”, „Соціально-правовий захист населення”, „Економіка соціальної сфери” та ін.

Зміст підготовки фахівців цього рівня становлять знання про специфіку життєдіяльності різноманітних соціальних груп, їх потреби і проблеми, додаткові знання про теорію і методи роботи з групою, про формування системи соціального обслуговування населення, про основи соціально-економічної та політичної теорії, про етнічні, соціальні й культурні групи в суспільстві, їх спосіб життя і цінності, проблеми, які в них виникають і т. п.

Мікрорівень соціальної роботи - це та сама сфера практичної психосоціальної діяльності, але вона в більшій мірі представлена індивідуальною роботою з клієнтами.

Основною метою соціальної роботи на даному рівні є:

- збільшення ступеня самостійності клієнта і його здатності контролювати своє життя, самостійно вирішувати проблеми, що виникають у нього в процесі життєдіяльності;
- оптимізація процесів адаптації і реабілітації кожної людини у суспільстві;
- створення оптимальних умов для життя кожної людини, її саморозвитку й самореалізації, формування і збереження у неї почуття власної гідності.

Соціальна робота на цьому рівні спрямована на вирішення таких професійних завдань:

- надання допомоги окремій людині, яка опинилася у важкій життєвій ситуації, шляхом підтримки, консультування, реабілітації або використання інших видів соціальних послуг;

- актуалізація потенціалу самопомоги людей, які опинилися у складній життєвій ситуації, активізація потенціалу власних сил і можливостей конкретної людини;

- здійснення профілактичної роботи із запобігання виникнення факторів, які негативно впливають на життєдіяльність особистості тощо [16, 74].

Кінцевою метою діяльності соціального працівника з конкретним клієнтом є досягнення такого результату, при якому у клієнта відпадає потреба у допомозі соціального працівника.

Підготовка спеціалістів, орієнтованих на „індивідуальні послуги“, включає оволодіння знаннями з теорії особистості, персонології, девіантології, професійної етики, теорій і методів психосоціальної оцінки різних видів і форм втручання соціальних служб в особисте життя клієнтів, діагностики стану і проблем клієнтів, різноманітні типи консультування і т.п.

Діяльність спеціалістів цього рівня ґрунтується на принципах співпраці і розуміння, відкритості і конфіденційності, своєчасної соціальної допомоги і підтримки, пріоритетності профілактики психосоціальних проблем, визнання цінності особистості клієнта і значущості його проблем. У зв'язку з цим важливого значення набуває оволодіння етикою соціальної роботи як основи професійної діяльності, що являє собою „сукупність принципів і правил спілкування і поведінки, моральних норм і приписів, які регулюють відносини між працівниками соціальних служб і клієнтами, між самими соціальними працівниками, а також між соціальними працівниками і службовцями державних і недержавних управлінських структур“ [10, с 381].

Діяльність працівників соціальних служб, незалежно від спеціалізації регламентується принципами, які становлять інваріантний професійний зміст. До цих принципів відносяться:

- активний характер соціальної роботи, зорієнтованої на збереження чи створення умов, які дозволяють залучати до роботи самих клієнтів як суб'єктів дії;

- цільовий характер соціальної роботи, що проявляється у формуванні принципів і положень, правових норм, які забезпечують соціальний захист різних груп населення, у здійсненні заходів з підтримки належних умов життєдіяльності з урахуванням індивідуальних потреб людей;

- превентивний характер соціальної роботи, що передбачає здійснення профілактичних заходів із запобігання девіантної поведінки [17].

Цілком очевидно, що у нашій країні в ситуації економічної кризи і відсутності додаткової матеріальної підтримки соціальних програм, основний акцент буде зроблено на індивідуальну соціальну роботу і, власне,

до неї необхідно готувати спеціалістів, які повинні вміти активізувати потенціал самопомоги кожної конкретної людини.

Аналіз предметної сфери практичної соціальної роботи свідчить про можливість виділення різних напрямів підготовки спеціалістів: від соціального працівника широкого універсального профілю до вузької прикладної спеціалізації. Для оптимального проектування підготовки фахівців необхідно вивчити потенційні робочі місця як на державному, так і на регіональному і місцевому рівнях, у закладах і організаціях соціального захисту населення, а також у приватних і благодійних організаціях.

Соціальна робота в значній мірі обумовлюється *соціально-економічним, політичним, національно-географічним, культурним і духовним аспектами* [1,51]:

1. *Соціально-економічний* аспект обумовлюється умовами життя, доступом до трудової діяльності, системою охорони здоров'я та освіти, системою соціального обслуговування, справедливістю розподілу наявних ресурсів і т.п.

2. *Політичний аспект* відображає взаємозумовленість соціальної політики та соціальної роботи; адже сутність соціальної роботи в значній мірі обумовлюється соціальною політикою держави, яка проявляється в регулюванні відносин у суспільстві в інтересах основних соціальних груп населення.

3. *Національно-географічний аспект*: соціальна робота базується на врахуванні особливостей даного конкретного народу, країни, регіону, місцевості, об'єднання, спільноти чи закладу.

4. *Культурний аспект* - це врахування традицій, переконань, культури окремих країн, народів, спільнот, громад, сімей та окремої людини.

5. *Духовний аспект*: у кожному суспільстві на конкретному етапі його розвитку існує певна система цінностей, які, безсумнівно, мають вплив на сутність і технологічний компонент соціальної роботи.

Як уже зазначалось у попередніх параграфах, соціальна робота є універсальним видом діяльності. Вона вимагає від спеціаліста знань у найрізноманітніших сферах і, що найважливіше, уміння використовувати їх на практиці. У зв'язку з відсутністю державного стандарту із соціальної роботи ми можемо навести лише орієнтовний перелік різноманітних професійних обов'язків соціального працівника.

Обов'язки соціального працівника. Соціальний працівник зобов'язаний:

- виявляти сім'ї та окремих осіб, які потребують соціально-медичної, психолого-педагогічної, матеріальної чи іншої допомоги, охорони морального, фізичного і психічного здоров'я;

- виявляти причини виникнення у них проблем, конфліктних ситуацій (за місцем роботи, навчання, у сім'ї та ін.), сприяти їх вирішенню і надавати соціальну допомогу;

- сприяти різноманітним громадським і державним організаціям і закладам у наданні необхідної соціально-економічної допомоги групам населення, які її потребують;

- надавати допомогу в сімейному вихованні, укладанні трудових договорів про надомну роботу жінкам, які мають неповнолітніх дітей, інвалідам, пенсіонерам;

- проводити психолого-педагогічну та юридичну консультації з питань сім'ї та шлюбу, виховну роботу з неповнолітніми дітьми з девіантною поведінкою;

- виявляти дітей і дорослих, які мають потребу в опікунстві, влаштуванні в лікувальні та навчально-виховні заклади, отриманні матеріальної, соціально-побутової чи іншої допомоги і сприяти їм;

- організовувати громадський захист неповнолітніх правопорушників, виступати (у випадку необхідності) в ролі їх громадського захисника у суді;

- брати участь у роботі зі створення центрів соціальної допомоги сім'ї (всиновлення, опікунство, соціальна реабілітація), притулків, молодіжних, підліткових, дитячих і сімейних центрів, клубів та асоціацій, об'єднань за інтересами та ін.;

- організовувати і координувати роботу з соціальної адаптації та реабілітації осіб, що повернулися з місць позбавлення волі й спеціальних навчально-виховних закладів.

Професійна діяльність соціального працівника характеризується трьома основними підходами до розв'язання проблеми [20, 64-65] :

1. Виховний - роль учителя, консультанта, експерта. Соціальний працівник у таких випадках дає поради, формує навички правильної поведінки, встановлює зворотній зв'язок, застосовує рольові ігри як метод навчання;

2. Фасилітативний - роль помічника, прихильника або посередника у подоланні труднощів чи проблем. Соціальний працівник інтерпретує поведінку клієнта, пояснює ситуацію, що склалася, пропонує та обговорює план подальших дій клієнта, допомагає знайти внутрішні ресурси.

3. Адвокативний - роль адвоката (виступає від імені конкретного клієнта або групи клієнтів), а також помічника тих людей, які не спроможні самостійно захищати свої права. Такого роду діяльність містить допомогу окремим людям у висуненні аргументів, підборі документальних і законодавчих матеріалів.

Функціональний аспект діяльності соціального працівника. Функції соціального працівника - це предметно-інструментальна основа його професійної діяльності. Професійні функції соціального працівника дозволяють уявити структуру функціональних обов'язків як певну суму знань, вмій і навичок, які забезпечують професійну компетентність спеціалістів у практичній роботі. Ми приділяємо цим питанням особливу

увагу тому, що відсутність у студентів чітких уявлень про свої майбутні професійні обов'язки різко знижує мотиваційну функцію процесу навчання. За умови, коли в ході навчання студент чітко пов'язує свою навчальну діяльність із майбутніми функціональними обов'язками, відбувається актуалізація навчальної діяльності, підвищується відповідальність за якість засвоєння.

Аналізуючи функції соціального працівника, вважаємо за необхідне підкреслити різноманітність підходів до їх виділення і класифікації.

Аналіз вітчизняної і зарубіжної літератури [Сидоров В.М., Лавриненко І.М., Мещанкіна І.С.] свідчить про відокремлення двох підходів до характеристики професійної діяльності соціального працівника через аналіз виконуваних ним функцій: *спектральний і процесуальний*.

Спектральний підхід характеризує конкретні рольові дії соціального працівника через спектр виконуваних ним функцій (або функціональний спектр). *Процесуальний* підхід базується на відокремленні функцій соціального працівника як частини процесу його професійної взаємодії з клієнтом, адекватного парадигмі „ визначення проблеми - розробка плану -реалізація намірів - оцінка результату" (за Стівеном Шардлоу).

Український дослідник В.М.Сидоров основні із них об'єднав у два класи: *базові та спеціальні* [11, 53]. До *базових функцій* за цією класифікацією автор відносить: діагностичну (оціночну), прогностичну, корекційну. До *спеціальних*: комунікативну, організаторську, правозахисну, превентивну, психо- терапевтичну, рекламно-пропагандистську, соціально-медичну, соціально-педагогічну, соціально-економічну.

Діагностична функція соціального працівника включає в себе вивчення, аналіз і оцінку клієнтів (індивідів, сімей, груп, спільнот), ступінь і направленість впливу на них соціального середовища і „ставить соціальний діагноз"; дана функція передбачає також і оцінку результатів, досягнутих в процесі соціальної роботи.

Прогностична функція полягає у прогнозуванні соціальним працівником розвитку подій, процесів, які проходять у сім'ї, групі людей, суспільстві і розробці певної моделі соціальної поведінки. Здійснення прогностичної функції вимагає від соціального працівника визначення пріоритетів, тому що проблеми, з якими йому доводиться мати справу, здебільшого багатогранні і вимагають дій за декількома параметрами.

У зарубіжній практиці соціальної роботи прогностична функція соціальних працівників реалізується, як правило, у формі контракту (письмової або усної угоди), яка укладається між соціальним працівником, клієнтом та іншими задіяними особами чи структурами. Контракт здебільшого укладається з метою визначення обов'язків всіх задіяних сторін і деталізації різноманітних аспектів сервісних послуг.

Корекційна функція - російські науковці В.Г. Бочарова і Г.М.Філонов обґрунтують її суть як „конструктивні зміни в соціумі і системі життєзабезпечення людини" [3, 7-8].

Аналіз практики соціальної роботи дозволяє говорити про два рівні реалізації корекційної функції: *конкретний і програмний*. *Конкретний* рівень передбачає задоволення потреб індивідів, груп, спільнот за спеціально розробленою моделлю. Корекційна робота на *програмному* рівні здійснюється шляхом залучення певних груп, спільнот чи прошарків населення до цільових соціальних проектів регіонального, державного або міждержавного характеру. Прикладом корекції на програмному рівні можуть слугувати програми Європейського союзу, „... орієнтовані на молодь, хронічно хворих, мігрантів, етнічні меншини, жінок, осіб, залежних від алкоголю, наркотиків, людей з обмеженими функціональними можливостями. Допомога цим категоріям людей здійснюється в різноманітних формах, включаючи професійне навчання і перекваліфікацію, створення нових робочих місць шляхом відкриття дрібних, у тому числі так званих соціальних підприємств; ... створення умов для незалежного існування людей з обмеженими можливостями, які в іншому випадку змушені були б стати постійними мешканцями закладів інтернатного типу" [8, 69-70].

Комунікативна функція забезпечує змістовий аспект співпраці соціального працівника з потенційним чи реальним клієнтом. Вона полягає у встановленні, продовженні чи припиненні необхідних професійних контактів, обміні інформацією, сприйманні та розумінні іншої людини, формуванні у всіх взаємодіючих сторін позитивної перцепції один до одного.

Реалізація **організаторської функції** полягає в тому, щоб сприяти організації соціальних служб на підприємствах і за місцем проживання, залученню до соціальної роботи волонтерських організацій, громадських об'єднань соціального і соціально-педагогічного спрямування, груп самопомогі, помічників соціальних працівників і направляти їх діяльність на надання різноманітних видів допомоги та соціальних послуг населенню; а також в узгодженні взаємодії всіх учасників і установ, задіяних до обслуговування даного конкретного клієнта, групи чи спільноти при вирішенні конкретної соціальної ситуації чи проблеми.

Правозахисна функція передбачає оволодіння і вміння соціального працівника використовувати весь комплекс законів та арсенал правових актів для захисту прав і підтримки інтересів клієнтів, надання їм допомоги і підтримки, а також „сприяння у застосуванні заходів державного примусу і реалізації юридичної відповідальності осіб, які допускають прямі чи опосередковані протиправні впливи на клієнта" [2, 16]. Вважаємо за доцільне зауважити, що здійснення правозахисної функції соціальним працівником стосується як населення, яке проживає всередині країни, так і його частини, що з певних причин опинилася поза її межами.

Превентивна функція передбачає наукове обґрунтування і своєчасні дії соціального працівника, направлені на попередження і виникнення можливих життєвих колізій чи проблем у окремих індивідів, спільнот, груп ризику; до превентивної функції соціального працівника відноситься збереження, підтримка і захист нормального рівня життя і здоров'я людей; створення оптимальних умов для саморозвитку і самореалізації кожного громадянина суспільства. Цю функцію ще називають запобіжно-профілактичною, соціально-терапевтичною; інколи частину змістового контексту розглядають як окрему **соціально-медичну** функцію.

Психотерапевтична функція — українським дослідником В.М. Сидоровим дана функція визначається як комплексний вербальний і невербальний вплив соціального працівника на когнітивну, емоційну і поведінкову сфери особистості клієнта з метою допомогти йому (клієнту) змінити ставлення до наявних проблем і оточуючого соціального середовища (в інших концепціях дана мета подається як особистісний ріст, самоактуалізація, самовизначення, самовиховання та ін.). Окремі автори, виходячи з міркувань, що психотерапію не можна вважати соціальною роботою, пропонують називати цю функцію **психологічною**, забуваючи при цьому, що „психотерапія може бути змістом соціальної роботи” [7,198]. Таке твердження заслуговує на увагу особливо за умови, якщо йдеться про так звану психотерапію здорових людей, кількість яких, за даними В.Т. Кондратенко і Д.І. Донського, становить не менш як половину пацієнтів психотерапевтів [6, 16].

Рекламно-пропагандистська функція вперше була виділена як окрема функція соціального працівника російським дослідником П.Д. Павленком. Найбільш чітко вона проявляється у поширенні ідей соціального захисту людини, а також у наданні об'єктивної інформації про види соціальних послуг з метою формування попиту на них.

Соціально-педагогічна функція у широкому трактуванні передбачає діяльність соціального працівника і соціального педагога з формування пріоритету цілеспрямованого виховного впливу соціуму на поведінку і діяльність клієнтів. У вузькому трактуванні завдання соціально-педагогічної функції - "виявляти інтереси і потреби людей щодо різних видів діяльності (культурно-відпочинкової, спортивно-оздоровчої, технічної і художньої творчості, туризму) і залучати до роботи з ними різні установи, заклади, товариства, творчі спілки" [13, 122].

Соціально-економічна функція передбачає задоволення матеріальних інтересів і потреб малозабезпечених верств населення. Реалізується вона шляхом надання натуральної та грошової допомоги; визначенні пільг, одноразових компенсацій, здійснення соціально-побутового патронажу. У багатьох країнах світу ця функція є домінуючою в діяльності соціального працівника.

Пропонована типологія постійно доповнюється функціями, які дозволяють детальніше охарактеризувати види практичної соціальної роботи і виявити комплексні професійні вміння. У літературі можна зустріти визначення таких функцій соціального працівника, як *евристична*, суть якої полягає у підвищенні соціальним працівником своєї кваліфікації і професійної майстерності; *системно-моделююча* — визначення характеру, обсягу, форм і методів соціальної допомоги; *активізуюча* — сприяння активізації потенціалу власних можливостей окремої людини, сім'ї та соціальної групи; *дієво-практична* — передбачає діяльність соціального працівника в напрямі поліпшення взаємовідносин між окремими людьми та їх оточенням, консультації з питань соціального захисту тощо [10; 16].

Така гетерогенність діапазону професійних функцій зумовлена, з одного боку, об'єктом соціального впливу, а з іншого - гострим дефіцитом професійно підготовлених соціальних працівників. У зв'язку з цим перелік професійних функцій спеціалістів з соціальної роботи необхідно розглядати скоріше як певну ідеальну модель, а не як перелік обов'язків і вимог до якості підготовки спеціалістів.

У зарубіжній практиці, здебільшого, розрізняють такі функції соціального працівника: адміністративну, організаторську, індустріальну і клінічну, що дозволяє при складанні освітніх програм не тільки краще враховувати специфіку соціальної діяльності, але й чіткіше орієнтувати майбутніх фахівців на виконання певної функції (при обов'язковому знанні інших) і тим самим створювати умови для більш кваліфікованої підготовки до конкретної роботи.

Вважаємо за доцільне зауважити, що динамічність розвитку соціальної роботи в Україні, як правило, привносить суттєві зміни в систему соціального обслуговування, що, в свою чергу, певною мірою змінює характер функцій працівників соціальних служб.

Ця тенденція змін у функціональному компоненті соціальної роботи як виду професійної діяльності обов'язково має бути врахована в процесі проектування програм навчання, оскільки лише за такої умови може бути реалізований прогностичний компонент розвитку цієї професії.

Для успішного виконання окреслених вище функцій соціальний працівник повинен володіти широким колом відповідних професійних знань і умінь:

- мати належну професійну підготовку, володіти глибокими знаннями з теорії і практики соціальної роботи, технології її здійснення, з психології, педагогіки, фізіології, економіки і організації виробництва, законодавства, сучасних інформаційних технологій, методів математичної статистики та ін.;
- володіти достатньо високою загальною культурою, бути широко ерудованою людиною у сфері культури, музики, живопису;

- володіти інформацією про сучасні політичні, соціальні-економічні процеси в суспільстві, бути достатньо поінформованим про різні соціальні групи населення, їх потреби та особливості;
- уміти передбачати наслідки своїх дій, послідовно втілювати у життя цінності професії;
- володіти навичками комунікативного спілкування, наприклад, уміти правильно спілкуватися з важкими підлітками, інвалідами, людьми похилого віку;
- дотримуватися етики професійної поведінки, професійної таємниці, бути коректним у питаннях, що стосуються інтимних аспектів життя клієнтів;
- бути емоційною врівноваженим, готовим до психологічних навантажень, добросовісно виконувати свій професійний обов'язок, не втрачаючи самовладання, доброзичливості та уваги до клієнта;
- уміти приймати рішення у складних, несподіваних ситуаціях, чітко формулювати і грамотно висловлювати свої думки.

Реалії сучасного українського суспільства створюють нові стимули і можливості для зростання ролі професійних соціальних працівників у вирішенні, подоланні або, бодай, пом'якшенні багатьох соціальних конфліктів, соціальних колізій, становленні нової стратифікації українського громадянського суспільства.

Професіоналізм у соціальній роботі. Цілком очевидно, що соціальний працівник зможе виконувати названі вище обов'язки і реалізовувати охарактеризовані вище функції тільки за умови, якщо він буде володіти необхідними знаннями, вміннями і відповідними особистісними якостями, тобто, буде професійно компетентною особистістю.

У зв'язку з цим важливо визначити, що таке **професіоналізм у соціальній роботі**, в чому його суть і фактори формування; чому моральні та етичні якості спеціаліста з соціальної роботи мають бути невід'ємним компонентом його професійної діяльності; в чому специфіка становлення в Україні системи підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації соціальних працівників. Іншими словами, спробуємо визначити, як формується професіоналізм соціальних працівників в Україні, у чому його зміст, суть, з яких елементів він формується та як його можна і потрібно досягати.

Поняття „професіоналізм в соціальній роботі" до цього часу є недостатньо визначеним з огляду на об'єктивні і суб'єктивні чинники. Одні дослідники переконані, що професіоналізм - це ступінь оволодіння соціальним працівником професійними навичками; інші вважають, що „професійна підготовка" і „професійна кваліфікація" - це обов'язкові компоненти професіоналізму; треті додають до цих компонентів „етичні знання" як невід'ємну частину професійної діяльності соціального

працівника; четверті вважають, що професіоналізм у соціальній роботі неможливий без схильності до виконання соціальної роботи, певних задатків до роботи з людьми [12, 362-363].

На початку 90-х рр. різні фахівці намагались дати визначення професіоналізму в соціальній роботі. Кожне з наведених нижче трактувань має свої переваги і право на визнання:

- соціологи здебільшого акцентують увагу на складових професіоналізму, а саме: професійні цінності, способи соціального впливу, професійне покликання, глибока мотивація до професійної діяльності соціального працівника, професійна підготовка, професійна майстерність, професійна культура, професійна спеціалізація, трудові навички, кваліфікація [4; 16; 19];

- психологи, акмеологи більшу увагу звертають на такі аспекти становлення професіоналізму соціальних працівників, як престижність цієї професії, професійна майстерність, соціальна престижність, успішність професійної діяльності, динаміка, етапи, рівні розвитку професіоналізму, знання, вміння, навички професійної діяльності, визначення індивідуально-психологічних властивостей і станів особистості соціального працівника, спрямованість, ієрархія мотивів, ціннісних орієнтацій. На цій основі вони розрізняють три компоненти професіоналізму: професіоналізм власне діяльнісний, професіоналізм власне особистісний, професіоналізм відносно іншого (інших);

- педагоги акцентують увагу на таких пріоритетних, на їх думку, якостях, як мотиваційно-ціннісне ставлення до професії, професійна свідомість і самосвідомість, професійно обумовлені якості та властивості особистості, готовність до професійної діяльності. Педагоги значну увагу приділяють вивченню таких компонентів професійно-особистісного розвитку спеціалістів соціальної роботи, як готовність до розвитку і саморозвитку, самопізнання і самовдосконалення, самоуправління, самокорекція.

Цікавим є досвід зарубіжних колег, які також дають різні тлумачення професіоналізму в соціальній роботі, мають різні уявлення про професійну компетентність соціальних працівників. Наприклад, у США вважається, що професійна компетентність соціальних працівників є результатом інтеграції різних типів компетентності, в тому числі: 1) концептуальної (наукової), 2) інструментальної (володіння базовими професійними навичками), 3) інтегрованої компетентності (здатності поєднувати теорію з практикою). Таке переконання сприяє тому, що в освітніх програмах значна увага приділяється формуванню аналітичної, корекційної та оціночної компетентності [9, 17].

Рада США з освіти у галузі соціальної роботи розробила десять критеріїв компетентності соціального працівника загального профілю. Ця компетентність полягає в наявності таких умінь:

1) виявляти та оцінювати ситуацію, коли вимагається розпочати, посилити, відновити, захистити чи довести до логічного завершення стосунки між людьми або соціальними інститутами;

2) оцінювати проблему, поставлену мету і способи її досягнення, вміти розробити план дій, який сприяє відновленню або розвитку життєвих ресурсів і благополуччя людини;

3) стимулювати індивіда до розв'язання проблем, уникнення стресів, здатності до розвитку;

4) бути посередником між клієнтами та організаціями, структурами, що забезпечують людей ресурсами, послугами і можливостями;

5) ефективно втручатися у процес розв'язання проблем найбільш дискримінованих і вразливих верств населення;

6) сприяти ефективному і гуманному функціонуванню систем, організацій, які забезпечують людей послугами, ресурсами і можливостями;

7) брати активну участь у створенні нових систем послуг, ресурсів і можливостей, враховуючи запити споживачів послуг, прагнути нейтралізувати ті організації, які стали перешкодою для споживачів послуг;

8) оцінювати ступінь втручання і досягнутих змін;

9) постійно оцінювати свій професійний ріст і розвиток шляхом аналізу поведінки і набутих навичок;

10) сприяти вдосконаленню послуг, розвиваючи базу професійних знань і підтримуючи стандарти і етичні норми професії [20, 66-67].

Сутність і традиції становлення і розвитку професіоналізму в соціальній роботі визначаються багатьма чинниками як економічного, соціального, так і психологічного, етичного, культурологічного та іншого характеру. Професіоналізм відображає радикальні зміни ролі соціальної роботи в суспільстві, що сприймається як реакція на негативні зміни, явища в країні. Відомо, що *професія в соціальній сфері* - це готовність до виконання соціально-доцільної діяльності, яка покращує соціальний світ людини і максимально мобілізує потенційні можливості кожної особистості для розв'язання складних проблем, адекватної реакції на зміни в суспільстві та особистому житті.

Зміст професійної діяльності соціального працівника зумовлюється функціями, які він виконує згідно із законами, законодавчими актами і, звичайно, відповідно до розподілу праці в сфері соціального захисту населення, соціальної сфери суспільства в широкому її трактуванні. Професійна діяльність соціального працівника складається із взаємопов'язаних і взаємно доповнюваних особистісних, функціональних і матеріалізованих (речових) компонентів.

Аналізуючи сферу діяльності соціального працівника, необхідно підкреслити, що вона, зумовлюється його спеціалізацією. Нині соціальні працівники спеціалізуються більш, ніж по 20 напрямках. Відповідно до спеціалізації можна виділити групи соціальних працівників, зайнятих,

переважно, управлінською діяльністю (менеджери соціальних служб та органів соціального захисту), контактною соціальною роботою в рамках основних видів соціального обслуговування (соціально-економічні, соціально-медичні, соціально-педагогічні, соціально-психологічні, соціально-правові та соціально-побутові послуги), профілактичною і превентивною профілактичною роботою тощо.

Виходячи із сказаного, можна зробити висновок, що професіоналізм у соціальній роботі обумовлюється високим рівнем знань, умінь і навичок, які постійно підтримуються на належному рівні, та є основою кваліфікованої допомоги людям у розв'язанні їхніх життєвих проблем, досягненні високої якості і результатів праці.

Професіоналізм соціального працівника характеризується наявністю у нього професійного покликання, глибокої мотивації до виконання роботи в різних її модифікаціях, духовно-моральних якостей, нахилів до роботи з людьми, професійної майстерності, об'єктивно-критичного ставлення до своєї діяльності, професійних знань і професійних вмінь, здатності вчитися протягом усього життя, підвищувати рівень своєї професійної компетентності, професійної гідності як соціально-психологічного стану особистості.

Соціальна робота об'єднує в собі і покликання, і професію, тому професіоналізм повинен визначатися ступенем гармонізації цих складових, їх цілісністю і системністю.

Для характеристики професіоналізму соціального працівника науковці рекомендують наступні групи показників [1,51):

- **показники об'єктивного характеру**, які свідчать про те, наскільки людина відповідає вимогам професії, вносить відчутний вклад в практику соціальної роботи;

- **показники суб'єктивного характеру** — дозволяють судити, наскільки професія відповідає вимогам даної особистості, її мотивам, нахилам, прагненням, наскільки людина задоволена своєю професійною діяльністю;

- **результативні показники** - свідчать про адекватність досягнень даного конкретного соціального працівника тим результатам, які очікує сьгодні суспільство у даній сфері професійної діяльності. У сучасній соціальній практиці виділяють два основні види оцінок діяльності працюючих кадрів: а) прямі (оцінки результатів праці) і б) побічні (оцінка діяльності працівників за якістю). Так, наприклад, побічними показниками професіоналізму соціального працівника може служити швидкість і легкість вирішення певних конкретних професійних завдань чи формування певних навичок у клієнтів;

- **процесуальні показники** інформують про те, чи використовує спеціаліст при досягненні своїх результатів сучасні соціальні технології, уміння, особисті якості, наскільки вмів він реалізує різні функціональні ролі (посередника, консультанта, організатора, експерта, адвоката та ін.);

- **нормативно-етичні показники** дозволяють судити, наскільки соціальний працівник засвоїв норми, стандарти професії, чи стали етичні принципи особисто прийнятими; чи керується він у своїй роботі етичними нормами, правилами, прийнятими у світовій і вітчизняній практиці соціальної роботи;

- **критерії наявного рівня розвитку** . Наявний (актуальний) рівень професійного розвитку - це ті результати, які в даний час отримує соціальний працівник в роботі з конкретним клієнтом, сім'єю, спільнотою, організаціями і т.п. Даний рівень найчастіше є предметом вивчення під час атестації;

- **прогностичні показники** — дають інформацію про зону його найближчого розвитку. Це характеристики потенційних можливостей професійного розвитку і саморозвитку професійного соціального працівника, це ті результати і процеси, які тільки намічаються у нього і починають проявлятися;

- **показники здатності до професійного навчання** - це характеристика прагнення соціального працівника до освіти, підвищення рівня своєї професійної кваліфікації, готовності постійно поновлювати теоретичний і прикладний аспекти своєї кваліфікації, вивчати і запозичувати інноваційний досвід своїх колег, проявляти професійну відкритість.

Процес становлення професіоналізму завжди починається з професійної підготовки і виховання фахівців, поетапного формування системи практичних навичок соціальної роботи і професійної майстерності. Без професійної майстерності неможлива успішна організація індивідуальних соціальних послуг з метою розв'язання складних життєвих ситуацій клієнтів і забезпечення соціально-психологічної гармонії в їхньому житті та діяльності.

Професійно-особистісне становлення і розвиток спеціаліста з соціальної роботи передбачає формування професійного покликання, опанування професійною освітою, розвиток і формування професійної майстерності, а також духовно-моральних якостей шляхом саморегуляції і самовдосконалення.

Високий професіоналізм соціальних працівників сприятиме їх вмінню переконати суспільство, державні і громадські структури в необхідності і значущості своєї праці, результативніше вступати в конкурентні відносини на ринку соціальних послуг, демонструючи доцільність, необхідність і переваги свого впливу.

Питання для самостійної роботи і контролю

1. Проаналізуйте сутність соціальної роботи як нового виду соціальної діяльності.
2. Охарактеризуйте структуру професійної діяльності соціального працівника.
3. Назвіть основні підходи до характеристики професійної діяльності соціального працівника.
4. Розкрийте функціональний аспект діяльності соціального працівника. Охарактеризуйте найбільш важливі його функції.
5. Як Ви розумієте питання професійної компетентності соціального працівника? Назвіть основні критерії компетентності.
6. Розкрийте зміст сучасного трактування професіоналізму в соціальній роботі? Проаналізуйте проблему становлення професіоналізму в соціальній роботі, використовуючи нормативно-правові документи, наукову і науково-методичну літературу.
7. Які, на вашу думку, основні методи поліпшення професійної підготовки спеціалістів у сфері соціальної роботи, всіх працівників соціальних служб?

Завдання для самостійної роботи

Проаналізуйте функціональний репертуар соціального працівника на прикладі реалізації програми „*Діти вулиці*”. Вважаємо за доцільне зауважити, що при аналізі необхідно подати практично всі охарактеризовані у параграфі функції.

Додаткова інформація: Програма "Діти вулиці" почала діяти в Україні з 1998 року. „Вулична дитина або вулична молодь - це неповнолітній, для якого вулиця (у широкому трактуванні слова, включаючи незайняте житло, незаселені землі і т.п.) стало його чи її місцем перебування, а також той, хто не має достатнього захисту" — таке визначення вуличних дітей було запропоновано Міжнародною групою неурядових організацій. Спеціалісти поділяють вуличних дітей на дві основні категорії: *діти, які працюють на вулиці і діти, які живуть на вулиці*. Останні, як правило, більшу частину свого часу проводять далеко від своїх сімей або не мають їх взагалі.

Оцінка кількості вуличних дітей в Україні є різною. Проте більшість фахівців схиляються до думки, що в Україні таких дітей нараховується близько 160 тисяч.

Примітка: Додаткову інформацію про проект „Діти вулиці” та про роботу з цією категорією дітей можна одержати в: Методичних рекомендаціях по соціальній роботі з дітьми та молоддю „ Діти вулиці - турбота загальна чи нічия”. - К., 1988. - с 1-13, а також у праці: Сидоров В.Н. Деятельность социального работника: роли, функции и умения. - М.: СТИ МГУС, 2000.

Літэратура

1. *Белинская А.Б.* Основы социальной работы: Учебное пособие. - М.: Социально-технологический институт МГУС, 2001
2. *Бочарова В.Г.* Социальный педагог и социальный работник в России: профессиональные и этические стандарты// Социальная защита человека: региональные модели. - М., 1995
3. *Бочарова В.Т., Филонов Г.М.* Научный статус социальной педагогики и ее отношение к практике. - М., 1994
4. *Зимняя И.Л.* Функционально-ролевой репертуар деятельности социального работника // Функции и роли социальных работников условиях обеспечения адресной системы социальной защиты населения. -М., 1977
5. *Колков В.В.* Методологические аспекты формирования теории работы // Работник социальной службы. 1997. № 1(1)
6. *Кондратенко В.Т., Донской Д.И.* Общая психотерапия: Учебное пособие. - Минск, 1997
7. *Миддлмэн Р., Гольдберг Г.* Социальная работа с группой // Энциклопедия социальной работы. В 3 т. Т.3 - М., 1994
8. *Мэнди Б.* Роль надгосударственных организаций в формировании социальной политики и определении направления развития социальной работы: на примере Европейского Союза // Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / под ред. Ш. Рамон. - М., 1997
9. Обучение социальной работе. Преемственность и инновации / Под ред. Ш. Рамон, Р. Сари: Пер. с англ. / Под ред. Ю. Б. Шапиро. - М., 1996
10. Российская энциклопедия социальной работы. В 2 т. Т.2 - М., 1997
11. *Сидоров В.Н.* Деятельность социального работника: роли, функции и умения. - М.: СТИ МГУС, 2000
12. Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие /Отв. ред. д. и. н., проф. Е. И. Холостова, д.и.н., проф. А. С. Сорвина. - М.: ИНФРА-М. 2001
13. Справочное пособие по социальной работе / Под ред, А.М.Панова, Е.И. Холостовой. - М., 1997
14. Теория социальной работы: Учебник / Под ред. Е. И. Холостовой. - М.: Юристъ, 1998
15. *Топчий Л.В.* Проблемы кадрового обеспечения социальных служб: состояние и перспективы развития. - М., 1997
16. *Топчий Л.В.* Кадровое обеспечение социальных служб: состояние и перспективы развития. - М., 1997
17. *Топчий Л.В.* Проблемы профессионального мастерства специалистов по социальной работе // Работник социальной службы. 1997. №1/1
18. Эффективность социальной работы: Методологический семинар / Сост.-ред. В.В.Колков. - М.:Институт социальной работы, 1998
19. *Шмелева Н.Б.* Становление и развитие социального работника как профессионала. Ульяновск, 1997
20. *Яркина-Смирнова Е.* Профессиональная этика социальной работы: Учебник. - М., Ключ-с, 1998

4.3. ЕТИКА СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

Трудова діяльність людини є найбільш типовим прикладом практичної діяльності, в зв'язку з чим на перший план виходить питання про професійну **етику** - одну з фундаментальних теоретичних основ будь-якої професійної діяльності, науку про професійну мораль, тобто сукупність ідеалів і цінностей, етичних принципів і норм поведінки, які відображають сутність професії та забезпечують взаємостосунки між людьми, що складаються в процесі спільної діяльності. Таким чином, **професійна етика** - це моральна самосвідомість певної професійної групи, її психологія та ідеологія [5].

У практиці повсякденної діяльності професійна етика являє собою сукупність норм поведінки спеціалістів. Норми професійної етики піддаються змінам під дією зовнішніх і внутрішніх, по відношенню до професії, факторів. Вони безпосередньо впливають на поведінку спеціалістів, змушуючи їх діяти певним чином.

Соціальна робота як особливий вид професійної діяльності складається зі специфічної, тільки їй притаманної системи цінностей, що сформувалися в процесі становлення принципів і норм поведінки спеціалістів. Однак як професійна діяльність соціальна робота базується на трьох фундаментальних положеннях - загальнолюдських цінностях [див. дод 1,2]:

1. Повага до людини, визнання її безумовної цінності, незалежно від реальних досягнень і поведінки особистості. «Людина - ціль в самій собі й не може виступати ні для кого як засіб для досягнення інших цілей... Приналежність до роду людського саме вже достоїнство» (Е. Кант).

2. Людина - це унікальна соціальна істота, яка реалізує свою унікальність у стосунках з іншими людьми і залежить від них у розвитку своєї унікальності (З. Битрум).

3. Людині одвічно притаманна здатність до змін, покращання свого життя, зростання, а звідси - прагнення до свободи вибору, прийняття рішень. Без віри у цю здатність неможливо знайти обґрунтування для цілей соціальної роботи, які передбачають можливість зміни на краще, вдосконалення людини і суспільства.

Беручи за основу той факт, що соціальна робота ґрунтується на загальнолюдському досвіді, важливо враховувати такі значущі для особистості моменти:

- право індивідів на підтримку з боку свого найближчого оточення і суспільства в цілому в тих випадках, коли вони потрапляють у складну життєву ситуацію;
- право на поважання власної людської гідності;
- право на самовизначення, якщо це не загрожує власне громадянину та оточуючим;
- право на реалізацію своїх потенційних можливостей і право на помилку як компоненти загального права на самовизначення;
- відповідальність індивіда за свої вчинки.

Саме тому в своїй практичній діяльності соціальні працівники потребують не тільки моральних орієнтирів, які визначають загальний, основний напрям їхньої діяльності, й окремих правил, характерних для повсякденної роботи, без дотримання яких неможливо реалізувати відповідні моральні норми та принципи. Саме тому в етичних нормах соціального працівника відображено основні вимоги і критерії поведінки фахівця, які випливають зі специфічних умов та змісту його діяльності. Професійна етика соціального працівника пропонує пошук резервів, використання різноманітних ресурсів: від соціальних до особистих як самого соціального працівника, так і його клієнтів. Усе це можливо і допустимо лише з соціальною і професійною метою, і ні в якому разі не у вузькокорпоративних чи особистих корисних інтересах.

Основними категоріями етики соціальної роботи є професійні *етичні стосунки, етична свідомість, етичні дії та професійний обов'язок* спеціаліста [2, с. 49].

Етичні стосунки в соціальній роботі виникають у процесі професійної діяльності як сукупність залежностей і зв'язків, що полягають у досягненні суспільного та особистого блага шляхом перебудови системи «людина - середовище». Ці стосунки виникають між соціальними працівниками як членами певного колективу, між соціальними працівниками та клієнтами, між соціальними працівниками та соціальним оточенням клієнтів, між соціальними працівниками та різними установами, організаціями, приватними особами, з якими соціальний працівник вступає у взаємодію з метою надання соціальних послуг. Сюди також можна віднести стосунки, які виникають між інституціями соціальної роботи державної та недержавної форми та державою в цілому і суспільством.

Етичні стосунки в соціальній роботі існують у формі вимог, які висуваються суб'єктами стосунків один до одного з метою виконання професійних обов'язків, моральних принципів, які лежать в основі соціальної роботи, моральних якостей, якими повинен володіти соціальний працівник, постійного самоконтролю спеціалістів у їхній діяльності.

Етична свідомість соціального працівника являє собою відображення його соціального буття і діяльності в процесі професійних стосунків. Це особлива форма усвідомлення спеціалістом соціальної необхідності, яка набуває специфічного морального обґрунтування: поведінка і діяльність розглядаються вже не з точки зору їх необхідності, а з точки зору їх моральної цінності. З огляду на це професійна діяльність соціального працівника виступає через призму власної необхідності та значущості: як можливість реалізувати свої власні моральні настанови.

Етичні дії. Соціальний працівник сприймає свою діяльність з точки зору не тільки загальнолюдських чи професійних цінностей, а й виходячи з власної системи цінностей, власних понять про мораль. Дії соціального працівника поєднують у собі специфічні моральні мотиви його професійної

діяльності. Для соціального працівника, з огляду на його професійні обов'язки, головним змістом професії й важливим кінцевим результатом є задоволення потреб клієнта, розв'язання його проблем. Рішення соціального працівника стосовно тих чи інших дій мають ґрунтуватися на розумінні й знанні того, яку користь отримає клієнт і суспільство в цілому. Дії повинні базуватися на повазі до клієнта та його найближчого оточення з урахуванням його людської гідності та істинного благополуччя.

Етичні принципи соціального працівника

Дотримання розумних інтересів клієнта. Соціальний працівник, розпочинаючи роботу, має піклуватися, передусім, про те, щоб принести найбільшу користь клієнту та суспільству. Соціальний працівник мусить допомогти клієнту визначити пріоритетність проблем, що виникли, а також створити умови для самопомоги клієнту.

Особиста відповідальність соціального працівника за небажані для клієнта та суспільства наслідки його дій. Розробляючи разом із клієнтом алгоритм спільних дій, соціальний працівник, володіючи арсеналом необхідних знань не тільки щодо сутності проблеми клієнта та його потреб, а й щодо можливостей системи соціального захисту для її вирішення, кількості та якості засобів, необхідних для розв'язання проблеми, несе персональну відповідальність за наслідки свого рішення.

Визнання права клієнта щодо прийняття самостійного рішення на будь-якому етапі спільних дій. Визнання цього права клієнта - це вияв поваги до прав людини в цілому. Клієнт як особистість має бути наділений усіма правами людини, в тому числі й правом самостійно визначати свою долю, стиль і спосіб життя, мати власні переконання, погляди. Розпочинаючи роботу з надання соціальної послуги, соціальний працівник з'ясовує не тільки проблеми і потреби клієнта, але і його бачення проблеми, можливі варіанти її розв'язання, кінцевий результат спільних дій. У будь-якому випадку останнє слово залишається за клієнтом, оскільки він має право самостійно вирішувати свою долю на основі власного життєвого досвіду, потреб і світогляду.

Прийняття клієнта таким, яким він є. Соціальний працівник не має права пред'являти до всіх клієнтів однакові вимоги та надавати однакові рекомендації, не враховуючи особистісний фактор та відповідні обставини. Ігнорування цього принципу значною мірою може знизити ефективність подальшої роботи, призвести до втрати довірливих стосунків між соціальним працівником і клієнтом.

Конфіденційність - один із провідних принципів співробітництва між соціальним працівником і клієнтом. Усе, що стосується клієнта, його особистого життя та виниклих проблем, є конфіденційною інформацією. Інформація про клієнта може бути повідомлена третім особам лише з

безпосередньої згоди клієнта та з метою ефективного розв'язання існуючої проблеми.

Доброчливість - основа моральної культури соціального працівника, принцип професійної етики й одна з необхідних умов для налагодження ефективної взаємодії з клієнтом. Доброчливе ставлення до клієнта має спостерігатися на всіх етапах співпраці з ним: від моменту знайомства до етапу обговорення кінцевих результатів спільної взаємодії.

Безкорисливість - необхідний принцип етики соціального працівника. Проявляється, насамперед, у тому, що спеціаліст із соціальної роботи намагається зробити якомога більше для свого клієнта, ніж це обумовлено посадовими інструкціями чи функціональними обов'язками, не сподіваючись на додаткову винагороду.

Чесність і відкритість у взаємостосунках соціального працівника та клієнта є однією з основ взаємної довіри та поваги, що значною мірою впливає на формування між ними партнерських стосунків. Соціальний працівник не має права приховувати від клієнта інформацію, навіть із негативним забарвленням, а навпаки, він повинен, у делікатній формі повідомляти про результати дій, разом аналізувати причини невдач і визначати шляхи щодо найбільш ефективних дій і результатів.

Повнота інформування клієнта про заплановані заходи необхідна для активізації особистості клієнта: він має бути повноправним суб'єктом процесу прийняття рішення, а не пасивним об'єктом впливу.

Відсутність упереджень по відношенню до клієнта - необхідна умова для налагодження партнерських стосунків з ним. Розпочинаючи роботу з клієнтом, соціальний працівник мусить пам'ятати, що кожна людина неповторна і має своє власні погляди, переконання, ідеї, інтереси, думки. Навіть якщо погляди та переконання клієнта повністю суперечать поглядам і переконанням соціального працівника, він має тактовно викласти свою точку зору, не наполягаючи на неї [2, с 60-66].

Особистісні та моральні якості соціального працівника. Соціальна робота належить до таких видів професійної діяльності, де не тільки професійні знання, вміння та навички, а насамперед особистісні якості спеціаліста значною мірою визначають ефективність та успішність роботи. Стиль поведінки соціального працівника, зумовлений сукупністю його особистих якостей, ціннісних орієнтацій, інтересів, також значною мірою впливає на систему стосунків, які він формує не тільки з клієнтом, а й з колегами по роботі.

Чесність - необхідна якість соціального працівника. Соціальний працівник не може створювати ілюзій у клієнта щодо можливих шляхів допомоги. Якщо з огляду на об'єктивні причини соціальний працівник не впевнений у позитивному кінцевому результаті, він повинен попередити про це клієнта, щоб у подальшому не викликати нарікань з його боку.

Совість соціального працівника проявляється як моральна відповідальність за свою поведінку, вчинки. Совість виконує функцію регулятора поведінки як у професійному плані так, і в особистих вчинках: своєрідна пересторога від формального підходу в процесі професійних дій.

Об'єктивність соціального працівника полягає у беземоційному ставленні до клієнта та його індивідуальних якостей.

Справедливість має постійно супроводжувати взаємини між клієнтом і соціальним працівником. Соціальний працівник як людина може мати свої уподобання, симпатії та антипатії, однак вони аж ніяк не повинні домінувати у взаємостосунках із клієнтом. Які б емоції та почуття не викликав клієнт у соціального працівника, ставлення до нього має базуватися на доброзичливості, повазі та розумінні. Справедливість - важлива моральна якість і у взаємостосунках із колегами: оцінка діяльності колег має враховувати об'єктивні та суб'єктивні фактори і ні в якому разі не перебільшувати або применшувати заслуги й недоліки колег.

Тактовність - це якість, яка передбачає вміння соціального працівника додержуватись міри, визначених моральних норм. Вміння врахувати обставини, наслідки своїх вчинків, важливість прийнятих рішень має бути зумовлена професійним тактом соціального працівника, сформованим на основі тактовності як особистісної якості.

Уважність і спостережливність необхідні соціальному працівникові в його практичній діяльності. Саме ці якості дозволяють йому враховувати найменші зміни у настрої, самопочутті клієнта, що значною мірою позитивно вплине на подальшу роботу, дозволить скоригувати обраний план дій.

Терпимість - обов'язкова умова не тільки ефективної роботи з клієнтом, а й важлива особистісна якість соціального працівника. Терпимість проявляється у прийнятті клієнта таким, яким він є: з його інтересами, нахилами, сильними та слабкими сторонами, певним способом життя. Однак це не означає, що соціальний працівник має заохочувати дії та вчинки клієнта, які йдуть у супереччя суспільним нормам чи можуть негативно впливати на життєдіяльність як клієнта, так і його оточення.

Витримка та стриманість - якості особистості соціального працівника, без яких неможлива його професійна діяльність. Досить часто у своїй роботі соціальний працівник має справу з клієнтами, які знаходяться у складній життєвій ситуації, що супроводжується різними емоційними станами. Неадекватні емоційні реакції клієнта можуть провокувати аналогічні й у соціального працівника. Однак специфіка його роботи передбачає вміння стримано реагувати на подібні емоційні прояви з метою надання клієнту ефективної допомоги.

Любов до людей - без цієї якості соціальний працівник ніколи не зможе налагодити партнерські стосунки з клієнтом. Спілкуючись із клієнтом, соціальний працівник мусить розгледіти у нього позитивні якості, намагатися змінити у клієнта думку про самого себе і таким чином сприяти

позитивній трансформації особистості. Саме такий підхід дозволить згодом змінити на краще і життєву ситуацію клієнта.

Самокритичність - невід'ємна якість соціального працівника. Вміння аналізувати свої вчинки, професійну діяльність, бачити помилки та шляхи їх подолання допомагає соціальному працівникові самовдосконалюватись у своїй професійній діяльності.

Адекватна самооцінка необхідна соціальному працівникові, оскільки значною мірою визначає ефективність його роботи. Соціальний працівник повинен адекватно оцінювати свої можливості та здібності: завищена самооцінка може призвести до самовпевненості, яка, в свою чергу, може стати причиною помилок і негативних наслідків; занижена самооцінка, навпаки, може викликати невпевненість у професійних діях і вчинках.

Терпіння також необхідне соціальному працівникові, оскільки у своїй діяльності він стикається з різними типами клієнтів, багато з яких є важкими у спілкуванні. Для соціального працівника є важливим дати клієнту шанс відкоригувати свої негативні емоції та почуття, спрямувавши їх у конструктивне русло з метою позитивної мотивації на подальшу співпрацю.

Комунікабельність - важлива якість соціального працівника. Від його комунікативних здібностей залежить в цілому успіх всієї діяльності: саме спілкуючись із клієнтом, соціальний працівник має змогу дізнатися про його проблеми, очікування та надії; завдяки спілкуванню можна виробити план спільних дій, вчасно скоригувати можливі шляхи роз'язання проблеми, спрогнозувати очікувані результати. Спілкуючись із колегами, соціальний працівник отримує новий досвід роботи, відповіді на важливі запитання тощо.

Оптимізм соціального працівника - це джерело впевненості у соціальній справедливості, здатності людини до постійного саморозвитку і самовдосконалення.

Сила волі соціального працівника - це свідомо вольова спрямованість на виконання об'єктивно необхідних дій, здатність адекватно оцінювати перешкоди, доводити розпочату справу до логічного завершення як умова усвідомлення свого професійного обов'язку. Саме сила волі соціального працівника може допомогти клієнту повірити у свої власні сили і можливості, переглянути свої життєві переконання й тим самим підвищити свій особистий потенціал і соціальну активність.

Емпатія - здатність соціального працівника розуміти свого клієнта і співчувати йому, дивитись на ситуацію його очима. Ця якість розвивається в міру набуття життєвого та професійного досвіду.

Прагнення до самовдосконалення має проявлятися у постійному бажанні соціального працівника до професійного зростання, вдосконалення практичних умінь і навичок, здобуття нових теоретичних знань, духовного та морального розвитку.

Творче мислення - невід'ємна характеристика соціального працівника. Соціальна робота хоч і має заздалегідь визначену класифікацію стандартних положень, однак не має цілком однакових ситуацій та ідентичних випадків. Кожне звернення - це унікальний випадок, і для соціального працівника важливо приймати рішення саме з огляду на конкретну ситуацію, спираючись на свою професійну інтуїцію. Відсутність творчого підходу в роботі може негативно позначитись на стосунках із клієнтом, а іноді й дискредитувати професію соціального працівника [2, с 84-93].

З урахуванням етичних принципів і вимог до особистих якостей соціальних працівників було розроблено практичні поради. Головні з них такі:

- насамперед, зберігайте перспективу, володійте інформацією щодо вашої компетенції, а також відомостями про речі, які є поза вашою компетенцією;
- чітко усвідомлюйте, хто ви і для чого дієте;
- зберігайте професійну дистанцію. Це означає будьте реалістичним, але відвертим, поважливим до клієнта;
- пам'ятайте про відмінність між дружніми і професійними стосунками. Соціальні працівники не є друзями своїх клієнтів і не можуть ними бути. Стосунки між ним і клієнтом обмежені в часі й мають для соціального працівника конкретну мету: якісне виконання своєї роботи, досягнення певних цілей тощо;
- знайте, що важлива якість соціального працівника - здатність залишатися поруч із кимось у біді або в кризі, не руйнуючись від цієї кризи або від емоцій, що виявляє клієнт;
- пам'ятайте, що професійна межа - поняття динамічне; важливо мати особистий простір. Деякі люди можуть із задоволенням тісно спілкуватися з іншими людьми, а інші представники навіть тієї ж самої культури можуть вважати це нестерпним [4, с 41].

Деякі практичні поради можуть розглядатися як перші кроки до систематизації етичних принципів і норм.

Серед нагальних питань сучасного етапу розвитку соціальної роботи в Україні актуалізувалась потреба у розробці та прийнятті "Етичного кодексу", що сприятиме переходу фахівців із соціальної роботи на новий якісний рівень й відповідатиме міжнародним стандартам й вимогам до даної сфери професійної діяльності.

Перший крок на шляху до розробки «Етичного кодексу соціального працівника» був зроблений наприкінці 2000 року на семінарі "Стандарти соціальної роботи і програми підготовки фахівців соціальної сфери в Україні», що проводився у місті Тернополі на базі Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка в рамках проекту «Соціальна освіта в Україні» за ініціативою Української асоціації

соціальних педагогів і спеціалістів із соціальною роботи при підтримці Християнського дитячого фонду, Міжнародної Федерації соціальних працівників, Дирекції Швейцарії з питань розвитку і співробітництва.

В обговоренні питань брали участь понад 30 науковців й практиків з різних регіонів України, а також представники зарубіжних країн. Група розробників керувалася тим, що етична компетенція соціальних працівників є необхідною складовою соціальної практики в будь-якій організації, незалежно від її підпорядкованості. Фахова діяльність соціальних працівників не піддається попередній формальній регламентації, не вміщується й не може бути повністю передбачена в службових, посадових інструкціях. З урахуванням цього особливого значення набувають етичні норми, якими мають керуватися соціальні працівники у процесі своєї роботи. Дотримання етичних норм і вимог на практиці забезпечують якість соціальних послуг, гарантують безпеку клієнту, громаді, суспільству. Крім цього, самі соціальні працівники завдяки наявності професійного етичного кодексу отримують інструмент для забезпечення необхідного загального рівня фаховості, змогу застосовувати відповідні санкції до порушників аж до їх професійної дискваліфікації.

Запропонований для обговорення на семінарі варіант «Етичного кодексу соціальних працівників України» враховував положення і вимоги документа «Етика соціальної роботи: принципи і стандарти», що був ухвалений Міжнародною федерацією соціальних працівників (МФСП) на конференції в Коломбо (Шрі Ланка, 6-8 липня 1994 року) [див. додаток 1]. При цьому укладачі «Етичного кодексу соціальних працівників України» вважали за доцільне розглядати його як нормативний документ для всіх спеціалістів соціальної сфери (соціальних працівників, соціальних педагогів, спеціалістів центрів соціальних служб для молоді, спеціалізованих центрів соціальних послуг).

Проект Етичного кодексу було надруковано в журналі «Практична психологія та соціальна робота» (№9-10, 2002 р.). Після аналізу надісланих на адресу редакції журналу рекомендацій та обговорення надрукованого варіанту на конференціях Всеукраїнської громадської організації "Ліга соціальних працівників України", Благодійної організації Фонд соціальної роботи, семінарі щодо підсумків реалізації проекту "Соціальна освіта в Україні" до кодексу були внесені відповідні зміни. Головне - було уточнено назву кодексу ***"Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи України"***, що дало можливість розширити круг фахівців, які керуватимуться цим документом. Остаточний варіант кодексу було прийнято на Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна робота в Україні на початку XXI століття : проблеми теорії і практики» (2002 р.), яка була проведена за ініціативою Державного центру соціальних служб для молоді, та на загальних зборах Української асоціації соціальних педагогів і спеціалістів із соціальної роботи в рамках конференції щодо

результатів впровадження партнерського проекту "Соціальна освіта в Україні" (2003 р.).

Затверджений текст Українського етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи оприлюднено в різних формах видань. Це створило можливість для клієнтів, засновників організацій із соціальної роботи, безпосередньо соціальним працівникам, представникам інших професійних груп і широкому колу громадян розраховувати на дотримання фахівцями єдиних етичних положень, що означатиме просування на шляху до інтеграції України в міжнародний простір соціальної роботи.

Питання та завдання для самостійної роботи і контролю

1. Назвіть необхідні компоненти професійної етики соціального працівника.
2. Опишіть основні принципи етики соціального працівника.
3. З якими, на вашу думку, морально-етичними проблемами у своїй професійній діяльності стикається соціальний працівник?
4. У додатках 1-2 подано тексти міжнародного Етичного кодексу соціальних працівників ("Етика соціальної роботи: принципи та стандарти") та "Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України". Проаналізуйте дані матеріали та визначте етичні норми соціального працівника.

Література

1. *Белинская А. Б.* Основы социальной работы: Учеб. пособие. - М., 2001.-228 с.
2. *Медведева Г. П.* Этика социальной работы: Учеб. пособие для студентов высших учеб. заведений. - М., 1999. - 208 с.
3. Социальная работа: теория и практика: Учеб. пособие / Отв. ред. Е. И. Холостова, А. С. Сорвина. - М., 2001. - 427 с.
4. Соціальна робота в Україні: перші кроки / за ред. В. Полтавця. - К., 2000.-236 с.
5. *Федоренко Е. Н.* Профессиональная этика. - К., 1983.
6. «Етичний кодекс соціальних працівників України» / ж. «Практична психологія та соціальна робота». 2002. - № 9-10. - с. 85-87. *Проект.*
7. Этика социальной работы: Материалы методологического семинара. - М., 2000. - 204 с.

ЕТИКА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ: ПРИНЦИПИ І СТАНДАРТИ¹

*Ухвалено Міжнародною федерацією соціальних працівників (МФСП)
Коломбо, Шрі Ланка, 6—8 липня 1994 року*

1. Вступ

Етична обізнаність є необхідною складовою професійної практики будь-якого соціального працівника. Його вміння поводитися етично є важливим аспектом якості послуг, які він надає клієнтам.

МФСП сприяє дискусіям і роздумам з етичних проблем серед соціальних працівників, асоціацій та країн — членів цієї Федерації.

Основою подальшого розвитку роботи МФСП з питань етики є наукова праця "Етика соціальної роботи: принципи і стандарти", яка складається з двох документів: Міжнародної декларації етичних принципів соціальної роботи і Міжнародних етичних стандартів соціальних працівників. Ці документи являють собою головні етичні принципи професії соціального працівника, рекомендують методи знаходження рішень за умов етичної дилеми, розглядають питання взаємозв'язку соціальних працівників із клієнтами, колегами та іншими особами, залученими до цієї сфери. Ці документи постійно використовують, переглядають й удосконалюють.

2. Міжнародна декларація етичних принципів соціальної роботи

2.1. Вступ

МФСП визнає за необхідне декларування етичних принципів, якими слід керуватися у розв'язанні етичних проблем, що виникають у процесі соціальної роботи.

Цілі Міжнародної декларації етичних принципів

1. Формування низки головних принципів соціальної роботи, які можна адаптувати до культурного й соціального оточення.
2. Визначення сфер етичних проблем у практичній роботі соціального працівника (далі — проблемні сфери).
3. Формування настанов для вибору методів розв'язання етичних проблем (далі — методи розв'язання етичних проблем).

Дотримання положень Міжнародної декларації етичних принципів

Міжнародна декларація етичних принципів передбачає, що як колективні, так і індивідуальні члени МФСП дотримуються принципів, сформульованих у цій Декларації. МФСП припускає, що кожний

¹ Соціальна політика і соціальна робота. - 1998. - №4. - С 68-75.

колективний член допомагає своїм членам визначати й розв'язувати етичні проблеми в своїй практичній роботі. Колективні й індивідуальні члени МФСП можуть повідомити Виконавчий комітет про будь-якого колективного члена, якщо він не дотримується таких принципів. Національні асоціації, які зазнають труднощів у дотриманні цих принципів, повинні повідомити про це Виконавчий комітет МФСП. Виконавчий комітет може примусити колективного члена виконувати умови й цілі Декларації етичних принципів, якщо той їх ігнорує. Якщо цього буде недостатньо. Виконавчий комітет може наступним кроком запропонувати тимчасово відсторонити або виключити з членів таку асоціацію.

Міжнародна декларація етичних принципів має бути оприлюднена. Це дає можливість клієнтам, роботодавцям, професійним працівникам інших галузей та широким масам очікувати дотримання етичних принципів соціальними працівниками.

Ми вважаємо нереальним створення детального переліку етичних стандартів для колективних членів через різницю в законодавстві, культурі та державному устрої країн-членів.

2.2. Принципи

Соціальні працівники діють на благо людини, якщо чітко дотримуються таких головних принципів.

2.2.1. Кожна людина є унікальною цінністю, на яку слід зважати і ставитись з повагою.

2.2.2. Кожна людина має право на самореалізацію такою мірою, щоб це не утискувало таке ж право інших людей, і зобов'язана робити внесок у добробут суспільства.

2.2.3. Кожне суспільство, незалежно від устрою, повинно функціонувати так, щоб забезпечити максимальні блага для всіх своїх членів.

2.2.4. Соціальні працівники віддані принципам соціальної справедливості.

2.2.5. Соціальні працівники зобов'язані присвятити здобуті знання й навички наданню допомоги окремим особам, групам людей, общинам і суспільствам в їх розвитку та розв'язанні конфліктів як поміж собою, так і в стосунках із суспільством та наслідків цих конфліктів.

2.2.6. Передбачено, що соціальні працівники повинні надавати якомога кращу допомогу будь-кому, хто потребує допомоги та поради, не маючи несправедливих обмежень щодо статі, віку, працездатності, расової приналежності, соціального класу, походження, релігії, мови, політичних переконань або сексуальної орієнтації.

2.2.7. Соціальні працівники поважають головні права людини, осіб та груп людей відповідно до Міжнародної декларації прав людини Організації Об'єднаних Націй та інших міжнародних конвенцій, що впливають з цієї Декларації.

2.2.8. Соціальні працівники ставляться з повагою до принципів приватного життя, конфіденційності та відповідального використання інформації в своїй професійній роботі. Соціальні працівники поважають виправдану конфіденційність навіть тоді, коли законодавство їхньої країни суперечить цій вимозі.

2.2.9. Передбачено, що соціальні працівники повинні повною мірою співпрацювати зі своїми клієнтами заради інтересів останніх, водночас віддаючи належну повагу інтересам інших людей. Клієнтів усіляко заохочують до участі в роботі, й вони повинні бути поінформовані про можливі ризики й переваги запропонованого напрямку дій.

2.2.10. Соціальні працівники, звичайно, очікують, що клієнта нестимуть відповідальність спільно з ними за визначення плану дій, спрямованих на зміну їхнього життя. До примусу, який може бути необхідним для розв'язання проблем однієї сторони за рахунок інтересів іншої, слід удаватися тільки після ретельної, виваженої оцінки претензій конфліктуючих сторін. Соціальні працівники повинні звести до мінімуму застосування правового примусу у розв'язанні проблем клієнта.

2.2.11. Соціальна робота не сумісна з прямою або непрямою підтримкою осіб, груп індивідів, політичних сил або силових структур, які використовують тероризм, тортури та інші заходи, спрямовані на пригноблення людей.

2.2.12. Соціальні працівники приймають етично обґрунтовані рішення й дотримуються їх, віддаючи належну повагу положенням Міжнародної декларації етичних принципів МФСП, а також положенням Міжнародних етичних стандартів соціальних працівників, ухвалених їхньою професійною асоціацією.

2.3. Проблемні галузі

2.3.1. Проблемні галузі, тобто галузі, де виникають етичні проблеми, не обов'язково є загальними для всіх через різницю в культурі та державному устрої країни. Кожна національна асоціація заохочується до проведення дискусій з метою з'ясування важливих питань і проблем, які є характерними для цієї країни. Проте існують і загальновизнані проблемні галузі.

1) Коли випробовування лояльності соціального працівника виявляється на межі конфліктуючих інтересів:

- самого соціального працівника і клієнта;
- окремих клієнтів та інших людей;
- між конфліктуючими інтересами груп клієнтів;
- груп клієнтів і рештою суспільства;
- систем/закладів і груп населення;
- систем/закладів/роботодавців і соціальних працівників;
- різних груп професіоналів.

2) Коли соціальні працівники працюють і як помічники, і як контролери.

Зв'язок між цими двома протилежними аспектами соціальної роботи вимагає пояснення, яке ґрунтується на чіткому виборі цінностей, для того, щоб уникнути плутанини мотивів або відсутності ясності в мотивах, діях і наслідках дій. Щодо ролі соціальних працівників у державному контролі громадян, то вони зобов'язані пояснити етичне значення цієї ролі й те, до якої міри така роль прийнятна стосовно головних етичних принципів соціальної роботи.

3) Обов'язок соціального працівника щодо захисту інтересів клієнта легко вступає у конфлікт з вимогами до ефективності й корисності.

Ця проблема стає важливою після впровадження й використання інформаційної технології в галузях соціальної роботи.

2.3.2. Принципи, викладені в розділі 2.2., повинні завжди бути підставою будь-яких висловлюваних міркувань або вибору, зробленого соціальним працівником при розв'язанні проблеми.

2.4. Методи розв'язання проблем

2.4.1. Національні асоціації соціальних працівників зобов'язані розглядати етичні проблеми так, щоб їх можна було обговорити й спробувати розв'язати під час колективних дискусій в організації. Такі дискусії повинні давати змогу окремим соціальним працівникам обговорювати, аналізувати й розглядати ці проблеми спільно з колегами, іншими експертними групами й сторонами, яких стосуються ці питання. Крім того, такі дискусії повинні давати можливість соціальному працівнику отримувати консультації від колег та інших фахівців. Обговорення й аналіз етичних питань завжди повинні бути скеровані на створення нових можливостей їх розв'язання.

2.4.2. Колективні члени повинні встановлювати і/або пристосовувати етичні стандарти до різних сфер діяльності, особливо до тих галузей, де виникають складні етичні проблеми, а також до тих, де етичні принципи вступають у конфлікт із відповідним законодавством країни або політикою органів влади.

2.4.3. Коли етичні засади закладають як настанову в практичній роботі соціального працівника, то обов'язком асоціацій є допомога окремим соціальним працівникам в аналізі й розгляді етичних проблем на підставі:

- 1) головних принципів Декларації (розділ 2.2.);
- 2) етичного/морального й політичного контексту дії, тобто аналізу цінностей і сил, які складають рамкові умови дії;
- 3) мотивів дії, тобто відстоювання вищого рівня усвідомлення цілей і намірів, на підставі яких соціальний працівник може розглядати перебіг дії;

4) характеру дії, тобто допомоги в аналізі морального змісту дії, наприклад, використання примусу на противагу добровільному співробітництву, опіки на противагу співучасті і т.д.;

5) наслідків, які може мати дія на різні групи, тобто аналізу наслідків різних способів дії для всіх залучених сторін як на короткотерміновій, так і на довготерміновій підставі.

2.4.4. Колективні члени несуть відповідальність за стимулювання дискусій, навчання й дослідження етичних питань.

3. Міжнародні етичні стандарти соціальних працівників

(Цей розділ ґрунтується на положеннях Міжнародного морального кодексу професійних соціальних працівників, ухваленого МФСП 1967 року, але не включає етичні принципи, оскільки зараз вони містяться в новій окремій Міжнародній декларації етичних принципів соціальної роботи в розділі 2.2.)

3.1. Вступ

Соціальна робота виходить із різних гуманістичних, релігійних та демократичних ідеалів і філософських теорій і є універсальною можливістю задоволення людських потреб, які виникають унаслідок взаємодії особи й суспільства, а також розвитку потенціалу людини. Професійні соціальні працівники віддані справі служіння людині заради її добробуту й реалізації її можливостей; розвитку й використанню знань з поведінки людини й соціальної поведінки; розвитку ресурсів, які б відповідали індивідуальним, груповим, національним і міжнародним потребам і прагненням; досягнення соціальної справедливості. Виходячи з Міжнародної декларації етичних принципів соціальної роботи, соціальний працівник зобов'язаний визнавати стандарти етичної поведінки.

3.2. Загальні стандарти етичної поведінки

3.2.1. Намагатися зрозуміти всіх клієнтів і кожного окремо, з'ясувати чинники, які впливають на поведінку й пропоновану послугу.

3.2.2. Підтримувати й розвивати цінності, знання і професійні методи соціальної роботи, утримуючись від будь-якої поведінки, яка заважає професійній роботі.

3.2.3. Визнавати професійні й особистісні обмеження.

3.2.4. Заохочувати використання відповідних знань і навичок.

3.2.5. Застосовувати відповідні методи в розвитку й закріпленні знань.

3.2.6. Робити внесок у розробку програм, спрямованих на поліпшення якості життя в суспільстві.

3.2.7. Визначати й пояснювати соціальні потреби.

3.2.8. Визначати й пояснювати основу й характер індивідуальних, групових соціальних проблем, проблем у громадах, національних і міжнародних соціальних проблем.

3.2.9. Визначати й пояснювати зміст роботи професійного соціального працівника.

3.2.10. З'ясовувати, чи були здійснені публічні заяви або якісь дії на індивідуальній підставі, чи соціальний працівник виступає від професійної організації, асоціації, відомства чи іншої групи.

3.3. Стандарти поведінки соціального працівника стосовно клієнтів

3.3.1. Брати головну відповідальність за виявлених клієнтів, але в рамках обмежень, встановлених етичними вимогами.

3.3.2. Підтримувати право клієнта на взаємостосунки, які ґрунтуються на довірі, на приватне життя й конфіденційність, на відповідальне використання інформації. Збір і спільне використання інформації належать до функцій професійних послуг, при цьому клієнта інформують щодо необхідності такої інформації й мети її використання. Інформацією не користуються без попередньої згоди з клієнтом, за винятком випадків, коли клієнт не може нести відповідальність за свої вчинки або якщо це може серйозно зашкодити іншим. Клієнт має доступ до записів соціального працівника та інформації, яка його стосується.

3.3.3. Визнавати й поважати наміри клієнтів, їхню відповідальність, а також особистість. Професійні служби повинні допомагати всім клієнтам рівною мірою брати на себе відповідальність за особисті дії. Якщо неможливо надати професійну послугу на таких умовах, то клієнтів потрібно сповістити про це таким чином, щоб залишити за ними свободу дії.

3.3.4. Допомогати клієнту — індивіду, групі, громаді або суспільству — в самореалізації й максимальному використанні свого потенціалу за умови поваги до прав інших. Соціальні служби повинні надавати клієнту допомогу у зрозумінні й використанні послуг для підтримки його законних бажань та інтересів.

3.4. Стандарти стосунків соціального працівника з установами й організаціями

3.4.1. Працювати і/або співпрацювати з тими установами й організаціями, політика та діяльність яких скеровані на адекватне надання послуг і стимулювання професійної практики відповідно до етичних принципів МФСП.

3.4.2. Відповідально виконувати встановлені обов'язки й завдання установ або організацій, робити внесок у розробку реальної політики, методології і практики з метою створення кращих стандартів і досягнення кращих результатів.

3.4.3. Нести максимальну відповідальність перед клієнтом, виступати з ініціативою щодо бажаних змін політики, методології Д й практики через відповідні установи та організації. Якщо необхідні цілі не досягнуто після того, як усі засоби було вичерпано, ініціювати звернення до вищих органів влади або громадськості, зацікавленої у розв'язанні проблеми.

3.4.4. Забезпечити професійну звітність перед клієнтом та громадою стосовно ефективності й продуктивності роботи шляхом періодичних оглядів послуг, що надаються.

3.4.5. Використовувати всі можливі етичні засоби для припинення неетичної діяльності, якщо політика, методи й практика прямо суперечать етичним принципам соціальної роботи.

3.5. Стандарти поведінки соціального працівника стосовно колег

3.5.1. Визнавати освіченість, професійну підготовку й ефективність роботи колег і фахівців інших галузей, розширяти співробітництво з ними, яке може сприяти ефективності послуг.

3.5.2. Визнавати різні точки зору й практичний досвід колег із соціальної роботи та інших фахівців, висловлюючи критичні зауваження в коректній формі.

3.5.3. Використовувати й створювати можливості для обміну знаннями, досвідом та думками з колегами, фахівцями інших галузей, а також волонтерами з метою взаємного вдосконалення.

3.5.4. Звертати увагу відповідних організацій на будь-які порушення професійної етики і стандартів у межах і поза межами професійних обов'язків і забезпечувати належне залучення до цієї діяльності відповідних клієнтів.

3.5.5. Захищати колег, якщо з ними чинять несправедливо.

3.6. Стандарти професії соціального працівника

3.6.1. Зберігати цінності, етичні принципи, знання й професійні методи соціальної роботи, сприяти їх уточненню й удосконаленню.

3.6.2. Дотримуватися професійних стандартів у роботі й удосконалювати їх.

3.6.3. Захищати професію від несправедливої критики й працювати над утвердженням ідеї про необхідність професійної практики.

3.6.4. Піддавати конструктивній критиці професію соціального працівника, її теорії, методи й практику.

3.6.5. Стимулювати розробку нових підходів і методик, необхідних для розв'язання як нових, так і вже існуючих проблем.

ЕТИЧНИЙ КОДЕКС СПЕЦІАЛІСТІВ ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ УКРАЇНИ

Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи (соціальних працівників і соціальних педагогів) України - це документ, який націлює на здійснення соціальної роботи в багатьох функціональних сферах із метою розвитку потенціалу та можливостей особистості, а також і задоволення людських потреб.

В Етичному кодексі спеціалістів із соціальної роботи України визначено положення, які є для фахівців принциповими орієнтирами з питань професійної діяльності, виконання службових обов'язків, організації взаємодії з клієнтами. У документі визначено шляхи розв'язання моральних проблем та прийняття найбільш адекватного професійного рішення в етичних питаннях.

В основу Етичного кодексу спеціалістів із соціальної роботи України покладений вітчизняний досвід і міжнародні етичні принципи й стандарти соціальної роботи, що визначені на загальних зборах Міжнародної Федерації соціальних працівників (IFSW) у м. Коломбо (Шри-Ланка) 6-8 липня 1994 р.

Етичний кодекс спеціалістів із соціальної роботи України містить:

- етичні принципи діяльності спеціалістів із соціальної роботи (перелік базових етичних ідей і традицій, що стають підґрунтям для прийняття етичного рішення в соціальній роботі);
- норми етичної поведінки спеціалістів із соціальної роботи (основа професійної діяльності).

1. Етичні принципи діяльності спеціалістів із соціальної роботи

1.1. Поважання гідності кожної людини. Кожна людина є неповторною та унікальною, що необхідно враховувати соціальним працівникам, не допускаючи жодного прояву зневаги до особистості. Кожна людина має право на самореалізацію, яка не призводить до порушення подібних прав інших людей. Соціальна робота є несумісною з прямим чи опосередкованим примусом клієнтів до будь-яких дій, навіть на користь клієнта або його близького соціального оточення.

1.2. Пріоритетність інтересів клієнтів. Спеціалісти із соціальної роботи спрямовують усі свої зусилля, знання та навички на допомогу окремим громадянам, сім'ям, групам, спільнотам та громадам для їх удосконалення, а також з метою розв'язання виниклих конфліктів та подолання їх наслідків.

1.3. Толерантність. Спеціалісти із соціальної роботи є толерантними до різних емоційних проявів клієнтів, мають належний рівень професійної

підготовки, за будь-яких обставин зберігають рівновагу, терпимість. Спеціалісти із соціальної роботи приймають проблеми й обставини клієнтів незалежно від їхнього способу життя, поведінки, соціального й національного походження, статі тощо.

1.4. Довіра та взаємодія у вирішенні проблем клієнта. Спеціалісти із соціальної роботи співпрацюють з клієнтами, намагаючись розв'язувати будь-які завдання, з якими вони стикаються, найкращим чином з метою задоволення інтересів клієнтів. Спеціалісти із соціальної роботи сприяють добровільній участі клієнтів у процесі надання соціальної послуги. Спеціалісти із соціальної роботи мають сприяти максимальній самостійності клієнтів у розв'язанні їхніх соціальних проблем та в діях у відповідних соціальних ситуаціях. Спеціалісти із соціальної роботи створюють доброзичливу атмосферу спілкування з клієнтом. Довіра до спеціаліста із соціальної роботи є необхідною умовою результативної соціальної діяльності.

1.5. Доступність послуг. Спеціалісти із соціальної роботи надають допомогу кожному, хто звертається до них за захистом, підтримкою, консультацією або порадою без будь-якої дискримінації на підставі статі, віку, фізичних або розумових обмежень, соціальної чи расової приналежності, віросповідання, мови, політичних поглядів, сексуальної орієнтації.

1.6. Конфіденційність. Спеціалісти із соціальної роботи в будь-якій соціальній ситуації інформують клієнтів про те, як забезпечується конфіденційність, для чого вона необхідна, а також про обмеження щодо її дотримання. Обов'язок спеціалістів із соціальної роботи бути конфіденційними, що виключає можливість розголошення будь-яких відомостей про клієнтів, за винятком тих випадків, коли це робиться з їхньої згоди чи у встановленому законом порядку.

1.7. Дотримання норм професійної етики. Спеціалісти із соціальної роботи сприяють формуванню та реалізації заходів у межах соціальної політики, забезпечення благополуччя людини, спільноти, громади, несуть відповідальність за розвиток та дотримання професійних норм у розв'язанні практичних завдань соціальної роботи.

2. Норми етичної поведінки спеціалістів із соціальної роботи

Норми етичної поведінки спеціалістів із соціальної роботи є основою їхньої професійної діяльності згідно із загальнолюдськими цінностями та етичними принципами соціальної роботи.

2.1. Етична поведінка стосовно професії

2.1.1. Дотримуватися Етичного кодексу, діяти відповідно до принципів і норм етичної поведінки.

2.1.2. Підвищувати якість та ефективність соціальних послуг, **розвивати** професіоналізм соціальної роботи, залучаючи волонтерів (добровільних помічників) до виконання посильних для них завдань.

2.1.3. Нести відповідальність за клієнтів у рамках обмежень, встановлених етичними положеннями цього кодексу.

2.1.4. Визначати і з'ясовувати характер та причини індивідуальних, сімейних, групових соціальних проблем, проблем територіальної громади та глобальних соціальних проблем.

2.1.5. Підвищувати статус соціальної та соціально-педагогічної роботи.

2.1.6. Стимулювати розробку та впровадження соціальних технологій, методів, методик, програм, що спрямовані на покращення якості життя людини, сім'ї, групи людей, громади, спільноти та суспільства.

2.1.7. Визнавати пріоритети професійної відповідальності над власними інтересами.

2.1.8. Роз'яснювати призначення, цілі та завдання професійної соціальної та соціально-педагогічної роботи.

2.2. Етична поведінка стосовно колег

2.2.1. Визнавати різні точки зору й форми практичного досвіду колег по соціальній роботі та інших фахівців, висловлювати критичні зауваження та пропозиції лаконічно й коректно.

2.2.2. Піддавати конструктивному аналізу професійні дії колег, теоретичні та методичні засади їхньої професійної діяльності.

2.2.3. Створювати та систематично використовувати можливості, умови для обміну знаннями, досвідом і поглядами з колегами по соціальній роботі, фахівцями інших галузей, волонтерами з метою вдосконалення власної практики роботи та збагачення інтелектуальних ресурсів професійної групи.

2.2.4. Підтримувати діяльність легалізованих професійних об'єднань та асоціацій у довільній формі індивідуальної участі та відповідно до вимог чинного законодавства.

2.2.5. Відстоювати професійну честь і гідність своїх колег, не допускати упередженої критики на їхню адресу та щодо професії взагалі.

2.2.6. Звертати увагу відповідних організацій на будь-які порушення положень цього Кодексу в межах і поза межами посадових обов'язків.

2.3. Етична поведінка стосовно клієнтів

2.3.1. Поважати особистість клієнта і гарантувати захист його гідності та прав незалежно від походження, статі, віку та внеску в суспільний і соціальний розвиток.

2.3.2. Намагатися зрозуміти кожного клієнта, з'ясовувати всі чинники щодо виниклої проблеми, пропонувати оптимальні види професійної діяльності або соціальної послуги.

2.3.3. Безпека клієнтів є першою умовою здійснення діяльності спеціалістів із соціальної роботи.

2.3.4. Допомогати всім клієнтам рівною мірою, брати на себе відповідальність за свої особисті дії.

2.3.5. Підтримувати право клієнта на взаємодію, яка ґрунтується на довірі, співчутванні та збереженні конфіденційності.

2.3.6. Клієнти мають право на зміну власних переконань і життєвих уподобань **без будь-якого тиску** з боку соціальних працівників (крім соціальних ситуацій, коли клієнти не усвідомлюють небезпеки для самих себе та близького соціального оточення).

2.3.7. Визнавати і поважати наміри, відповідальність клієнтів щодо прийнятого рішення.

2.3.8. Якщо неможливо надати відповідну соціальну послугу, спеціалісти із соціальної роботи **зобов'язані повідомити** про це клієнтів таким чином, **щоб залишити** за ними право на свободу дій.

2.4. Етична поведінка стосовно взаємодіючих організацій

2.4.1. Співпрацювати з тими установами та організаціями, наміри й діяльність яких спрямовані на надання соціальних послуг, використовувати досвід їх роботи як ресурсну можливість для підвищення якості допомоги клієнтам.

2.4.2. Підтримувати та популяризувати партнерські стосунки між організаціями, що здійснюють соціальну діяльність у громаді, в суспільстві.

2.4.3. Забезпечувати професійну звітність перед клієнтами та громадськістю стосовно ефективності й продуктивності роботи шляхом періодичних публічних оглядів якості, результативності та ефективності послуг, що надаються.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ.....	5
1.1. Соціальна робота як вид суспільної діяльності та навчальна дисципліна.....	5
1.2. Історія розвитку соціальної роботи в Україні.....	15
1.3. Основні поняття і категорії соціальної роботи.....	26
1.4. Закономірності та принципи соціальної роботи.....	41
1.5. Нормативно-правова база соціальної роботи.....	55
РОЗДІЛ 2. ЗМІСТ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ.....	68
2.1. Характеристика категорій клієнтів соціальної роботи.....	68
2.2. Методи ТА форми соціальної роботи.....	73
2.3. Управління та менеджмент у соціальній роботі.....	87
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА РОБОТА З РІЗНИМИ КАТЕГОРІЯМИ КЛІЄНТІВ.....	105
3.1. Соціальна робота з сім'єю.....	105
3.2. Соціальна робота з клієнтами різного віку.....	127
3.3. Соціальна робота з представниками проблемних груп.....	167
3.4. Соціальна робота з жінками.....	193
РОЗДІЛ 4. СОЦІАЛЬНИЙ ПРАЦІВНИК: ОСОБИСТІСТЬ І ПРОФЕСІЯ.....	210
4.1. Особистісно професійні характеристики соціального працівника.....	210
4.2. Сфери діяльності та функції соціального працівника.....	217
4.3. Етика соціального працівника.....	234

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Аніщенко О.В., Безпалько О. В., Бондаренко З. П., Вайнола Р. Х.,
Ваховський Л. Ц., Жуков В. І., Зверева І. Д., Колос Л.Є., Кратінов
М. С, Кратінова В. О., Лактіонова Г. М., Лях Т. Л., Песоцька О. П.,
Петрович В. С, Поліщук В. А., Харченко С. Я., Цюман Т. П.,
Шендеровський К. С, Янкович О. І.

СОЦІАЛЬНА РОБОТА В УКРАЇНІ

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів *Б. А. Сладкевич*
Комп'ютерна верстка *О. А. Клевицова*
Дизайн обкладинки *Б. В. Борисов*

Підп. до друку 15.12.2003. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Petersburg. Друк офсетний.
Ум.друк.акр. 16. Наклад -2000 прим.

Видавництво "Центр навчальної літератури"
вул. Електриків, 23
м. Київ, 04176
тел./факс 416-01-34, тел. 451-65-95, 416-04-47, 416-20-63
e-mail: office@uabook.com, meteor@uabook.com

Надруковано у видавництві "Фенікс".
01033, Київ-33, вул. Саксаганського, 2, оф. 3. Тел.: 235-50-55.
Свідоцтво ДК № 271 від 07.12.2000 р.
Зам. № 23-620.